ओ३म्

धर्मेन्द्र नाथ

वेद महाविद्यालय

गुरुकुल कांगड़ी

जिला सहारनपुर

Ravidutt
3rd year
Ved college

R D Mallick

G. K. Kangri

Saharanpore

R D Mallick

॥ श्रीः ॥

न्यायकुसुमाञ्जलिः

न्यायाचार्यपदाङ्कितश्रीमदुदयनाचार्यविरचितः ।

महामहोपाध्यायरुचिदत्तकृतमकरन्दोद्भासित-
महामहोपाध्यायवर्द्धमानोपाध्यायप्रणीतप्रकाशसहितः

NYÂYA KUSUMÂNJALI,

BY

NYÂYÂCHÂRYA SRI UDAYANÂCHÂRYA,
With the Commentary of Mahâmaho-
pâdhyâya Varddhamânopâdhyáya,
And the Gloss
of Mahâmahopâdhyâya Ruchi datta,
Edited by
Pandit Laxman Shastri Dravid
Professor, Government sanskrit College, Calcutta.

Published and Sold by H. D. Gupta & Sons,
PROPRIETORS,
THE CHOWKHAMBA SANSKRIT BOOK DEPOT.
BENARES CITY:
Printed by Jai Krishna Das Gupta,
at the Vidya Vilas Press.
BENARES.

1912

न्यायकुसुमाञ्जलिग्रन्थस्य ।

भूमिका ।

अहोधन्योऽस्तिसर्वनियंतासच्चिदानन्दघनः परमात्मासाक्षीचेताकेवलोनिर्गुणश्च सर्वपरिच्छेदवर्जितः पूर्णः स्वयंज्योतिः सर्वगन्धः सर्वरसः सर्वकर्त्ता स्वमाययाविवर्तभूतः सर्वप्रपञ्चोत्पादकः स्थितिकर्त्तासंहारकर्त्ताचाभिन्ननिमित्तोपादानकारणोलूतातन्तुरिव स्वप्नवच्च योगीवत्स्वेच्छयामायावीवासङ्कश्रयेनच सर्वमुमुक्षूपचिकीर्षया महर्षिद्वारानानाविधानिशास्त्राणिवेदावेदाङ्गाश्चेतिहासपुराणादीनिप्रकाशितानि तेषु-च आत्मावारेश्रोतव्योमंतव्येति श्रुतिस्मृतिसूत्रभाष्यानुसारार्थकतयामुमुक्षुबुद्धिवैशद्यार्थंतर्कशास्त्रं गौतमकणाद द्वारा प्रकाशितं शरीरादिभ्योभिन्नश्चात्मा ईश्वरश्चास्ति सर्वशक्तिमान् सर्वफलदाताचेत्यनुमानेनसाधितो नास्तिकपक्षनिरासायपरलोकसाधनभूतधर्माधर्मनिर्णयायचोद्देश्यलक्षणपरीक्षाद्वारापदार्थसाधर्म्यवैधर्म्य द्वाराचनिःश्रेयसाधिगमाय प्रमाणादयोऽर्थावात्स्यायनमहर्षिभिर्द्वाराप्रकाशिताः इत्यन्तं, तथाहि प्रमाणतोऽर्थप्रतिपत्तौ प्रवृत्तिसामर्थ्यादर्थवत् प्रमाणम् । प्रमाणमन्तरेणनार्थप्रतिपत्तिः । नार्थप्रतिपत्तिमन्तरेण प्रवृत्तिसामर्थ्यम् । प्रमाणेनखल्वयंज्ञाता,ऽर्थमुपलभ्यतमर्थमभी प्सतिजिहासतिच । तस्येप्साजिहासाप्रयुक्तस्य समीहा प्रवृत्तिरित्युच्यते सामर्थ्यं पुनरस्याः फलेनाभिसम्बन्धः । समीहमानस्तमर्थमभीप्सन् जिहासन् वा तमर्थमाप्नोति जिहाति वा । अर्थस्तुसुखंसुखहेतुर्दुःखहेतुश्च सोयं प्रमाणार्थः प्राणभृद्भेदस्योपाधिनाऽपरिसंख्यत्वाद परिसंख्येयः । अर्थवति चप्रमाणे प्रमाताऽन्तः करणावच्छिन्नः प्रमेव प्रमितिरित्यर्थवन्ति भवन्ति, तस्मादन्यतमापायेऽर्थ-

स्यानुपपत्तेश्च तत्रयस्येप्साप्रयुक्तस्य प्रवृत्तिः, सप्रमाता चिद्रूपः। सयेनार्थं प्रमिणोति तत्प्रमाणं, प्रमायाः करणश्चक्षुरादयः च क्षुराद्यवच्छिन्न चैतन्येन योऽर्थः प्रमीयते तत्प्रमेयं यथार्थज्ञानविषयंपरमार्थ तोमिथ्याभूतमपि स्थूलाविचारिणां सत्यवद्भाते व्यावहारिकसत्यं प्रातीतिकंवा इतिवेदान्ते अत्रापितदेवार्थो गौतमाभिप्रेतः, तथा चोक्तं तद्विद्यैश्च सहसंयोगःइति सोपानारोहणन्यायेन सहकारितामेव निर्विशेषशुद्धसच्चिदानन्दस्वरूपब्रह्म वादिनोभजन्तेसर्वे । ननुकथंसर्वेषांदर्शनानां निर्विशेषाद्वैतवादसहकारित्वं परस्परविरुद्धत्वात् इतिचेदित्थं तथाहि बन्धस्याज्ञानकार्यत्वंज्ञानैकनिवर्त्यत्वञ्चेत्ययमेवार्थः परमसिद्धान्तत्वेन प्रतिपिपादयिषितोवेदान्तानां सर्वोपानिषदां सचसाक्षात्परम्परयावातदानुगुण्येन सर्वतीर्थकराणांमहर्षीणामभिप्रेत एवेतिसुस्पष्ट मेवावगम्यते, यथाह भगवानक्षपादाचार्य्यः सू० २ दुःखजन्मप्रवृत्तिदोषमिथ्याऽज्ञानाना मुत्तरोत्तराऽपाये तद नन्तरापायादपवर्गः इति । दुःखादिषुपूर्वपूर्वस्योत्तरोत्तर कार्यत्वान्मिथ्याऽज्ञानस्य संसारहेतुत्वं,तन्नाशे,(विवेकेनबाधे,) संसारबाध इति तुल्यमन्यत्राभिनिवेशात् । दोषनिमित्तस्यमिथ्याऽज्ञानस्य स्वरूपं सएवाह दोषनिमित्तंरूपादयोविषयाः सङ्कल्पकृता इति । तन्निमित्तंत्ववयव्यभिमान इति च, तन्नाशोपायमित्थं पुनरसूत्रयत् मिथ्योपलब्धेर्विनाशस्तत्वज्ञानात्स्वप्नविषयोपलब्धि प्रणाशवत्प्रबोध इति, अत्ररूपादिविषयोपस्थापन द्वारा दोषादिजनकस्य सङ्कल्परूप मिथ्याज्ञानस्य निःसङ्कल्पतालक्षणेन ब्रह्मात्मैक्यज्ञानेनवा, तत्वज्ञानेननिवृत्तिर्बोध्यतेनिवृत्तिर्नाम ब्रह्म भिन्नस्यत्रैकालिकात्यन्ताभावनिश्चयलक्षणोबाधःइत्यभिप्रेतोऽस्ति तत्त्वदृशामिति।एवङ्कणभक्षपक्षेपिसवासनंमिथ्याऽज्ञानं संसारमू

दग्धेन्धनानलवत्तदुपशमोमोक्ष इति चतुल्यमेव सर्वेषांदर्शनानां वेदान्तसहकारित्वं वेदान्तस्यसर्वश्रेष्ठत्वं तथा चोक्तमुदयनाचार्येण। आत्म तत्वविवेके विज्ञानवादि दूषणोपसंहारे॥ नग्राह्यभेदमवधूयधियोस्तिवृत्ति स्तद्बाधकेबलिनिवेदनयेजयश्रीः। नोचेदनिन्द्यमिदमीदृशमेवविश्वं तथ्यं तथागतमतस्य तु कोऽवकाश इति, अस्यार्थः। ग्राह्यभेदं घटादि बाह्यार्थं तिरस्कृत्यघटादिरूपाकाराभिन्न रूपेण ज्ञानस्यवृत्तिः (संबंधः)कापिनास्तितद्बाधके घटादिवहिरर्थबाधकेऽद्वैत ब्रह्मरूपाधिष्ठानसाक्षात्कारे जातेतु बलिनि,सर्वेभ्योद्वैतवादिभ्योबलवति,(वेदनयेवेदान्तदर्शने)जयश्रीर्जयोत्कर्षकाष्ठा। बौद्धमतापेक्षया तार्किकमतेजयस्तदपेक्षयासांख्यमते जयस्तन्मते आत्मनोऽसङ्गत्वादिस्वीकारात्, तदपेक्षयापि वैदिकमतेयतो द्वैतमिथ्यात्वादिस्वीकारात्। अतोजयोत्कर्षकाष्ठा, यदितु निष्कामकर्माननुष्ठानाच्चित्तं नशुद्धं, तदा वेदान्तश्रवणादौ सत्यपितादृशसाक्षात्काराऽभावेन विश्वमनित्यतया प्रतीयमानमपि तथ्यमेवमनुतेऽविवेकीव्यावहारिकसत्यत्वात्, तत्रापाततस्तार्किकादिभिर्विश्वं ब्रह्मवत् परमार्थ सत्यमिति वक्तुं शक्यं,तथागतस्यतु बौद्धस्यतुमतस्य ज्ञानादत्यन्तभिन्नं जगदलीकमित्येवरूपस्य कोऽवकाश इति भावः। एवंपरमाणु भेदादिसत्यत्वेपि नतात्पर्यम्। यदर्थविज्ञानं सा प्रमितिः। चतसृषुचैवं विधास्वर्थतत्वं समाप्यतेऽन्वेषाम्प्रमाणानामेष्वेवान्तर्भावः। किंपुन स्तत्वंतदाह सतश्च सद्भावोऽसतश्चाऽसद्भावः। सत्सदिति गृह्यमाणं यथा भूतमविपरीतं तत्वं भवति। अस दसादितिगृह्यमाणम यथा भूतं विपरीतंमिथ्याभूतं तत्वं भवति, कथमुत्तरस्य प्रमाणेणोपलब्धिरिति सत्यप्युपलभ्यमाने, तदनुपलब्धेः,प्रदीपवत् यथा दर्शकेनदीपेन दृश्ये गृह्यमाणे, तदिवयन्न गृह्यते तन्नास्ति-

यद्यभविष्यदिदमिव व्यज्ञास्यत विज्ञानाभावान्नास्तीति । एवं प्रमाणेन सतिगृह्यमाणे तदिव यन्न गृह्यते तन्नास्ति, तदेवं सतः प्रकाशकं प्रमाणमसदपि प्रकाशयतीति । सच्च खलु न्यायमते प्राचीनतमेषोडशधाव्यूढमुपदिश्यते तासां खल्वासां सद्विधानान्तत्वज्ञाने ऽपवर्गोन्यायमते तथाहि प्रमाणप्रमेयसंशय प्रयोजनदृष्टान्त सिद्धान्तावयवतर्कनिर्णय वादजल्पवितंडाहेत्वाभासच्छलजाति निग्रहस्थानानां तत्वज्ञानान्निः श्रेयसाधिगमः।इति । एतावंतोविद्यमानार्थाव्यावहारिकाः। विचारकाणामितिएषामविपरीत ज्ञानार्थमिहोपदेशः । सोऽयमनवयवेनतन्त्रार्थ उद्दिष्टोवेदितव्यः । आत्मादेः प्रमेयस्यद्वादशविधस्य तत्वज्ञानान्निः श्रेयसाधिगमोन्यायशास्त्रे । हेयं तस्य निवर्त्तकं हानमात्यन्तिकं तस्योपायोऽधिगन्तव्य इत्येतानिचत्वार्य्यर्थ पदानिसम्यग् बुध्वा तत्तच्छास्त्रेभ्यस्तद्गुरुसङ्गेन परम्परयासाक्षाद्वानिःश्रेयसमधिगच्छतिमुख्यं परमार्थमोक्षस्तुसर्वदुःखानिवृत्तिःपरमानन्दावाप्तिश्चेतिसुस्पष्टं तत्र संशयादीनां पृथग् वचनमनर्थकं संशयादयो यथा सम्भवं वेदान्ते प्रमाणेषु प्रमेयेषु चान्तर्भवन्तो न व्यतिरिच्यन्ते तथापि स्थूलदृष्ट्यापृथगुक्ताः । इमास्तुचतस्रोस्पष्टमेवविद्याःपृथक् प्रस्थानाःप्राणभृतामनुग्रहाय परंपरयोपदिश्यन्ते यासाश्चतुर्थीयमान्विक्षिकीन्यायविद्या,तस्याः पृथक् प्रस्थानाः संशयादयः पदार्थाः । तेषां पृथग् वचनमन्तरेणाध्यात्मविद्यामात्रमियं स्याद् यथोपनिषद्ब्रह्मविद्या इति । तस्मात्संशयादिभिः पदार्थः पृथक् प्रस्थाप्यते तत्र नानुपलब्धेरर्थो निर्णीयतेऽर्थेन्यायः प्रवर्तते एतेन तर्कोनस्वतन्त्रप्रमाणमिति ध्वनितं, तत्वज्ञानदृढीकरणार्थम् । स एवन्यायः संशयितेर्थे प्रवर्तते यथोक्तं विमृश्य पक्षप्रतिपक्षाभ्यामर्थावधारणं निर्णय इति

विमर्शः संशयः । पक्षप्रतिपक्षौन्यायप्रवृत्तिः । अर्थावधारणं निर्णयस्तत्त्वज्ञानमिति सचायं किं स्विदितिवस्तुविमर्शमात्रमनवधारणं ज्ञानं संशयः । प्रमेयेभवन्नेवमर्थं पृथगुच्यते स्पष्टार्थम् । प्रयोजनन्तु येन प्रयुक्तः प्रवर्तते तत् प्रयोजनम् । यमर्थमभिप्सन् जिहासन् वा कर्मारभते तेनानेन सर्वेप्राणिनः सर्वाणिकर्माणि सर्वाश्चविद्याव्याप्ताः तदाश्रयश्चन्यायः प्रवर्तते । कः पुनरयं न्यायः । प्रमाणैरर्थपरीक्षणं न्यायः प्रत्यक्षागमाश्रित मनुमानं सान्वीक्षा प्रत्यक्षागमाभ्यामीक्षितस्यान्वीक्षणमन्वक्षिा तयाप्रवर्तत इत्यान्वीक्षिकी न्याय विद्या, न्यायशास्त्रम् । यत्पुनरनुमानं प्रत्यक्षागम विरुद्धं तन्न्यायाभासः स इति तत्रवादजल्पौ सप्रयोजनौ वितंडात् परीक्ष्यते, वितण्डया प्रवर्तमानो वैतण्डिको यथा वैतण्डकोपि ब्रह्मा द्वैतंस्थायुकोहर्षमिश्रः परमार्थतत्वविंत्पाण्डितोपि वैतण्डिकवेदविरुद्धजल्पक गर्वमर्दनायेति । स प्रयोजन मनुयुक्तोयदि प्रतिपद्यतेसोऽस्यपक्षः सोऽस्यसिद्धान्तइतिवैतण्डिकत्वं जहाति । अथ न प्रतिपद्यते । नायं लौकिकोन परीक्षक इत्या पद्यते, अथापिपरपक्षंप्रतिषेधकंप्रयोजनं ब्रवीति एतदपिताद्दगेव । यो ज्ञापयति योजानाति यच्चज्ञाप्यते एतच्चप्रतिपद्यते पर पक्ष प्रतिषेधज्ञापनं प्रयोजन मित्येतदस्य वाक्यमनर्थकं भवति । स्ववाक्यपर पक्षस्थापनाहीनो वितण्डा । तस्य यद्याभिधेयंप्रतिपद्यते सोऽस्यपक्षः स्थापनीयो भवति । अथ न प्रति पद्यते प्रलापमात्र मनर्थकंभवति वितण्डात्वं, निवर्तते, दृष्टान्तः-प्रत्यक्षविषयार्थः, यत्रलौकिक परीक्षकाणां दर्शनंनव्याहन्यते तत्प्रमेयं तस्यपृथग्वचनञ्च तदाश्रयावनुमाना गमौ ॥ तस्मिन् सतिस्यातामनु माना ग-

मावसति चनस्याताम् । तदाश्रयाचन्यायप्रवृत्तिः । दृष्टान्ताऽविरोधेन चपरपक्ष प्रतिषेधो वचनीयोभवति । दृष्टान्त समाधिनाचसपक्षः साधनीयोभवति, नास्तिकश्चदृष्टान्तमभ्युपगच्छ न्नास्तिकत्वंजहाति । अनभ्युपगच्छन्किंसा धये-त्परमुपालभेतेति, निरुक्तेन दृष्टान्तेनशक्यमभिधातुम् । साध्य साधर्म्यात् । तद्धर्मभावीदृष्टान्त उदाहरणंतद्विपरीताद्विपरीतामिति अस्त्ययमित्यनुज्ञायमानोऽर्थः सिद्धान्तः । सचप्रमेयं तस्यपृथग्वचनम् । सत्सुसिद्धान्तभेदेषुवादजल्प वितण्डाः प्रवर्तन्ते नातोऽन्यथेतिसाधनीयार्थोभवति शब्दसमूहे सिद्धिः परिसमाप्येततस्यपञ्चावयवाः प्रतिज्ञादयः समूहमपेक्ष्यावयवा उच्यन्ते तेषुप्रमाणसमतायै आगमः प्रतिज्ञाहेतुरनु मानम् । उदाहरणं प्रत्यक्षम् । उपनयनमुपमानं सर्वेषामेकार्थसमवायेसामर्थ्य प्रदर्शनं निगमनमिति सोऽयंपरमोन्याय इति एतेन वादजल्पवितण्डाः प्रवर्तन्ते नातोऽन्यथेति तदा श्रया च तत्वव्यवस्था तएतेऽवयवाः शब्द विशेषाः सन्तः, प्रमेयेऽन्तर्भूता एवमर्थाः पृथगुच्यन्त इति तर्कोन प्रमाण संगृहीतो नप्रमाणान्तरं प्रमाणानामनुग्राह कस्तत्वज्ञानायकल्पते तस्योदाहणं किमिदंजन्मकृतकेनहेतुनानिर्वर्त्यते आहोस्विदकृतकेन अथाकस्मिकमिति एवमविज्ञातेऽर्थेकारणोपपत्या ऊहः प्रवर्तते यदि कृतकेनहेतुनानिवर्त्यतेहेतूच्छेदस्याशक्यत्वादनुपपन्नोयं जन्मोच्छेदः । अथा ऽकृतकेनहेतुनाततोहेतूच्छेदस्याशक्यत्वादनुपपन्नेदं जन्मोच्यते । अथाकास्मिकमतोऽकस्मान्निवर्त्यमानं नपुनर्निर्वत्यार्थस्य प्रतीति निवृत्तिकारणंनोपपद्यते तेन जन्मानुच्छेद इति । एतँस्मिस्तर्कविषयेकर्मनिमित्तजन्मेति प्रमाणानि वर्तमानानितर्काणामनुगृह्यन्तेतत्व ज्ञानविषयस्वावभागात्तत्वज्ञानायकल्पतेतर्क इति ।

सोयमित्थंभूतस्तर्कः प्रमाणसहितो वादे (तत्व बुभुत्सुकथारूपे) साधनायोपालम्भायवार्थस्य भवतीत्येवमर्थं पृथगुच्यते प्रमेयान्तर्भूतोपीति । निर्णयस्तत्वज्ञानं प्रमाणानां फलन्तदवसानोवादः तस्य रक्षणार्थं जल्पवितण्डेतावेतौतर्कनिर्णयौ लोकयात्रां वहत इति सोयंनिर्णयः प्रमेयान्तर्भूत एवमर्थं पृथ गुद्दिष्ट इति वादः खलु नानाप्रवक्तृकः प्रत्यधिकरण साधनोऽन्यतराधिकरणनिर्णयावसानोवाक्यसमूहः पृथगुद्दिष्ट उपलक्षणार्थम् । उपलक्षितेन व्यवहारस्तत्वज्ञानायभवतीतितद्विशेषौजल्पवितण्डे तत्वाध्यवसाय संरक्षणार्थमित्युक्तम् । निग्रहस्थानेभ्यः पृथ गुद्दिष्टाहेत्वाभासा वादे चोदनीया भविष्यन्तीति । तेषांद्वाविं शतिर्भेदाः । जल्पावितण्डयोस्तु निग्रहस्थानानीति, छलजातिनिग्रहस्थानानां पृथ गुपदेश उपलक्षणार्थः । उपलक्षितात्स्ववाक्येपरिवर्जनं । छलजातिनिग्रहाणाम्परवाक्येपर्यनुयोगः । जातिश्चचतु र्विंशतिः । असदुत्तरं जातिः समानप्रसवावा । जातेश्चपरेण प्रयुज्यमानायाः सुलभः समाधिः स्वयश्चसुकरः प्रयोग इति । सेयमान्वीक्षिकीप्रमाणादिभिः पदार्थैर्विभज्यमाना प्रदीपः सर्वविद्याना मुपायः सर्वकर्मणाम् । आश्रयः सर्व धर्माणांविद्योद्देशेप्रकीर्तिता,तदिदंतत्वज्ञानंनिः श्रेयसाधिगमार्थं यथाविद्यंतत्तद्गुरुभ्यो वेदितव्यम् । नवीनमतेद्रव्यगुणकर्म सामान्यविशेष समवायाभावाख्याः सप्तपदार्थाः पदार्थसाधर्म्य वैधर्म्य लक्षण परीक्षोद्देशद्वारानिरूपितामोक्षज्ञानायपरंपरया इति पृथिव्यादयोनव द्रव्याणि रूपादयोगुणाश्चतुर्विंशतिः । उत्क्षेपणादीनि पंचकर्माणिपरम परंच द्विविधं सामान्यंपरंसत्ता अपरंजातिः विशेषा स्त्वनंताः॥ सर्वनिर्वाहकाः नित्यसंबधः समवायस्त्वेकः संयोगादयो पिवोध्याः ॥ प्राग-

भावादि भेदेनाभवाश्चतुर्विंशः । एवं सर्व न्यायरहस्य भूतोमतम तान्तरसहितो न्यायकुसमाञ्जालिनाम ग्रंथोहिपरमरमणीयोस्ति पद-वाक्यप्रमाण पारावारीण परमार्थ तत्त्वविद् उदयना चार्य वर्य-विरचितः सर्वजनोप कारायसर्वो परिवरीवर्त्ति । तेनैवोक्ताः कुसुमाञ्जलौमत भेदाः स्वच्छतयावर्तन्ते तथाहि इहयद्यपि यंकम-पि पुरुषार्थमर्थयमानाः शुद्धबुद्धस्वभावा इत्यौपानिषदाः । आ-दि विद्वान् सिद्धइति, कापिलाः, क्लेशकर्मविपाका शयैरपरामृष्टो, निर्वाण कायमधिष्ठायसंप्रदाय प्रद्योतकोऽनुग्राहकश्चेतिपातञ्जलाः लोकवेद विरुद्धैरपिनिर्लेपः स्वतंत्रश्चेतिमहापाशुपताः, शिवइति शैवाः, पुरुषोत्तम इतिवैष्णवाः । पितामह इति पौराणिकाः, यज्ञपुरुष इति याज्ञिकाः, निरावरण इति दिगम्बराः। उपास्यत्वेन देशितइति मीमांसकाः। परमाणुसत्यवादिन इतिनैयायिकाः लोक-व्यवहारसिद्धइति चार्वाकाः, किंवहुना कारवोपियमपि। किञ्च कर्मेत्यु पासंते तस्मिन्नेवजाति गोत्रप्रवर चरण कुलधर्मा दिवोदास सारं प्रसिद्धा नुभावेभगवति संदेह एवकुतः १ किं निरूपणीयमिति श्रुतोहि भगवान् बहुशः श्रुति स्मृती तिहास पुराणेष्विदानीं मन्तव्यो भवति श्रोतव्योमन्तव्य इति श्रुतेरिति ॥ सोयं कु-सुमाञ्जलिग्रंथः प्रकाशमकरंदव्याख्यायुतो नाद्यापि मुद्रितः सोयं परमपरिश्रमेण हरिदास श्रेष्ठि गुप्तात्मजेनजय कृष्ण दासेन निज विद्याविलासर्सारीजयंत्रा लयेमुद्रापयित्वा सर्वजन सौल-भ्यार्थं प्रकाशितोऽस्ति तस्मात्त्वरयन्तु न्याय शास्त्ररसिका अपूर्व ग्रंथप्राप्तयेति शमा शासे

सर्वमुमुक्षुहितैषी
प्रज्ञानानन्द सरस्वती स्वामी
कैवल्यधामनिवासी
ब्रह्माघाट बनारस ।

कुसुमाञ्जलिप्रकरणीयकारिकानामकारादिक्रमेण

प्रतीकसूची

इति कुसुमाञ्जलिकारिकासूची समाप्तिमगमत् ॥

श्रीशिवः शरणम् ।

न्यायकुसुमाञ्जलिप्रकरणस्य प्रस्तावक्रमेण

विषयसूची ।

प्रथमस्तबके ।

द्वितीयस्तबके ।

तृतीयस्तबके।

चतुर्थस्तबके।

पञ्चमस्तबके ।

इतिकुसुमाञ्जलिप्रकरणसूची समाप्ता ।

कुसुमाञ्जलि-प्रकाशस्य सन्दर्भानुसारेण-विषयसूची ।

प्रथमस्तबके ।

द्वितीयस्तवके ।

तृतीयस्तबके।

चतुर्थस्तबके।

पञ्चमस्तबके।

इति कुसुमाञ्जलिप्रकाशगतविषयसूची समाप्ता।

मकरन्दस्य ग्रन्थक्रमानुसारेण

विषयसूची।

प्रथम स्तबके।

द्वितीयस्तबके ।

तृतीयस्तबके ।

चतुर्थस्तबके ।

पञ्चमस्तबके ।

इति कुसुमाञ्जलिप्रकाशमकरन्दगतविषयसूची समाप्ता ।

प्रकाशसहितन्यायकुसुमाञ्जलिग्रन्थशुद्ध्यशुद्धीनां

सूचीपत्रम् ।

अशुद्धम्	शुद्धम्	पृ०	पं०
बहुलवश्चनाद्वा	बहुलवचनाद्वा	४	२४
मनने श्रद्धा	मनने ऽश्रद्धा	०	४
जन्यस्वाविषयक	जन्यजन्यस्वाविषयक	११	६
व्याप्यकालसम्बन्धित्वं	व्याप्यकालासम्बान्धित्वं	१४	१६
मुपादेत्त	मुपादत्ते	१८	३०
युक्त, कारणगतैक	युक्तंकारणगतैक	२७	२७
लामादिहेतुत्वे	लाभादिहेतुत्वे	३६	२४
सहकारि	सहकारि	४१	२७
सहानस्थान	सहानवस्थान	४४	२३
विशेषाणा	विशेषणा	"	६
प्रागाभावादि	प्रागभावादि	४९	६
मपूर्वणेत्यर्थः	मपूर्वेणेत्यर्थः	६७	९
तदुपग्रहणे	तदुपग्रहेण	"	१
भिमानाव्या	भिमानव्या	७०	१
तद्धर्मिभेद	तद्धर्मिभेद	८५	१५
यतिरका	व्यतिरेक	८९	६
प्रामाप्रम	प्रमाप्रम	७	१
ऽप्रमाण्य	ऽप्रामाण्य	७	१०
दशायमिति	दशायामिति	९	१८
हेतुर्वि	हेतुर्वि	९	२३
व्यघातात्	व्याघातात्	१४	१
तत्प्रमाण्य	तत्प्रामाण्य	१४	७

प्रमाण्या	प्रामाण्या	१४	११
"	"	"	२४
तत्प्रमाण्यस्या	तत्प्रामाण्यस्या	"	२९
परस्यरादि	परम्परादि	२९	१
गकास्य	गकारस्य	३६	३१
देर्वादेव	दर्वागेव	४२	१९
देवाधि	वेदाधिक	५०	१
मापोह्वा	मावापोह्वा	५५	२८
नतिक्रमणेति	नातिक्रमेणेति	५७	२४
वृत्तिः	प्रवृत्तिः	१८	२४
कार्यात्मनौ	कार्यात्मानौ	२२	२
नोपलम्भाय	नोपालम्भाय	२१	७
उपधेय	उपाधेय	५१	३
गोः	गौः	५०	१५
नच	नहि	५५	२३
व्यपारवत्त्व	व्यापारवत्त्वं वा	७४	२२
तद्बाधिका	तद्बोधिका	९६	१७
निधि	विधि	१३६	१९

इति शुद्ध्यशुद्धिपत्रं समाप्तम् ।

श्रीगणेशाय नमः ।

न्यायकुसुमाञ्जलिः ।

महामहोपाध्यायश्रीमदुदयनाचार्यविरचितः ।

विद्वद्वरश्रीवर्द्धमानप्रणीतप्रकाशसहितः ।

प्रथमः स्तबकः ।

सत्पक्षप्रसरः सतां परिमलप्रोद्बोधबद्धोत्सवो
विम्लानो न विमर्दनेऽमृतरसप्रस्यन्दमाध्वीकभूः ॥
ईशस्यैष निवेशितः पदयुगे भृङ्गायमाणं भ्रम-
च्चेतो मे रमयत्वविघ्नमनघो न्यायप्रसूनाञ्जलिः ॥ १ ॥

ॐ नमो गणेशाय ॥

भक्तानां कामदस्तुष्टो रुषा कामं दहन्नपि ॥
अपि ज्ञानमयः स्थाणुर्यस्तमीशं स्तुवीमहि ॥ १ ॥
यतः प्रकाशते ज्योतिरपि वाचामगोचरः ॥
कायेन मनसा वाचा परां वाचं नमामि ताम् ॥ २ ॥
न्यायाम्भोजपतङ्गाय मीमांसापारदृश्वने ।
गङ्गेश्वराय गुरवे पित्रेऽत्रभवते नमः ॥ ३ ॥

सदाचारानुमितश्रुतिबोधितकर्त्तव्यताकं प्रारिप्सितप्रतिबन्धकविघ्नविघातकमिष्टदेवताकीर्त्तनरूपं सच्छब्दप्रयोगरूपञ्च मङ्गलमाचरन्नेव प्रयोजनाभिधेयसम्बन्धानाह ॥ सत्पक्षेति ॥ एषोऽनघो वाक्यदोषरहितः । विषयाशुद्धेः पूर्वार्द्धेनैव निरासात् । नीयते प्राप्यते विवक्षितार्थसिद्धिरनेनेति न्यायः समस्तरूपोपपन्नलिङ्गबोधकवाक्यजातम् । स एवाह्लादकतया प्रसूनम् । तदेवाऽवान्तरवाक्यघटितत्वेन अञ्जलिः । मम चेतः, अविघ्नं यथा स्यादेवं रमयतु दुःखसामग्रीहीनं करोतु । ईशस्य पदयुगे रमयतु तदेकाग्रं करोत्विति वा । मनः कीद-

शम् ? ॥ भृङ्गायमाणम् ॥ भृङ्ग इव मकरन्दे संसारिणां दुःखविगमोपाये सतृष्णम् ॥ भ्रमद् अनुसरत् ॥ दुःखविगमोपायम् इत्यर्थात् । तत्र सतृष्णस्य तदन्यानुसरणानौचित्यात् । तत्साधनानुसरणस्यापि तदर्थतया तदनुसरणरूपत्वात् । परदुःखं दृष्ट्वा दुःखितस्य कारुणिकस्य तन्निदानोच्छेदे तृष्णा भवत्येवेत्यनुभवसिद्धम् । यद्वा, मम चेतो रमयतु सफलयतु । परोपकारकरणाद्, भृङ्गायमाणमुपकारलुब्धम् । भ्रमत् दुःखितमुपकर्तुं व्याप्रियमाणमित्यर्थः । तथापि भूयसो धूमादिविषयस्य न्यायस्य सत्त्वात् किमनेनेत्यत आह– ईशस्य पदयुगे, पद्यते ज्ञायतेऽनेनेति व्युत्पत्त्या प्रत्यायकयुगे प्रमाणतर्करूपे निवेशितस्तद्विषये उत्पादितः । अन्वयि व्यतिरेकि वा पदयुगम् । वेदस्य पौरुषेयत्वे केवलस्य व्यतिरेकिणोऽपि दर्शयिष्यमाणत्वात् । यद्वा, पदं ज्ञानं तद्युगं तदुभयोत्पादितम् । निमित्तसप्तम्या ज्ञानद्वयार्थमित्यर्थः । प्रमाणान्तरव्युत्पादनस्याप्यत्र तदर्थत्वादिति भावः । न तु शब्दानुमानरूपं पदयुगमत्र विवक्षितम् । श्रुतौ हि—इत्यादिना तदतीतत्वोपदर्शनविरोधात् । ग्रन्थे च शब्दोपदर्शनस्याऽनुमाने तदऽविरोधमात्रप्रदर्शनतात्पर्य्यकत्वात् ॥ अनघत्वं न्यायानामुपपादयन्नाह॥सत्पक्षेति॥सति प्रामाणिके,पक्षे सिषाधयिषितसाध्यधर्म्मके धर्म्मिणि, प्रकर्षेण सरो ज्ञानं यस्मात्।अनेनाश्रयासिद्धिबाधसिद्धसाधनस्वरूपासिद्धिभागासिद्धयो निरस्ताः । तर्कपक्षे, सन् निर्दोषः पक्षप्रसरः पक्षव्यापकोऽनिष्टप्रसञ्जनरूपस्तर्को यस्मात् । सतां परामर्शकुशलानां परितः सपक्षे सत्तया विपक्षे चासत्तया यो मलः सम्बन्धो व्याप्तिरूपस्तस्य यः प्रोद्बोधः अबाधितप्रतिबन्धनिश्चयः साध्यसाधनयोः, साध्याभावसाधनाभावयोर्वा, आपाद्यापादकयोश्च । तेन बद्धः स्थिरीकृत उत्सव आनन्दो येन स तथा । नित्यसापेक्षत्वादसमर्थेऽपि समासः । तेनान्वयव्यतिरेकिणि सपक्षासपक्षयोः सत्त्वासत्त्वे, केवलव्यतिरेकिणि च विपक्षासत्त्वं दर्शितमिति व्याप्यत्वासिद्धिसव्यभिचारविरुद्धनिरासः । विमर्दनं तद्विषयीभूतप्रमाणविरोधिप्रमाणप्रदर्शनम् । तेन न विम्लानो न कार्य्याक्षम इति सत्प्रतिपक्षविरहो दर्शितः ॥

ननु तथाविधप्रमाणव्युत्पादनं न स्वतः प्रयोजनं, प्रयोजनवत्सन्निधावश्रवणाच्च न तदङ्गमित्यत आह ॥ अमृतेति ॥ अमृतं मोक्षः । तत्र रस इच्छा । रस्यमानममृतमिति यावत् । कृदभिहितो भावो द्रव्य-

वत् प्रकाशते इति न्यायात् । तस्य प्रस्यन्दोऽसम्बद्धसम्बन्धोपहिता क्रिया।उत्पत्तिरिति यावत् । तदेव माध्वीकं मधु।तस्य भूरुत्पत्तिस्थानम् । रसपदेन स्वरूपत इष्यमाणतां दर्शयता, दुःखाभावोऽपि नावेद्यः पुरुषार्थ इति निरस्तम् । माध्वीकपदेन चोत्कटेच्छाविषयत्वं दर्शयता, सुखहानावपि तुल्याऽऽयव्ययतया नायमपुरुषार्थ इति दर्शितम् । अमृतं मोक्षः । तस्य रस इच्छा । तस्य प्रस्यन्दः प्रवाह उत्तरोत्तराऽनुवृत्तिः । स एव माध्वीकम् । तस्य भूरुत्पत्तिस्थानम्—इति तु न व्याख्यानम् । मोक्षेच्छायाः पूर्वं मोक्षज्ञानादेव सञ्जातत्वाद्, उत्तरोत्तरानुवृत्तेरपि उत्तरोत्तरज्ञानसाध्यत्वात् । एतावता मोक्षजनकेश्वरविषयानुमितिकरणलिङ्गपरामर्शविषयलिङ्गप्रतिपादनद्वारा मोक्षानुकूलत्वमस्य दर्शितम् ॥

अथ च, न्याय इव प्रसूनाञ्जलिरञ्जलिस्थानि कुसुमानि । तत्रानवत्वं न्यायोपात्तत्वमपर्य्युषितत्वादि च । रूपकपक्षेऽपि न साधर्म्यं विना तदिति तदुभयसाधर्म्यमाह ॥ सत्पक्षेति ॥ पचि व्यक्तीकरणे इति धात्वनुसारात् पक्षशब्दो दलवचनः । सत्पक्षाणां प्रसरो यत्र । सतां पक्षेणानुकूलेन रविकिरणादिना विकाशो यस्येति वा । तेन हस्तादिना कलिकाप्रकाशो निषिद्धः । यद्वा, सत्पक्षप्रसरः सदनुकूलविकाशः । सतां सुकृतिनामनुपहतघ्राणानां, परिमलः सौरभविशेषः, तस्य यः प्रोद्बोधः प्रकृष्टज्ञानम् । तेन बद्धः स्थिरीकृत उत्सवो येन स तथा । विमर्दने करपुटसम्पर्के न विम्लानो नान्यथाभूतसंस्थानः । अमृतप्रायो रसः । तं प्रस्यन्दते इति प्रस्यन्दः । कर्मण्यण् । अमृतरसप्रस्यन्द एव माध्वीकम् । तस्य भूरुत्पत्तिस्थानम् । यद्वा, अमृतमिव रसो यस्य।प्रस्यन्दते इति प्रस्यन्दः।अनयोः कर्मधारयः ॥१॥

ननु कर्मसु विद्यमानेषु जन्मानुच्छेदात्, तेषां चाभुक्तानाम् अक्षयाद् भोगेन च तद्धेतुना पुनः कर्मान्तरार्जनात् क्वाशेषगुणोच्छेदो मोक्षः । नापीश्वरे प्रमाणव्युत्पादनस्य मोक्षहेतुत्वे मानमिति तन्निष्फलम् । किञ्च, ईश्वरमननस्य मोक्षहेतुत्वे मानाभावः । आत्मा वा अरे श्रोतव्यो मन्तव्यो निदिध्यासितव्यः साक्षात्कर्त्तव्य इति श्रुतौ सामानाधिकरण्याद् यद्विषयकः साक्षात्कारो मोक्षजनकस्तद्विषयकं मननं मोक्षहेतुः । साक्षात्कारश्च न जीवात्ममात्रगोचरो, न वेश्वरविषयकस्तथा । मिथ्याज्ञानध्वंसद्वारा ह्यस्य तद्धेतुत्वम् । न च

जीवात्ममात्रगोचरमीश्वरगोचरं वा मिथ्याज्ञानं संसारहेतुर्येन तदुच्छेदस्तद्द्वारं स्यात्। किन्तु स्वात्मगोचरं मिथ्याज्ञानमिति तत्तत्त्वसाक्षात्कार एव मोक्षहेतुरित्यत आह ॥

स्वर्गापवर्गयोर्मार्गमामनन्ति मनीषिणः ॥
यदुपास्तिमसावत्र परमात्मा निरूप्यते ॥ २ ॥

स्वर्गेति ॥ स्वर्गयोरुत्कटरागगोचरयोरपवर्गयोरपरपरयोर्मुक्त्योर्मार्गमुपायमित्यर्थः। तथाच परापरमुक्त्योरेकानुष्ठानसाध्यतां दर्शयता जीवन्मुक्तिसहिता परममुक्तिः साध्येति दर्शितम्। तेन च, न प्रवृत्तिः प्रतिसन्धानाय हीनक्लेशस्य देहिन इत्यपूर्वकर्म्मोपार्ज्जनशङ्का निरस्ता। ईश्वरमननञ्च न तद्गोचरं प्रमाणमव्युत्पाद्य शक्यं व्युत्पादयितुमिति तद्बोधकप्रमाणव्युत्पादनमपि मोक्षहेतुः। प्रमाणव्युत्पादने च तत एव मननसिद्धौ न मननपर्य्यन्तं ग्रन्थव्यापारः। धूमोऽस्तीति वाक्यस्य यथा वह्निविषयानुमितिपर्य्यन्तव्यापारत्वमिति। ईश्वरमननाङ्गतया तत्प्रमाणव्युत्पादनमपि प्रयोजनवदिति सूचितम्। ईश्वरमननञ्च मोक्षहेतुः। तमेव विदित्वाऽतिमृत्युमेतीति श्रुत्या स्वात्मज्ञानस्येव ईश्वरज्ञानस्यापि तद्धेतुत्वप्रतिपादनात्। द्वे ब्रह्मणी वेदितव्ये इत्यत्र वेदनमात्रस्याकाङ्क्षितत्वेन प्रकृतत्वात्। श्रोतव्यो मन्तव्य इत्यादेरन्वयाच्च। ईश्वरमननञ्च यद्यपि मिथ्याज्ञानोन्मूलनद्वारा नोपयोगि, तथापि स्वात्मसाक्षात्कार एवोपयुज्यते। यदाहुः— स हि तत्त्वतो ज्ञातः स्वात्मसाक्षात्कारस्योपकरोतीति। यद्वा, श्रुत्या तद्धेतुत्वे प्रमापिते तदनुपपत्त्याऽदृष्टमेव तद्द्वारं कल्प्यते। केचित्तु मोक्षस्यात्र प्रस्तुतत्वात् स्वर्गपदं मुख्यमेव दृष्टान्तार्थमुपात्तमित्याहुः। उपास्तीत्यत्र, ण्यासश्रन्थो युजिति युज्नभवति। क्वचिदपवादविषयेऽप्युत्सर्गः प्रवर्त्तते— इति न्यायाद्, बहुलवचनाद्वा। यद्वा धातुनिर्देशे श्तिपोऽयं प्रयोगः। तस्य च धातुरूपशब्दाभिधायकत्वेऽप्यर्थे द्विरेफपदवल्लक्षणा ॥ २ ॥

भगवदुपासना फलवती, निरूपणञ्च क्रियते, इत्यसङ्गतिं परिहरन् वादिनां विप्रतिपत्त्यभावेन न्यायाङ्गं संशयमाक्षिपति ॥

इह यद्यपि यं कमपि पुरुषार्थमर्थयमानाः, शुद्ध-

बुद्धस्वभाव इत्यौपनिषदाः, आदिविद्वान् सिद्ध इति कापिलाः, क्लेशकर्म्मविपाकाशयैरपरामृष्टो निर्म्माणकायम् अधिष्ठाय सम्प्रदायप्रद्योतकोऽनुग्राहकश्चेति पातञ्जलाः, लोकवेदविरुद्धैरपि निर्लेपः स्वतन्त्रश्चेति महापाशुपताः, शिव इति शैवाः, पुरुषोत्तम इति वैष्णवाः, पितामह इति पौराणिकाः, यज्ञपुरुष इति याज्ञिकाः, निरावरण इति दिगम्बराः, उपास्यत्वेन देशित इति मीमांसकाः, यावदुक्तोपपन्न इति नैयायिकाः, लोकव्यवहारसिद्ध इति चार्वाकाः, किं बहुना कारवोऽपि यं विश्वकर्म्मेत्युपासते, तस्मिन्नेवं जातिगोत्रप्रवरचरणकुलधर्म्मादिवदासंसारं प्रसिद्धाऽनुभावे भगवति भवे सन्देह एव कुतः ? किं निरूपणीयम् । तथापि,

न्यायचर्चेयमीशस्य मननव्यपदेशभाक् ॥
उपासनैव क्रियते श्रवणानन्तरागता ॥ ३ ॥

श्रुतो हि भगवान् बहुशः श्रुतिस्मृतीतिहासपुराणेष्विदानीं मन्तव्यो भवति । श्रोतव्यो मन्तव्यः इति श्रुतेः ।

आगमेनानुमानेन ध्यानाभ्यासरसेन च ।
त्रिधा प्रकल्पयन् प्रज्ञां लभते योगमुत्तममिति स्मृतेश्च ॥

इहेति ॥ इह विचारे । सन्देह एव न्यायपूर्वाङ्गं कुतः । अत्र हेतुः प्रसिद्धानुभावे ॥ अनुभावे असाधारणीं कारणतामाह ॥ यं कमपीति ॥ यं कमपि मोक्षादिकं स्वाभिमतं पुरुषार्थमर्थयमानाः, यमीश्वरमुपासते मननविषयीकुर्वन्तीत्यौपनिषदा इत्यादौ सर्वत्र सम्बन्धः । शुद्ध एको, द्वितीयाभावात् । बुद्धः स्वप्रकाशज्ञानात्मकः । द्वितीया-

भावेन परप्रकाश्यत्वानुपपत्तेः। एतदुभयं वेदान्तिसाधारणम्॥ आदीति॥ आदौ प्रथमतो विद्वांश्चिद्रूपः स्वभावतश्चेतनो, न तु प्रकृतिवच्चेतनोपरागादौपाधिकं चैतन्यं तस्येत्यर्थः। सिद्धो नित्यो, न तु बुद्ध्यादिवत् साध्यः। तेन कूटस्थनित्यो, न तु प्रकृतिवत् परिणामिनित्य इत्यर्थः। एतच्च सकलक्षेत्रज्ञसाधारणत्वान्न परमात्मोत्कर्षाभिधायकमित्यन्यथा व्याख्येयम्। आदौ सर्गादौ, विद्वान्। सिद्धो योगर्द्धिसम्पदुत्पादिताष्टविधैश्वर्य्यसम्पद्युक्त इत्यर्थः। यथोक्तं तत्त्वकौमुद्यां वाचस्पतिमिश्रैः- सर्गादावादिविद्वानऽनुभवन् कपिलो महामुनिर्धर्म्मज्ञानैश्वर्य्यसम्पन्नः प्रादुर्बभूवेति स्मरन्तीति॥ क्लेशेति॥ अविद्यास्मितारागद्वेषाभिनिवेशाःक्लेशाः। कर्म्म धर्म्माधर्म्महेतुर्भावनासाध्यं यागहिंसादि। विपाको जात्यायुर्भोगाः। फलपर्य्यन्तमाशेरत इत्याशया धर्म्माधर्म्माः। तैरपरामृष्टोऽसम्बद्ध इत्यर्थः। शरीरैकनिष्पाद्यवेदादिनिर्म्माणार्थं कायो निर्म्माणकायः। सम्प्रदीयते गुरुणा शिष्यायेति सम्प्रदायो वेदः। स चानादिरेव भगवता द्योत्यते। भगवतश्चादृष्टाभावेऽपि तच्छरीरसाध्यघटादिजन्यभोगजनकास्मदाद्यदृष्टैरेव तन्निष्पाद्यते॥ अनुग्राहको घटादिनिर्म्माणे शिक्षाद्वारेत्यर्थः॥ लोकेति॥ लोकविरुद्धैः सर्प-दहनधारणादिभिः, वेदविरुद्धैर्दारुवनद्विजवधूविध्वंसनैरुपलक्षितः। इत्थम्भूतलक्षणे तृतीया। सोऽयमित्थम्भूतोऽपि निर्लेपः, पापरूपलेपरहित इत्यर्थः। करणे वा तृतीया। वेदविरुद्धहेतुक-भोगजनकविशेषगुणरहित इत्यर्थः। स च सुखं दुःखं धर्म्माधर्म्मौ चेति। मिथ्याज्ञानसलिलावसिक्तायामात्मभूमौ कर्म्मबीजं धर्म्माधर्म्माङ्कुरमारभते, न तु तत्त्वज्ञाननिदाघनिपीतसलिलतयोषरायामिति भावः॥ स्वतन्त्रो जगत्कर्त्ता॥ शिवो निस्त्रैगुण्यः। पुरुषेषूत्तमः सर्व्वज्ञत्वात्। पितामहो जनकस्यापि जनकः। यज्ञे प्रधानमिज्यं यज्ञपुरुषः। सर्वज्ञः क्षणिकसर्वज्ञः॥ निरावरण इति॥ आवरणमदृष्टमविद्या स्वकर्म्मोपार्ज्जितञ्च शरीरमस्य नास्तीत्यर्थः॥ उपास्यत्वेनेति॥ वेदोपदिष्टोपास्यभावः कश्चिन्मन्त्रादिरित्यर्थः॥ लोकेति॥ यथा लोके व्यवह्रियते चतुर्भुजाद्युपेतदेहवान्,नत्वदृश्य इत्यर्थः। यावदुक्तेति॥ यावदुक्तेषु यदुपपन्नं युक्तिमत् सर्वज्ञत्वादि, तेनोपपन्नः सम्पन्न इति मध्यपदलोपी समासस्तत्पुरुषः। यावदुक्तेषु उपपन्नः प्रामाणिको धर्म्मो यस्येति बहुव्रीहिर्वा। न तु यावद्भिरुक्तैरुपपन्नः

सहित इत्यर्थः। अद्वैताद्यनङ्गीकारेण यावद्‌यथाव्याख्यातार्थस्य नैयायिकैरनङ्गीकारात्। यद्वा, सन्देह एव कुत इत्युपसंहारात् सर्वाण्येव दर्शनान्येकार्थपरतया व्याख्यायन्ते । शुद्धो दोषहीनः, बुद्धस्वभावो घटादिभिन्नत्वे सत्यौपाधिकचैतन्यरहितः, आदौ सर्गादौ, विद्वान् ज्ञानवान्, सिद्धो नित्यः, सम्प्रदायप्रद्योतको वेदं प्रणीय सर्गादिसमुत्पन्नाध्यापकः, अनुग्राहकः कुलालादिकृतेऽपि घटादौ सहकारीत्यादिक्रमेण । नचैवमैकमत्येन दर्शनभेदानुपपत्तिः । फलैकमत्येऽपि प्रकारभेदात् सर्वथा विरोधाभावे विचारोपयोगिसंशयस्याप्यभावप्रसङ्गात्। यद्यपि मीमांसकानीश्वरसांख्यमते नेश्वरे सम्प्रतिपत्तिः, तथाप्युपास्यत्वेन धर्म्मिणि सम्प्रतिपत्तिरस्त्येव । कारुः शिल्पी। विश्वं सर्व्वमुत्पत्तिमत् कर्म्म कार्य्यं यस्य स तथा। जातिर्ब्राह्मणादि। गोत्रं काश्यपादि। ऋषय एव यज्ञे व्रियमाणाः प्रवराः। चरणं शाखा। अनुभावोऽसाधारणं कार्यं वेदादि। अत एव, भवत्यस्मादिति भवः। तथाच, जातिगोत्रादिवत् संसारमभिव्याप्य श्रुत्यादिप्रमाणसिद्धे परमात्मनि न सन्देहोऽतस्तत्रेश्वरे किं निरूपणीयमित्यर्थः। तथापि धर्म्मिणि भगवति विहितमनने प्रकाराकाङ्क्षायां तत्र विप्रतिपत्त्या सन्देहोऽस्तीति मनसिकृत्य मननरूपोपासनैव क्रियते इति समाधत्ते ॥ तथापीति ॥

न्यायेन चर्चा न्यायचर्चा अनुमितिरूपा, उपासनैवेति सम्बन्धः। श्रवणानन्तरागतेत्यनेन श्रुतिप्रामाण्यग्राहकन्यायनिरूपणमपि सूचितम्। श्रवणानन्तरागतेति संगृहीतं विवृणोति ॥ श्रुतो हीति ॥ श्रुतिमूलकत्वात् स्मृतेरपि तत्समानविषयतया स्वबोधदार्ढ्यार्थं श्रवणे उपयोग उक्तः। उत्तमो योग आत्मसाक्षात्कारः। ननु भगवति सन्देहाऽभावेन सिद्धसाधनात् कथमनुमितिः ? । सिद्धसाधनं स्वार्थानुमाने न दोषः। प्रमाणसम्प्लवस्य संस्थापनादितिचेद्, न। विनिगमकाभावात्। ग्रन्थस्य परार्थानुमानरूपत्वाच्च। यथा अग्निहोत्रं जुहोति, यवागूं पचतीत्यत्रार्थेन क्रमेण शाब्दः क्रमो लङ्घ्यते। तथा, श्रोतव्यो मन्तव्य इत्यत्रापि मननानन्तरं श्रवणे श्रुतेस्तात्पर्य्यमिति चेद्, न। दृष्टान्ते, होमे द्रव्यान्तरसाधनत्वं यवागूपाकस्यादृष्टार्थत्वञ्च कल्प्यमिति गौरवात्तथाऽस्तु, प्रकृते त्वनुपपत्त्यभावः। श्रवणानन्तरं मननस्यान्यथोपपाद्यत्वात्। श्रवणानन्तरागतेति ग्रन्थविरोधाच्च। श्रोत-

व्यः श्रुतिवाक्येभ्यइति बहुवचनं, कपिञ्जलानालभेतेतिवत् त्रित्वपरम्। अतो रूपान्तरेण मननमविरुद्धमिति चेन्न। श्रोतव्योमन्तव्य इति सामानाधिकरण्यश्रुतेर्लाघवाच्च येनैव रूपेण श्रवणं तेनैव रूपेण मननस्योचितत्वात्। न वा रूपान्तरेण श्रुतस्य रूपान्तरेण मनने अश्रद्धामलक्षालनं शास्त्रव्यापारो निर्वहति। श्रुतस्यामननात्। अत एव, धर्मिस्वरूपे सन्देहाभावेऽपि क्षितिकर्तृत्वादौ धर्मे सन्देहात्तत्रानुमेत्यपास्तम्। तथापि धर्मिणि सन्देहानुपपादनाच्च। न वा, तद्रूपमस्तीश्वरे, यन्न वेदे श्रुतमस्ति। तथाच, श्रोतव्यः श्रुतिवाक्येभ्य इत्यत्रासङ्कोचादीश्वरपरसर्ववाक्येभ्य एव श्रवणे सति कथं मननम्। एतेन, भगवति भवे सन्देह एव किं निरूपणीयमिति,कुतः=पृथिवीतः कर्तृजन्यत्वसंशयात्तत्र संशय एवेत्यपि योजनामात्रमपास्तम्। यत्तु, श्रुतेऽपि भगवति श्रुतेः प्रामाण्यसन्देहात्तत्प्रतिपादितेऽपीश्वरे सन्देह इति। तन्न। श्रोतव्यो मन्तव्य इति सामानाधिकरण्यविरोधात्। मननस्य प्रामाण्यविषयकत्वात्। यदि च श्रुतिरनवधृतप्रामाण्यैव, तदा कथं ततः श्रवणेऽपि बह्वायाससाध्ये प्रवृत्तिः। तथात्वेऽपि वेदप्रामाण्यानुमानमात्रौचित्यादीश्वरानुमानानुपपत्तिः॥

अथ सिद्धसाधनं, न हेत्वाभासः। उभयथा हि हेत्वाभासता, करणविघटकत्वाद्विरुद्धानैकान्तिकयोरिव, तद्विघटनमकुर्वतः स्वत एव प्रतिबन्धकत्वाद्बाधप्रतिरोधवत्। सिद्धसाधनन्तु न व्याप्तिविघटकं, न वा स्वत एव प्रतिबन्धकम्। अतो न हेत्वाभासः। दूषकता त्वर्थान्तरान्तर्भावादिति मतम्। तन्न। व्याप्तिज्ञानस्येव पक्षधर्मताज्ञानस्यापि तत्कारणत्वात् तद्विघटकसिद्धसाधनस्यापि तदौचित्यात्। पक्षधर्मताज्ञानं न तत्करणं किन्तु व्याप्तिज्ञानमिति चेन्न। लाघवात् कारणमात्रस्य प्रयोजकत्वात्।श्रुतिबोधितेऽपि भगवति बहुविधकर्तृत्वकौटस्थ्यनिरञ्जनादिश्रुतेः, कुत्र श्रुतिर्मुख्यार्था, कुत्र वोपचरितार्थेति तात्पर्य्यसन्देहात् सन्देह इतिचेन्न। तथापि धर्मिस्वरूपे संशयानुपपादनात् तात्पर्य्यग्राहकन्यायाभिधानमात्रस्योचितत्वात्। कर्तृत्वादौ सन्देहादुत्कटकोटिको धर्मिण्येव सन्देहोऽन्यथा धर्मी क्वाऽपि संशयविषयो न स्यादिति चेन्न। श्रोतव्यो मन्तव्य इत्यत्रात्मज्ञानस्य मोक्षहेतुत्वं, न तु तद्धर्मिकर्तृत्वादिनिश्चयस्येति तत्सन्देहस्यानुच्छेदत्वात्। तथापि निर्धर्मकस्य तस्य ज्ञातुमशक्यत्वात्तद्धर्म-

निश्चयोऽप्यादरणीय इति चेन्न। परस्पराविरुद्धप्रकारेण तच्चिन्तनोपपत्तेरिति दिक् ॥

अत्रोच्यते । साध्यज्ञानं न स्वतः साध्यज्ञानविरोधि । धारावाहिकसत्त्वात्। नापि साध्यानुमितिविरोधि। प्रत्यक्षाधिगतस्याप्यनुमितिदर्शनात्। किन्तु सिषाधयिषाघटितपक्षत्वविघटनद्वारा । सिषाधयिषा च साध्यज्ञानेच्छा। सा च द्वयी साध्यज्ञानमात्रे तद्विशेषे च। तत्र या साध्यज्ञानमात्रेच्छा सा श्रौतज्ञानान्निवर्त्तताम् । यत्किञ्चिद्विशेषसिद्ध्यैव हि सामान्येच्छाविच्छेदः । अन्यथा सकलविशेषसिद्धेरसम्भवेन तद्विच्छेदः क्वापि न स्यादेव । या त्वनुमितिरूपसाध्यज्ञानविशेषेच्छा सा कथं निवर्त्तेत । तद्विषयस्य ज्ञानविशेषस्यासिद्धेः । इच्छायाः स्वविषयसिद्धिनिवर्त्यत्वात् । अत्र च, श्रोतव्यो मन्तव्य इति श्रुत्या मननस्येष्टसाधनत्वावगतेः श्रौते ज्ञाने वृत्तेऽपि मननस्याऽसिद्धत्वात् तत्रेच्छा भवत्येवेति न सिषाधयिषाविघटनद्वारकदूषणभावस्यसिद्धसाधनस्यावकाशः। इच्छाविषयत्वावच्छेदकरूपतत्सिद्धेः सिद्धपदेन विवक्षितत्वात्। अत एव सिद्धसाधनं दशाविशेषे दोषः, पृथक् च न दूषणम्। असिद्ध्युपजीव्यत्वेऽपि बाधवत् स्वतो दूषकत्वाभावात्, किन्तु दूषकतायामुपाधेरिव परमुखनिरीक्षकत्वात् । भवेदेवं यदि सिषाधयिषाघटितं पक्षत्वम्। तदेव न। तस्य विशेषणतोपलक्षणतयोरुभयत्रापि दोषात्। योग्यतायाश्च तदवच्छेदकरूपपरिचेयत्वादिति चेन्न। सिषाधयिषाविरहसहकृतसाधकप्रमाणाभावस्य तत्त्वात्। स च विशिष्टाभावो यत्र साधकप्रमाणसिषाधयिषे स्तः तत्र विशेषणाभावात्। यत्रोभयाभावस्तत्र विशेष्याभावात्। यत्र साधकप्रमाणाभावे सिषाधयिषामात्रमस्ति तत्र द्वयाभावात् सर्वत्राविशिष्टः। यत्र साधकप्रमाणे सत्यपि सिषाधयिषाया अभावस्तत्र नास्तीत्यस्मत्पितृचरणाः। तथापि संशयं विना कथं न्यायावतार इति चेदित्थम्। संशयो हि न्यायाङ्गं न तावद् न्यायकारणतया। तस्य लिङ्गपरामर्शात्मनः संशयं विनाऽपि सम्भवात् । कारणत्वासिद्धौ फलवैजात्यस्यापि कल्पने मानाभावात्, अन्योन्याश्रयाच्च । नापि सहकारित्वेन। तद्धि न साक्षात् । लिङ्गपरामर्शादिना तन्नाशात्। शाब्दलिङ्गपरामर्शे तत्कारणत्वाभावाच्च संशयस्य कारणत्वासिद्धौ तत्कल्पनेऽपि मानाभावात्। अत एव परम्परयाऽपि सहकारित्वमपा-

२

स्तम्। नाप्याश्रयावच्छेदकत्वेन। पर्वतत्वादेरेव तथात्वात्। अन्यथा पक्षतावच्छेदक–धर्म–साध्ययोः सामानाधिकरण्यभाननैयत्येन पर्वतत्वादेरिव सन्दिग्धत्वस्याप्यनुमितौ भानापत्तेः। अथ संशयेन स्वयोग्यतोपलक्षणात् साधकबाधकमानाभावो न्यायाङ्गमिति चेन्न। तथापि संशयस्यातत्त्वात्। संशययोग्यतायास्तदङ्गत्वाद् विशिष्टस्य तद्ग्राहकमानेन विशेषणस्यापि तत्त्वं विषयीकृतमितिचेन्न। मिलिताभावस्य प्रत्येकसत्त्वेऽपि सत्त्वात्। प्रत्येकञ्च न योग्यता। केवलान्वयिनि बाधकाप्रसिद्धेश्चेत्यन्यत्र विस्तरः। तथापि, संशयस्यानुमितिमात्राहेतुत्वेऽपि जिज्ञासितार्थानुमितौ जिज्ञासाद्वारा संशयस्यानुमितिहेतुत्वम्। यद्वा, शङ्कशुकतानिवृत्तये न्यायोपासने संशयोऽङ्गमिति संशयं विना यो न परितुष्येत् तं प्रति, श्रोतव्यो मन्तव्य इति श्रुतेरनन्यगत्या भिन्नविषयक एव धर्मविशेषसंशयो धर्मिविषयकन्यायप्रवृत्तिहेतुरित्यास्थेयमिति विभावयंस्तत्कारणं विशेषविप्रतिपत्तिमादर्शयति—

तदिह संक्षेपतः पञ्चतयी विप्रतिपत्तिः। अलौकिकस्य परलोकसाधनस्याभावात्। अन्यथापि परलोकसाधनानुष्ठानसम्भवात्। तदभावावेदकप्रमाणसद्भावात् सत्त्वेऽपि तस्याप्रमाणत्वात्, तत्साधकप्रमाणाभावाच्चेति॥

तत्र न प्रथमः कल्पः। यतः।

सापेक्षत्वादनादित्वाद्वैचित्र्याद्विश्ववृत्तितः॥
प्रत्यात्मनियमाद् भुक्तेरस्ति हेतुरलौकिकः॥ ४॥

न ह्ययं संसारोऽनेकविधदुःखमयो निरपेक्षो भवितुमर्हति। तदा हि स्यादेव न स्यादेव वा, न तु कदाचित् स्यात्। अकस्मादेव भवतीति चेन्न।

तदिहेति॥ तदिति वाक्योपक्रमे। संक्षेपोऽवान्तरविप्रतिपत्त्यविवक्षा। विरुद्धाप्रतिपत्तिर्ज्ञानमभिलापो वा विप्रतिपत्तिः। विप्रतिपत्तौ

विषयिण्यां विषयस्य प्रयोजकत्वं विवक्षित्वा पञ्चमीनिर्देशः । तत्राऽलौकिके तावत्, साक्षात्कारकारणेन्द्रियसन्निकर्षाश्रयत्वं प्रमेयत्वव्यापकं, न वा ? इन्द्रियस्य तु न सन्निकर्षाश्रयत्वं, किन्तु प्रतियोगित्वमिति न विप्रतिपत्तिः। य एव चक्षुषा रूपस्य संयुक्तसमवायः स एव गुरुत्वस्यापीति तस्यापि लौकिकत्वापत्तेः । किन्तु सामान्यलक्षणप्रत्यासत्त्यजन्ययोगजधर्माजन्यस्वविषयकसविकल्पकाजन्यजन्यसाक्षात्कारविषयत्वं प्रमेयत्वव्यापकं न वा ? अभावसमवाययोस्तादृशप्रतियोगिसंबन्धिसविकल्पकजन्यसाक्षात्कारविषयत्वेऽपि प्रत्यक्षत्वात् तत्संग्रहार्थं स्वविषयेति विशेषणम् । अत्र यद्यपि घटोऽयमिति सविकल्पके घटत्वस्य तत्कारणज्ञानविषयताऽस्ति, तथापि तज्ज्ञानाऽजन्यनिर्विकल्पकविषयताऽप्यस्ति । न हि तज्ज्ञानजन्यज्ञानगोचरत्वं तज्ज्ञानाजन्यज्ञानगोचरताविरोधि । एकत्र ज्ञानद्वयस्य भावादित्याहुः ॥

अलौकिकविशेषे त्वदृष्टे प्रयत्नकारणात्मविशेषगुणनिरुपाधिविषयकारणात्मविशेषगुणत्वं मानसप्रत्यक्षाविषये वर्त्तते नवा ? यद्वा, लौकिकप्रत्यक्षाविषयगुणत्वसाक्षाद्व्याप्यजात्यधिकरणत्वमात्मगुणे वर्त्तते, न वा ? भावनात्वन्तु न गुणत्वसाक्षाद्व्याप्यमदृष्टत्वन्तु न जातिः ॥

परलोके तु, समानकालीनानेकावृत्ति शरीरवृत्तिजातित्वं दुःखावच्छेदकत्वासमानाधिकरणवृत्ति न वा ? इति स्वर्गे। नरके तु दुःखपदस्थाने सुखपदप्रक्षेपात् संशयः। तादृशी च जातिर्बाल्यादिशरीरवृत्तिरसाधारणी चैत्रत्वादिः प्रसिद्धेति विशेषतः । परलोकमात्रे तु सुखदुःखोभयजनक-मच्छरीरातिरिक्तशरीरवानहं न वेति संशयः। चैत्रस्तथा प्रसिद्धः ॥

साधने तु प्रागभावत्वाद्यप्रतियोगि कार्यं प्रतियोगित्वप्रागभावान्यप्रागभावाविषयप्रतीत्यविषयप्रतियोगि, न वा ? यद्वा, कार्य्यप्रतियोगित्वं प्रतियोगित्वप्रागभावान्यप्रागभावाविषयबुद्ध्यविषयवृत्ति न वा ? द्वयोरपि प्रागभावत्वे प्रसिद्धिः। यद्वा, कार्य्यपूर्ववर्त्तिनि तन्नियतत्वं वर्त्तते, न वा ? यद्वा, तज्जातीयोत्पत्तिप्राक्क्षणत्वप्रतियोगिव्यापकतावच्छेदकत्वमत्यन्ताभावप्रतियोगिवृत्ति न वा ? ॥

विशिष्टे तु, अलौकिके परलोकसाधनत्वं वर्त्तते, न वा ? परलोकसाधनेऽलौकिकत्वं वर्त्तते न वेति विप्रतिपत्तिः। तथाच कार्य्यकारण-

भावाभावे क्षित्यादिकर्त्तृत्वान्नेश्वरसिद्धिः। परलोकाभावे च तत्साधनयागादिद्रष्टुरभावे तदुपदेशकतयाऽपि नेश्वरसिद्धिः। अदृष्टाऽसिद्धौ तदधिष्ठातृतयाऽपि नेश्वरासिद्धिरिति चार्वाकाभिप्रायः॥

अन्यथेति॥अदृष्टादिसत्त्वेऽपि वेदानामाप्तोक्तत्वेन प्रामाण्यावधारणं विना तद्बोधितस्वर्गादिसाधनयागादौ बहुवित्तव्ययायाससाध्ये न प्रवृत्तिरित्याप्तो वेदकारः सिद्ध्यतीति नास्ति, अन्यथाऽपि वेदानां नित्यानिर्दोषत्वेन स्वतः प्रामाण्यावधारणात्। परतः प्रामाण्येऽपि कर्मयोगसिद्धसर्वज्ञपूर्वकत्वात्तेषां परलोकसाधनयागाद्यनुष्ठानसम्भवादित्यर्थः॥ तदभावेति॥ भवतु वेदानां पौरुषेयत्वाद् योगसिद्धसर्वज्ञपूर्वकत्वेनाश्वासाच्चाप्तोक्तत्वम्। तथापि तत्र, क्षित्यादेः कर्तृजन्यत्वे च प्रत्यक्षादिबाधान्न तत्सिद्धिरित्यर्थः॥ सत्त्वेऽपीति॥ बाधकाभावात्तत्सिद्धावपि स न प्रमाणम्। प्रमाणपदं हि भावकरणकर्तृव्युत्पत्त्या प्रमातत्साधनतदाश्रयेषु वर्त्तते। यथार्थानधिगतार्थाधिगतिश्च प्रमा। तथा च यदीश्वरः कर्त्ता स्यात् प्रमावांस्तत्करणेन्द्रियादिमांस्तत्समवायिकारणञ्च स्यात्। न चायं तथेति विपर्य्ययानुमानादित्यर्थः। अप्रमाणपुरुषस्य वचः कः श्रद्धास्यतीति भावः॥तत्साधकेति॥कार्यत्वादेरुपाधिदुष्टत्वात् क्षितिवेदादेः कर्त्तृजन्यत्वसाधकमेव नास्तीत्यर्थः॥

तत्र चार्वाकस्यायं भावः। कार्य्यकारणभावे प्रत्यक्षं न तावन्मानं, धर्मिस्वरूपप्रत्यक्षेऽपि तत्र संशयात्। नचान्वयव्यतिरेकानुविधानज्ञानसहकारिविरहात् स इति वाच्यम्। तन्मात्रस्य व्यभिचारिसाधारण्यात्। नियमानन्यथासिद्ध्योश्च शङ्काकलङ्कितत्वेनानवधारणात्। नाप्यनुमानं, तस्य मया मानत्वेनानभ्युपगमात्। तत्साधने क्वचिदऽसिद्धावन्वयिनोऽसम्भवात्। तदप्रसिद्धौ व्यतिरेकाज्ञानात् केवलव्यतिरेक्यनवतारात्। मम त्वप्रमितस्यासत्ख्यात्यभ्युपगमान्न निषेध्याप्रसिद्धिरित्यत आह॥ तत्रेति॥ तेषु मध्ये न प्रथमः पक्षः कल्पो यतः, कल्पनाऽसत्ख्यातिस्तद्विषयः। तथाहि, कार्य्यकारणभावानभ्युपगमे परप्रतिपत्तिफलकवचनप्रयोगानुपपत्तेः। यथा यथा तन्निराकरणाय प्रयत्नस्तथा तथा तस्यैवापत्तेरिति व्याघात एवेत्यर्थः।

तथापि साधकं विना न तत्सिद्धिरिति चेत्, तत्राह॥ सापेक्षत्वादिति॥ विवादपदस्य सापेक्षत्वात् सहापेक्षया वर्त्तमानत्वात् कादाचित्कत्वादित्यर्थः। तच्च किञ्चित्कालासंबन्धित्वे सति किञ्चित्काल-

संबन्धरूपं कार्य्याणां प्रत्यक्षसिद्धमित्यनन्यथासिद्धमेतत् । अस्मादनन्तरमिदं भवत्येतदभावे नेति प्रत्यक्षमेव कार्य्यकारणभावे मानम् । अत एव प्रागभावस्य कादाचित्कत्वेऽपि न तत्र तत्सिद्धिः । प्रागसत्त्वस्य विवक्षितत्वाद्वा । अपि च, इदमस्मान्नियतपूर्वसदित्यपि प्रत्यक्षं तत्र मानम् । प्रत्यक्षे चानन्यथासिद्धिनियमांशाऽवधारणहेतुशङ्कानिवर्त्तकस्तर्को दर्शयिष्यतेइतिभावः। यद्वा, प्रत्यक्षसहकारित्वेनाऽनुमानमेवोपन्यस्तम् । यद्वा, प्रथमतोऽनुमानप्रामाण्यं प्रसाध्य कार्य्यं सहेतुकं कादाचित्कत्वात् । यन्नैवं, तन्नैवम् । यथाऽऽकाशम् । न च साध्याप्रसिद्धिः । कियद्भागे प्रत्यक्षेणैव तत्सिद्धौ तदविषयेऽनुमानात् । नचोत्पत्तेः कादाचित्कत्वेऽपि न सहेतुकत्वम् । तथात्वे वोत्पत्तिमत्त्वापत्तावनवस्थेति वाच्यम् । कार्य्यस्याद्यक्षणेन सह स्वरूपसंबन्ध एव ह्युत्पत्तिः। कार्य्यक्षणस्वरूपयोश्चोत्पत्तिमत्त्वेन हेतुमत्त्वात् । यद्वा, उत्पत्तिगर्भः किञ्चित्समयसंबन्धः कादाचित्कत्वम् । अत एव न प्रागभावे व्यभिचारः । न चोत्पत्तेरुत्पत्तिमत्त्वेन हेतुमत्त्वात् स इति न तया व्यभिचारः । एतेनानुमानपक्षे, हेतुरस्ति सापेक्षत्वाद्– इत्यत्र हेतोरसिद्धावाश्रयासिद्धिः । सापेक्षत्वस्य कार्य्यधर्मत्वेन हेताववृत्तौ स्वरूपासिद्धिश्च । कार्य्यस्यैव पक्षत्वे, सापेक्षत्वादित्यस्य हेतुमत्त्वादित्यर्थे साध्याविशेषः । कादाचित्कत्वादित्यर्थे च प्रागभावेन व्यभिचार इत्यपास्तम् ॥

ननु हेतुरपि यदि सदातनस्तदा तत्सापेक्षस्य कार्य्यस्यापि तथात्वापत्तिरिति कादाचित्कत्वमहेतोरिवाकाशादेः सहेतोरपि सपक्षात् व्यावृत्तमित्यसाधारणं स्यादिति हेतुः कादाचित्को वाच्यः । तथा च तस्यापि कादाचित्कत्वं हेत्वपेक्षयेत्यनवस्थापत्तिः । अहेतुकत्वे च तद्वदेव कार्य्यमप्यहेतुकं कादाचित्कं स्यादित्यत आह ॥ अनादित्वादिति ॥ हेतोरपि कादाचित्कत्वं स्वहेतुकादाचित्कत्वादेव । प्रामाणिकी चेयमनवस्था बीजाङ्कुरवन्न दोषायेत्यर्थः ॥

ननु कारणमात्रसिद्धावप्येकमेकजातीयं वा कारणमस्तु कार्य्यजातस्य । तच्चास्मदादिनैव शक्यज्ञानमिति न तदर्थमुपदेशो, न वा विलक्षणसामग्रीजन्यं कार्य्यं सिद्ध्यतीत्यत आह ॥ वैचित्र्यात् ॥ भिन्नजातीयकारणानन्तरं तथाभूतकार्य्यविषयकं प्रत्यक्षमेव विचित्रे साधने मानमुपन्यस्तम् । यद्वा, वैचित्र्यं कार्य्यस्य विचित्रहेतुकत्वे

लिङ्गमेव । उभयत्राप्यभिन्नत्वाभिन्नजातीयत्वयोर्हेत्वोः कार्य्यस्य भेद-विजातीयत्वे आकस्मिके स्यातामिति तर्कः सहकारीत्यर्थः ॥

तथापि दृश्यमानविचित्रहेतुकमेव कार्य्यमस्त्विति नादृष्टसिद्धि-रित्यत आह ॥ विश्ववृत्तितः ॥ विश्वेषां प्रेक्षावतां परलोकार्थितया यागादौ प्रवृत्तिः प्रेक्षावत्प्रवृत्तित्वेन सफला । फलसाधनत्वञ्च यागा-देराशुविनाशित्वेन न स्यादिति तज्जन्यफलानुकूलमदृष्टं कल्प्यते इत्यर्थः ॥

तथापि तददृष्टं भोग्यनिष्ठमुत भोक्तृनिष्ठम्? । अन्त्येऽपि किं प्रतिभोक्तृनियतं, साधारणं वा? इत्यत आह ॥ प्रत्यात्मेति ॥ भुक्तेः सुखदुःखसाक्षात्कारस्य प्रत्येकात्मनियतत्वाल्लाघवाच्च तदुपपादकं प्रतिभोक्तृ नियतमेवादृष्टं कल्प्यते इति, अस्ति हेतुरलौकिक इत्याद्य-स्तवकार्थसंग्रहः ॥

यथोक्तप्रत्यक्षानुमानयोरन्यथासिद्धिनिरासाय तर्कमाह ॥ न ह्य-यमिति ॥ अनेकविधेति ॥ मुमुक्षुवैराग्यार्थं कार्य्यवैचित्र्यस्फोरणार्थं वा । तच्च विचित्रादृष्टसाधनोपयुक्तम् । निरपेक्षत्वञ्च किञ्चित्पदार्था-ऽवधिकोत्तरत्वव्याप्यकालसम्बन्धित्वम् । न च प्रतियोग्यप्रसिद्धिः । तस्यासत्ख्यातिवादिनः सांव्यवहारिकस्य सापेक्षत्वस्यापि स्वीकारात्॥

ननु, निरपेक्षत्वेनैकेन व्याप्येन स्यादेव, न स्यादेवेतिरूपं व्यापक-द्वयं विरुद्धं कथमापाद्यते । न ह्येकं मिथोविरोधिद्वयव्याप्यम् । तु-शब्दश्चासङ्गतः । कादाचित्कत्वाभावस्य स्वतन्त्रस्यैवानिष्टापादनार्थ-त्वात् । अत्राहुः । निरपेक्षत्वेन कादाचित्कत्वव्यतिरेक एवापाद्यः । स च स्यादेव, न स्यादेवेति पक्षद्वये पर्य्यवस्यति । अत एव तुशब्दोऽपि सङ्गच्छते । यद्वा, कार्य्यं यदि निरपेक्षं स्यात्, स्यादेव नित्यं स्यादा-काशवदिति स्वमते । तन्मते तु न स्यादेव केवलान्वय्यत्यन्ताभाव-प्रतियोगि स्यात् खपुष्पवत् । उभयत्र तु कादाचित्कत्वं न स्यादिति। यद्वा, एतदुत्तरकालानुत्पत्तिकोऽयं घटो यद्येतदुत्तरकालानुत्पत्तिकत्वे सत्येतत्पूर्वकालोत्पत्तिकानपेक्षोत्पत्तिकः स्यादेतत्पूर्वकालवृत्तिः स्या-त् । यद्वा, यद्ययमेतत्कालीनोत्पत्तिको घटः सहेतुको न स्यादेतत्पूर्व-कालीनः स्यात् । यद्वा, घटो यदि घटव्यवहितकालानाधिकरणपदा-ऽर्थाधिकरणक्षणोत्तरत्वव्याप्योत्पत्तिर्न स्याद्,घटव्यवहितकालःस्यात् तत्कालवृत्तिघटादिवदिति तत्र तत्र सत्त्वापादनं स्यादेवेत्यस्यार्थः ।

अन्यकालानुत्पत्तिकोऽयं घटो यद्येतत्पूर्वकालानपेक्षोत्पत्तिकः स्यादेतत्कालोत्पत्तिको न स्यात् ।
यद्वा, सकलकालावृत्तिरयं घटो यदि निरपेक्षः स्यात् किञ्चित्कालाऽवृत्तित्वे सति किञ्चित्कालवृत्तिर्न स्यात् । तेन पक्षविशेषणमहिम्नाऽलीकत्वं सिद्ध्यति । यद्वा, एतावत्कालपूर्वापरकालावृत्तिर्घटो यद्येतावत्कालपूर्वकालावृत्तित्वे सति एतत्कालाव्यवहितपूर्वकालवृत्तिपदार्थाधिकरणक्षणोत्तरत्वव्याप्यकालो न स्यादेतावत्कालवृत्तिर्न स्यादिति, न स्यादेवेत्यस्यार्थः । अत एव कालान्तरावृत्तित्वे सत्येतत्कालवृत्ति स्यादिति कादाचित्कत्वाभावापादनमपीति सम्प्रदायविदः ॥

कार्य्यकारणभावग्राहकमाने, कादाचित्कभावो निर्हेतुको भावत्वाद् व्योमवदिति सत्प्रतिपक्षं शङ्कते ॥ अकस्मादिति ॥ अत्र किंशब्दो यदा हेतुमात्रपरस्तदा तस्य नञा सम्बन्धाद्धेत्वभावे भवनं लभ्यते । यदा तु भवनक्रियाया नञा सम्बन्धस्तदा प्रसज्ज्यप्रतिषेधे भवननिषेधोऽर्थः । किंशब्द-समस्यमानेनापि नञा भवतीत्यस्यान्वयात् । असामर्थ्येऽप्यसूर्य्यम्पश्या राजदारा इतिवत् समासः । अ-शब्दस्यैव वाऽयं समासं विना प्रयोगः । अ मा नो ना प्रतिषेधवचना इति कोषात् ॥

हेतुभूतिनिषेधो न स्वानुपाख्यविधिर्न च ॥
स्वभाववर्णना नैवमवधेर्नियतत्वतः ॥ ५ ॥

हेतुनिषेधे भवनस्यानपेक्षत्वेन सर्वदा भवनमऽविशेषात् । भवनप्रतिषेधे प्रागिव पश्चादप्यभवनमविशेषात् । उत्पत्तेः पूर्वं स्वयमसतः स्वोत्पत्तावप्रभुत्वेन स्वस्मादिति पक्षानुपपत्तेः । पौर्वापर्य्यनियमश्च कार्य्यकारणभावः । न चैकं पूर्वमपरञ्च । तत्त्वस्य भेदाऽधिष्ठानत्वात् । अनुपाख्यस्य हेतुत्वे प्रागपि सत्त्वप्रसक्तौ पुनः सदातनत्वापत्तेः ॥

स्यादेतत् । नाकस्मादिति कारणनिषेधमात्रं वा,

भवनप्रतिषेधो वा, स्वात्महेतुकत्वं वा, निरुपाख्यहेतुकत्वं वाऽभिधित्सितमपि त्वनपेक्ष एव कश्चिन्नियतदेशवन्नियतकालस्वभाव इति, ब्रूमः । निरवधित्वे अनियतावधिकत्वे वा कादाचित्कत्वव्याघातात् । न ह्युत्तरकालसिद्धित्वमात्रं कादाचित्कत्वं, किन्तु प्रागऽसत्त्वे सति । सावधित्वे तु स एव प्राच्यो हेतुरित्युच्यते । अस्तु प्रागभाव एवाऽवधिरितिचेन्न । अन्येषामपि तत्काले सत्त्वात् । अन्यथा तस्यैव निरूपणानुपपत्तेः । तथाच न तदेकावधित्वमविशेषात् । इतरनिरपेक्षस्य प्रागभावस्यावधित्वे प्रागपि तदवधेः कार्यसत्त्वप्रङ्गात् । सन्तु ये केचिदवधयो, न तु तेऽपेक्ष्यन्ते इति स्वभावार्थ इति चेत् । नापेक्ष्यन्ते इति कोऽर्थः । किं न नियताः, आहोस्विन्नियता अप्यनुपकारकाः ?। प्रथमे धूमो दहनवद्गर्दभमप्य[illegible]कुर्य्यात्, नियामकाभावात् । द्वितीये तु किमुपकारान्तरेण, नियमस्यैवापेक्षाऽर्थत्वात्, तस्यैव च कारणात्मत्वात्, ईदृशस्य च स्वभाववादस्येष्टत्वात् । नित्यस्वभावनियमवदेतत् । न ह्याकाशस्य तत्त्वमाकस्मिकमिति सर्वस्य किं न स्यादिति वक्तुमुचितमितिचेन्न । सर्वस्य भवतः स्वभावत्वानुपपत्तेः । न ह्येकमनेकस्वभावं नाम । व्याघातात् । नन्वेवमिहापि सर्वदा भवतः कादाचित्कत्वस्वभावव्याघातइति तुल्यः परिहारः । न तुल्यः । निरवधित्वे अनियतावधित्वे वा कादाचित्कत्वव्याघातात् । नियतावधित्वे हेतुवादाभ्युपगमात् ॥

तदुभयं निरस्यति ॥ हेतुभूतीति ॥ अथ हेतुभवनयोर्निषेधस्य

शेषाभ्यनुज्ञाफलकत्वात् पर्य्युदासनञा हेतुव्यतिरिक्ताद्भवनं लभ्यते। अहेतुश्च कार्यस्वरूपमवस्तु च तदा स्वानुपाख्यविधिः । तं निषेधति ॥ स्वानुपाख्येति ॥ स्वं कार्य्यम् ॥ अनुपाख्यो निर्द्धर्म्मकोऽलीकः। अथाश्वकर्णादिवदव्युत्पन्न एवायमकस्माच्छब्दः, किंशब्दोऽस्वभावपरो वा। तदा स्वभावादेव कार्य्यस्य कादाचित्कत्वमित्यर्थः। तत्राह ॥ स्वभावेति ॥ सर्वत्र हेतुमाह॥ अवधेरिति ॥ नियतावधिसम्बन्धित्वेनैव विवादपदस्य कादचित्कस्य कार्यस्य सतर्केण प्रत्यक्षेण विषयीक्रियमाणत्वादित्यर्थः। क्रमेण तर्कमेवाह ॥ हेत्विति ॥ भवनस्य सत्त्वस्याविशेषात् सदातनत्वे कार्य्यस्य कादाचित्कत्वव्याघात इत्यर्थः ॥ भवनेति॥ भवनस्योत्पत्तेः सदा प्रतिषेधे प्राक् पश्चादिव मध्येऽप्यभवनप्रसङ्गात् कदाचिद्भवनग्राहिप्रत्यक्षबाध इत्यर्थः ॥ उत्पत्तेरिति ॥ स्वोत्पत्तेः पूर्वं यदि स्वं भवेत्, तदा नियतकालोत्पत्तौ हेतुः स्यात् ॥ न चैवम् । असतोऽपि हेतुत्वे प्राक् पश्चादपि कार्य्यसत्त्वप्रसङ्गेन तदनुपलब्धिविरोध इत्यर्थः। कार्यकारणयोरभेदे विरोधान्तरमाह ॥ पौर्वापर्य्येति ॥ पटार्थिनः पटमेव नोपाददते,किन्तु तत्पूर्वकालवर्त्तिनस्तन्तूनिति लोकव्यवहारसिद्धकार्य्यकारणभावविरोध इत्यर्थः॥ तत्त्वस्य–पौर्वापर्यस्येत्यर्थः॥अनुपाख्यस्यार्थक्रियाजनकत्वाभावेऽप्यनिष्टप्रसङ्गान्तरमाह ॥ अनुपाख्यस्येति ॥ एतत्पटानुत्पत्तिक्षणो यद्येतत्पटोत्पादकानुपाख्योत्तरक्षणः स्याद् एतत्पटाधिकरणं स्यादित्यर्थः। यद्यपि स्वभावः कार्य्यं तद्धर्म्मो वा । आद्यः, अकस्मादिति निरासेनैव निरस्तः। अन्त्ये धर्म्मस्य कारणत्वमङ्गीकृतमेव । तथापि यथा परमाणुतत्कारणयोरकारणत्वेऽपि स्वभावादेव नियतदेशवृत्तित्वं, यथा वा कारणत्वाविशेषेऽपि पटस्य तन्तुदेशवृत्तित्वं, न तु वेमादिदेशवृत्तित्वमिति स्वभावादेव नियमः । तथा कार्य्यस्याहेतुकत्वेऽपि तत्तत्कारणत्वाभिमतनियतोत्तरकालवृत्तित्वं, न तु कालान्तरवृत्तित्वमिति स्वभावादेव कादाचित्कत्वं स्यादिति शङ्कते ॥ अपि त्विति ॥ ये ये निरवधयो दृष्टास्तेषां नियमेन कादाचित्कत्वस्वभावविरहान्निरवधिकत्वकादाचित्कयोर्विरोधान्निरवधित्वे कादाचित्कत्वस्वभाव एव न निर्वहेदित्यभिप्रेत्य परिहरति ॥ निरवधित्वे इति ॥ अयं क्षणो यद्येतत्पटध्वंसानाश्रयः सन्नेतत्पटप्रागभावाश्रयो न स्यादेतत्पटाऽधिकरणं स्यादिति भाव इत्यन्ये ॥

ननूत्तरकालसंसर्गित्वं कादाचित्कत्वम् । तच्च निरवधित्वेऽप्या-ऽऽकाशवत् स्यादित्यत आह ॥ न हीति ॥ तथा सति घटाकाशयोः कादाचित्कत्वाकादाचित्कत्वलोकव्यवहारविरोध इति भावः । न च सावधित्वेऽपि न हेतुसत्त्वस्वीकारः । पर्य्यायत्वादनयोरित्याह ॥ साव-धित्वे त्विति ॥ नन्वेतावताऽपि प्राचीनोऽवधिः प्रागभाव एव, न तु भावोऽपीति स एव हेतुर्न भाव इति न प्रागभावातिरिक्ते कारणत्वं वर्त्तते इति शङ्कते ॥ अस्त्विति ॥ किं प्रागभावकाले भावस्यासत्त्वादे-वानवधित्वं कार्य्येणानपेक्षितत्वाद्वा ? । आद्यं परिहरति ॥ अन्येषाम-पीति ॥ भावानामपि अनन्यथासिद्धान्वयव्यतिरेकवत्तया प्रागभाव-तुल्यत्वादवधित्वमन्यथा प्रागभावस्यापि तन्न स्यादितिभावः । अन्य-थेति ॥ अनिरूपितस्य प्रागभावस्य प्रतिपादयितुमशक्यत्वादवश्यं घटादिप्राक्कालेऽनन्यथासिद्धान्वयव्यतिरेकिणः कपालादयस्तन्निरूप-काः स्वीकार्य्या इत्यर्थः । ननु प्रागभावनिरूपकस्य चक्षुरादेर्न कारण-त्वं यथा तथा तन्निरूपकभावान्तरस्याऽपि । न च प्रागभावः प्रति-योगिसमवायिकारणमात्रनिरूप्यस्तच्च कारणमेवेति युक्तम् । शब्दा-ऽभावप्रत्यक्षतायां तस्य निरस्यत्वात् । मैवम् । चक्षुरादेरधिकरणग्रह एवान्यथासिद्धत्वात् । चक्षुरादिव्यापाराभावेऽप्यनुमितेऽधिकरणे प्रागभावप्रतीतेरिति भावः । अत्रैवार्थे कादाचित्कत्वव्याघातं प्रागुक्तं विपक्षबाधकं स्मारयति ॥ इतरेति ॥ यद्ययं घटः प्रागभावान्यावधि-को न स्यात् सकलकालीनः स्यादित्यर्थः । द्वितीयं शङ्कते ॥ सन्त्विव-ति ॥ प्रागभावादन्येषाम् अवधित्वेऽपि तैर्घटादिसत्ताया अनियमना-न्न तानि कारणानीत्यर्थः ॥ प्रथम इति ॥ ननु यो दहनव्यभिचारी स रासभानन्तरं भवतीत्यत्रापादकाभावः । स्वयमपि व्याप्तेरनभ्युपगमा-त् । न च धूमत्वं यदि दहनव्यभिचारिवृत्ति स्याद् दहनासमवहित-सामग्र्युत्तरकालोत्पत्तिकवृत्ति स्यादित्यर्थः । परस्येष्टापत्तेः । मैवम् । धूमो यदि रासभसमवधानोत्पत्तिकतावच्छेदकरूपवान् स्याद् रासभ-समवधानानन्तरोत्पत्तिकः स्यात् । धूमत्वं वा यदि दहनव्यभिचारि-वृत्ति स्याद् दहनासमवहितदेशवृत्ति स्याद् इत्यापादनार्थत्वात् । वस्तुतो यद्यग्निर्धूमकारणं न स्यात्, तदा कथं धूमार्थी नियमतो-ऽग्निमुपादेत्त, न रासभमिति तद्ग्राहि प्रत्यक्षव्याघात इति भावः ॥ द्वितीये त्विति ॥ न ह्युपकारव्याप्ता कारणता येन तदभावे न स्यात् ।

उपकारेऽपि कर्त्तव्ये उपकारान्तरापेक्षयाऽनवस्थितेः । किन्तु स्वरूपविशेषव्याप्ता, तन्निवृत्तावेव निवर्त्तते इत्यर्थः ॥ नियमस्यैवेति ॥ नियतान्वयव्यतिरेकवज्जातीयस्यैवापेक्षणीयपदवाच्यतया लोकप्रसिद्धत्वादित्यर्थः ॥ नित्यस्वभावेति ॥ यथा नित्यस्याकाशस्य यः स्वभावो धर्मः शब्दाश्रयत्वमात्मनश्चात्मत्वमाकस्मिकमिति सर्वस्य तदन्यस्याऽपि धर्मः कुतो न स्यादिति न वक्तुमुचितमप्रामाणिकत्वात् । तथा आकस्मिकत्वाविशेषेऽपि सदातनत्वमाकाशादीनां, कादाचित्कत्वं घटादीनां स्वभावो, न त्वन्यस्य धर्मोऽन्यस्येत्यर्थः । यथाऽऽहुः—

नित्यसत्त्वा भवन्त्येके नित्यासत्त्वाश्च केचन ।
विचित्राः केचिदित्यत्र तत्स्वभावो नियामकः ॥
वह्निरुष्णो जलं शीतं समस्पर्शस्तथाऽनिलः ।
केनेदं रचितं तस्मात् स्वभावात्तद्व्यवस्थितिः, इति ॥

न च नियतदेशवन्नियतकालस्वभाव इत्यनेनास्य पौनरुक्त्यम् । पूर्वं हि सापेक्षत्वादित्यत्र यथा परमाणुतत्परिमाणादीनां निरपेक्षत्वेऽपि नियतदेशवृत्तित्वं तथा घटादीनां नियतकालत्वं स्यादित्यप्रयोजकत्वमुक्तम् । सम्प्रति तु कादाचित्कत्वस्वभावो निर्हेतुकः, स्वभावनियतत्वात् । नित्यस्वभाववदिति सत्प्रतिपक्षत्वमुक्तमित्यर्थभेदात् । पूर्वं यन्नियतं तन्न कारणनियम्यं, यथा जातेः क्वाचित्कत्वमित्युक्तम् । सम्प्रति तु स्वभावो न नियम्य इत्युच्यते, इत्यपौनरुक्त्यमित्यन्ये ॥ न सर्वस्येति ॥ एकनियतो धर्मः स्वभाव इत्युच्यते । तद् यदि सर्वस्य सम्भवेत् तदा स्वभावत्वमसाधारणत्वं नोपपद्यते सत्तादेरिवेति स्वभावत्वव्याघात इत्यर्थः ॥ नन्वेवमिति ॥ यद्याकाशस्याकाशत्वं न सर्वस्य तत्त्वव्याघातादिति विपरीतमनाशङ्कनीयं, तदा कादाचित्कत्वस्वभावस्याहेतुकत्वे सदातनत्वमप्यनाशङ्कनीयम् । कादाचित्कत्वस्वभावभङ्गप्रसङ्गाद्दित्यर्थः । कादाचित्कत्वस्वभावसिद्धौ तद्विपरीतकल्पनायां व्याघातः स्यात् । तत्सिद्धिश्च निरवधित्वस्वभावत्वे वा सावधित्वस्वभावत्वे वा प्रकारान्तराभावात् । द्वितीयेऽप्यनियतावधित्वे तद्विपर्यये वा । तत्र प्रथमद्वितीययोराह ॥ निरवधित्व इति ॥ ये ये निरवधयोऽनियतावधयश्च भावा दृष्टास्तेषां नियमतः कादाचित्कत्वस्वभावविरहाद् निरवधिस्वभावस्य अनियतावधिस्वभावस्य वा कादाचित्कत्वस्वभावविरोधः । न हि विरुद्धयोरुष्णशीतयोरेकस्वभावत्व-

म् । तथा च कादाचित्कत्वव्याघातस्तत्स्वभावत्वव्याघात इत्यर्थः ॥

तृतीयमाशङ्क्य सम्प्रतिपत्तिमुत्तरमाह ॥ नियताऽवधित्व इति ॥ वस्तुतोऽस्मिन् सतीदं भवति, असति न भवतीति प्रत्यक्षेण नियतपूर्वभावस्य ग्रहात् प्रत्यक्षमेव कारणत्वे मानम् । तस्य चानन्यथासिद्धत्वग्राहकस्तर्कः, स्यादेवेत्यादिना दर्शित इति रहस्यम् ॥

ननु कादाचित्कत्वं सापेक्षनिरपेक्षाभ्यां व्यावृत्तत्वेनासाधारणम् । तथा हि । न सामग्रीनिरपेक्षं कार्यं, सदातनत्वापत्तेः । नापि तत्साऽपेक्षं, सामग्र्यपि हि न तन्निरपेक्षा । तत्सदातनत्वे तत्कार्यसदातनत्वापत्तेः । नाऽपि तत्सापेक्षा, अनवस्थानात् । ततः प्रागभाववद् यथा सामग्री निरपेक्षाऽपि कदाचित्की तथा भावोऽपि घटादिः स्यादित्याशयवानाह—

स्यादेतत् । उत्तरस्य पूर्वः पूर्वस्योत्तरो मध्यमस्य उभयमवधिरस्तु । दर्शनस्य दुरपह्नवत्वात् । त्वयाऽप्येतदभ्युपगन्तव्यम् । न हि भाववदभावेऽप्युभयाऽवधित्वमस्ति । तद्वद्भावेष्वप्यनुपलभ्यमानैकैककोटिषु स्यात् । न स्यात् । अनादित्वात् ॥

प्रवाहोनादिमानेष न विजात्येकशक्तिमान् ॥
तत्त्वे यत्नवता भाव्यमन्वयव्यतिरेकयोः ॥ ६ ॥

प्रागभावो ह्युत्तरकालावधिरनादिः, एवं भावोऽपि घटादिः स्यात् । अनुपलभ्यमानप्राक्कोटिकघटादिविषयं नेदमनिष्टमिति चेन्न । तावन्मात्रावधिस्वभावत्वे तदऽहर्वत् पूर्वेद्युरपि तमवधीकृत्य तदुत्तरस्य सत्त्वप्रसङ्गात् । अपेक्षणीयान्तराभावात् । एवं पूर्वपूर्वमपि । भावे, तदेव सदातनत्वम् । तदहरेवानेन भवितव्यमित्यस्य स्वभाव इति चेन्न । तस्याप्यहः पूर्वन्यायेन पूर्वमपि सत्त्वप्रसङ्गात् । तस्मात् तस्यापि तत्पूर्वकत्वमेवं तत्पूर्वस्यापीत्यनादित्वमेव ज्यायो, न त्वपूर्वानुत्पादे कस्यचि-

दपूर्वस्य सम्भव इति। तथापि व्यक्त्यपेक्षया नियमोऽस्तु, न जात्यपेक्षयेतिचेन्न । नियतजातीयस्वभावताव्याघातात् । यदि हि यतःकुतश्चिद् भवन्नेव तज्जातीयस्वभावः स्यात्, सर्वस्य सर्वजातीयत्वमेकजातीयत्वं वा स्यात् । एवं तज्जातीयेन यतःकुतश्चिद्भवितव्यमित्यस्य स्वभावः । तदाऽपि सर्वस्मात् सर्वजातीयमेकजातीयं वा स्यात् । कथं तर्हि तृणारणिमणिभ्यो भवन्नाशुशुक्षणिरेकजातीयः ? । एकशक्तिमत्त्वादिति चेन्न । यदि हि विजातीयेष्वप्येकजातीयकार्यकारणशक्तिःसमवेयाद्, न कार्यात् कारणविशेषः क्वाप्यनुमीयेत । कारणव्यावृत्त्या च न तज्जातीयस्यैव कार्य्यस्य व्यावृत्तिरवसीयेत। तदभावेऽपि तज्जातीयशक्तिमतोऽन्यस्मादपि तदुत्पत्तिसम्भवात् । यावद्दर्शनं व्यवस्था भविष्यतीतिचेन्न । निमित्तस्यादर्शनाद् दृष्टस्य चानिमित्तत्वात् । एतेन सूक्ष्मजातीयादिति निरस्तम् । अवह्नेरपि तत्सौक्ष्म्याद् धूमोत्पत्त्यापत्तेः । कार्य्यजातिभेदाभेदयोः समवायिभेदाभेदावेव तन्त्रं, न निमित्तासमवायिनी इतिचेन्न । तयोरकारणत्वप्रसङ्गात् । न हि सति भावमात्रं तत, किन्तु सत्येव भावः । न च जातिनियमे समवायिकारणमात्रं निबन्धनमपि तु सामग्री । अन्यथा द्रव्यगुणकर्म्मणामेकोपादानकत्वे विजातीयत्वं न स्यात् । न च कार्यद्रव्यस्यैषा रीतिरिति युक्तम् । आरब्धदुग्धैरेवावयवैर्दध्यारम्भदर्शनात् ॥

स्यादेतदिति ॥ उत्तरस्य ध्वंसस्य पूर्वो घट एवावधिर्न तु ध्वंसः। पूर्वस्य तु प्रागभावस्य उत्तरः प्रतियोग्येवावधिर्न तु प्रागभावः । मध्यमस्य तु घटादेः प्रागभावो ध्वंसश्चेत्युभयमवधिर्निरूपकोऽस्त्व-

त्यर्थः ॥ दर्शनस्येति ॥ सर्वलोकासिद्धत्वादित्यर्थः । दर्शनेन चेत्कारणं सिद्ध्यति, तदा क्षित्यादौ कर्तुरदर्शनाद्धर्मादेश्चादर्शनात्तदसिद्धौ न तदधिष्ठातृसिद्धिरिति निगर्वः । अनङ्गीकारे दण्डमाह ॥ न हीति ॥ अन्यथा प्रागभावप्रध्वंसयोरप्यनुपलभ्यमानपूर्वोत्तरावधिकल्पनप्रसङ्ग इति भावः ॥ तद्वदिति ॥ तथाचावधिसिद्धावपि न तत्प्राच्यत्वनियमसिद्धिरिति न तावतैव कारणसिद्धिरंशतः सिद्धसाधनं चेति भावः ॥

प्रवाह इति ॥ एष कार्यकारणप्रवाहोऽनादिमान् तत्तत्सामग्रीमान् तत्तत्सामग्र्यपि स्वसामग्रीपरम्पराऽधीनेति न तज्जन्यकार्यस्यानादित्वप्रसङ्गः । न चानवस्था । बीजाङ्कुरवदनादितया प्रमाणिकत्वादित्यर्थः । प्रागभावध्वंसयोस्तु पूर्वोत्तरकोटिकल्पने भावोन्मज्जनमेव बाधकमिति भावः । अनादित्वं च ध्वंसव्याप्यप्रागभावप्रतियोगित्वम् । तथापि यद्व्यक्तितो यत्कार्यं सैव व्यक्तिस्तत्र कारणं,न तु तज्जातीयमिति नैतावता कार्यजातीये कर्तृजातीयं कारणम् । अव्यवहितप्राक्कालीनव्यक्तेरेव कारणत्वापत्तौ यागादीनामकारणत्वान्नालौकिकसाधनसिद्धिः । अतो न क्षित्यादिकर्तृत्वेनादृष्टाधिष्ठातृत्वेन वेश्वरसिद्धिः । न चैवं नियतजातीयकार्यानुत्पत्तिः । एकजातीयकार्यानुकूलशक्तिमत्त्वेन तदुपपत्तेः । अत्राह ॥ न विजातीति॥ विलक्षणजातीयेष्वेका या शक्तिस्तद्वान् प्रवाह इति सम्बन्धः । विजातिर्विरुद्धजातिरेकशक्तिमांश्चेति वा । वक्ष्यमाणयुक्तेरित्यर्थः । तर्हि तृणादौ व्यभिचारेणाग्निकारणत्वं कथं ग्राह्यमिति । तत्राह ॥ तत्त्व इति ॥ सामान्यविशेषाक्रान्तगोचरयोरन्वयव्यतिरेकयोस्तत्त्वेऽनियतत्वेग्राह्ये यत्नवतापुरुषेण भाव्यमित्यर्थः ॥

प्रागभावो हीति ॥ यद्यदृष्टप्राक्कोटितयैव भावरूपमपि कार्यं पूर्वाऽवधिशून्यं स्यादिति शेषः । अत्रेष्टापत्तिमाह ॥ अनुपलभ्यमानेति ॥ यत्र प्राक्कोटिः सामग्री नोपलभ्यते, तत्रानादित्वमिष्टमेवेत्यर्थः ॥ तावन्मात्रेति ॥ अदृष्टपूर्वकोटित्वेनानादिभावमात्रावधिस्वभावत्वे यथा तत्र दिवसे तस्य सत्त्वं तथा गतदिवसेऽपि तदित्यनादिभावोत्तरस्य तत्कार्यस्य सत्त्वप्रसङ्गः । एवं तत्पूर्वपूर्वदिनवृत्त्यपि तत्कार्यं स्यादित्यर्थः । तथाचागन्तुकादेव तस्मात् कार्यस्य कादाचित्कत्वं निर्वहतीति भावः ॥ तदहर्वदिति, समासान्तविधेरनित्यत्वात् समाधेयम् । तदवधिस्वभावत्वे यत्र दिनेऽयमध्यक्षस्तत्रैवानेनोत्पत्तव्यमित्येषोऽपि तस्य स्वभाव इति शङ्कते ॥ तदहरेवेति ॥ अत्राहःपदेन कालमात्रमभिप्रे-

तम् । तदनादित्वे तावन्मात्रावधेर्घटादेरप्यनादित्वप्रसङ्गादित्यनाद्य-नित्यप्रवाहसिद्धये तथाविध एव कालोपाधिर्वाच्यः । तथाच तस्याऽप्यनादिरूपादृष्टावधिस्वभावत्वे तदुत्तरस्यापिदिनस्यानादित्वप्रसङ्गो घटस्येवेति परिहृति ॥तस्यापीति॥ वस्तुतस्तु,उत्पत्तिगर्भकादाचित्कत्वानुरोधादवधिस्वीकारः । न चोत्तरेण उत्पत्तिर्नियम्यत इत्यवधेः प्राच्यत्वानियतत्वसिद्धौ कारणत्वं सिद्धम् । तथाचोत्पत्तिर्यदि किञ्चिदुत्तरत्वनियता न स्यादनादिः स्यादिति निगर्वः ॥ न त्वपूर्वेति ॥ आगन्तुककारणघटितसामग्र्यजन्यं कार्यं नियतकालोत्पत्तिकं न स्यादित्यर्थः ॥तथापीति॥ जात्यपेक्षया कारणत्वे निरस्ते व्यक्त्यपेक्षया व्यभिचारेण तत्सुनिरसमिति पूर्वोक्त एवाभिसन्धिः ॥ नियतेति ॥ कार्यनियतजातीयत्वे कारणजातिनियमस्य हेतुत्वादित्यर्थः ॥

अथ स्वभावादेव कार्यं नियतजातीयं स्यात्, तत्राह ॥ यदि हीति ॥ किमयं कार्यस्यैव महिमा, यद्भिन्नजातीयेभ्योऽपि जायमानं सजातीयमेव भवति, हेतोरेव वा यद्भिन्नजातीयमपि सजातीयमेव जनयति ? । आद्ये कार्यपक्षकं तर्कद्वयमाह॥यदि हीति॥अयं घटो यदि पटजनकयावज्जन्यः स्यात् पटजातीयः स्यात् । एवं, यदि यावद्धूमजनकजन्यः स्याद् धूमजातीयः स्यात् । एवमन्यजातीयत्वमप्यापाद्यम् । पटादावपि तत्तज्जातीयत्वमापाद्यमिति सर्वजातीयत्वापादनार्थः। घटभिन्नं कार्यं यदि यावद्घटजनकजन्यं स्याद् घटजातीयं स्यादित्येकजातीयत्वापादनार्थः ॥

द्वितीये कारणपक्षकं तर्कद्वयमाह ॥ एवमिति ॥ घटसामग्री यदि पटप्रयोजकयावद्रूपवती स्यात् पटजातीयजननी स्यात् । एवं धूमादिजातीयजनकत्वमप्यापाद्यम् । घटान्यकार्यसामग्री यदि घटप्रयोजकयावद्धर्मवती स्याद् घटजातीयजनिका स्यादिति क्रमेणापादनीयम् । ननु, यद्येकजातीयकारणनियमात् कार्यजातिनियमस्तर्हि भिन्नजातीयेभ्यः कारणेभ्यो नाभिन्नजातीयं कार्यं जायेतेत्याह ॥ कथमिति॥ अत्र मीमांसकमुत्तरयति ॥ एकेति ॥ कार्यानुपलब्धिलिङ्गकानुमानद्वयभङ्गप्रसङ्गेन तन्निराकरोति ॥ यदि हीति॥ यावदिति ॥ यत्र क्लृप्तकारणभावं विनाऽप्यन्यस्मादेकजातीयं दृश्यते तत्र विजातीयेष्वेककार्यानुकूला शक्तिः कल्प्यते,न त्वन्यत्रापि। ततो नोक्तदोष इत्यर्थः॥ निमित्तस्येति ॥ तृणादिषु कारणतावच्छेदकरूपस्यादर्शनात ॥ न च शक्तिरेव

तथा। अन्योन्याश्रयात्। कारणत्वग्रहे तत्कल्पनम्। अन्यथा रासभेऽपि तदापत्तेः। तत्कल्पनेन च कारणत्वग्रहः। तस्यान्वयव्यतिरेकावच्छेद्यत्वात्, दृष्टस्य च तृणत्वादेरनिमित्तत्वात्कारणतानवच्छेदकत्वादित्यर्थः। तृणादिषु व्यभिचारम् अग्निकुर्वद्रूपत्वादतीन्द्रियजातिविशेषाद्ये परिहरन्ति, तेऽप्यतएव निरस्ताइत्याह ॥एतेनेति॥ ननु, तृणादयोऽग्नौ निमित्तकारणानि। न च तत्साजात्यवैजात्याभ्यां कार्यसाजात्यवैजात्ये, किन्तु समवायिनस्तथात्वात्। तच्चाग्नावस्त्येवेति शङ्कते ॥ कार्येति॥ तथापि तृणादेर्व्यभिचारेण कारणत्वं न स्यादिति परिहरति ॥ तयोरिति ॥ न हीति ॥ व्यभिचारिणोऽपि कारणत्वापातादिति भावः ॥ किन्त्विति॥ तृणादौ चैकैकाभावेऽप्यग्नेर्भावात् कारणत्वं न स्यादित्यर्थः। न च समवायिकारणसाजात्यादिकमपि कार्यस्य तथात्वे तन्त्रम्। तदभावेऽपि कार्यवैजात्यदर्शनादित्याह ॥ न चेति ॥

अपि त्विति ॥ सामग्री च तृणादिघटिता भिन्नैवेति भावः ॥ अन्यथेति॥ न च समवायिनो द्रव्यस्याभेदेऽपि कारणतावच्छेदकधर्मभेदाद् द्रव्यादीनां जातिभेदः स्यात्। तथा हि द्रव्यजनने स्पर्शवत्त्वमवच्छेदकं, गुणकर्मजनने तु द्रव्यत्वमूर्त्तत्वे तथेति वाच्यम्। द्रव्यत्वेनैकेनैव रूपेण संयोगविभागौ प्रति कारणत्वेऽपि तयोर्जातिभेदात्, कारणतावच्छेदकस्याकारणत्वाच्चेति भावः। न च कार्यमात्ररीतिरेषा, अपि तु द्रव्यस्य सतः। अतो न द्रव्यादिभिः समानोपादानैर्व्यभिचार इत्याह ॥ न चेति ॥ एवं सति समवाय्यभेदे कार्यद्रव्यं दधिदुग्धरूपं न भिद्येत क्षीरपरमाणवएवाम्लसंयोगान्नष्टकार्यद्रव्या दध्यारभन्ते। अत एव, क्षीरं नष्टं दधि जातमितिलौकिकोऽयमनुभवइत्याह ॥ आरब्धेति ॥

नन्वतीन्द्रियेषु परमाणुषु दर्शनाभावाद् दध्यारम्भको योग्योऽवयवो वाच्यः। तत्र च क्षीरत्वं योग्यानुपलब्धिबाधितम्।प्रत्युतावयवावयविवृत्तिजातित्वेन पृथिवीत्ववद् दधित्वस्य परमाणुवृत्तित्वमनुमेयम्।न च तन्तुत्वेन व्यभिचारः। तस्य पटावयवेअंश्ववयविनि वृत्तेरिति वाच्यम्। तदवयविवृत्तित्वे सति तदवयववृत्तित्वस्य विवक्षितत्वात्। द्व्यणुकवृत्तिजातित्वस्य लिङ्गत्वाद्वा। न च दधित्वं न परमाणुवृत्ति पृथिवीत्वव्याप्यजातित्वात् पटत्ववदितिवाच्यम्। व्यञ्जकाऽभावस्योपाधित्वात् ।पटत्वव्यञ्जकसंस्थानविशेषस्य परमाणावभावाद्दधित्वव्यञ्जकरसविशेषस्य च तत्र सत्त्वात्। न च रसविशेषवदवय-

वित्वं तद्व्यञ्जकं, गौरवात् । गन्धवदवयवित्वस्य पृथिवीत्वव्यञ्जकत्वे तस्यापि परमाणाववृत्त्यापत्तेश्च । यद्वा, दधिद्व्यणुकं दधित्वाश्रयोपादानकं, कार्यत्वे सति दधित्वात् । स्थूलदधिवत् । न च कार्यत्वं व्यर्थं, स्वतोऽनैकान्तिकपरिहारार्थत्वात् । दधिद्व्यणुकोपादानं वा न क्षीरारम्भकं, दध्यवयवत्वात् । दध्यारम्भकदध्यवयववत् ॥

अत्रोच्यते । क्षीरपरमाणूनां तत्रावश्यकत्वाद् य एवावयवाः क्षीरमारब्धवन्तस्त एव सहकारिविशेषाद्दध्यारभन्ते, लाघवात् । अनुमाने चानुकूलतर्काभावः । दधित्वं यदि पार्थिवपरमाणुवृत्तिजातिः स्यात् पटवृत्ति स्यादिति प्रतिकूलतर्कप्रतिहतत्वं च । न च लाघवोपकार्यमानाभावः । दध्यारम्भकः परमाणुर्न दधित्वाश्रयः । नित्यपार्थिवत्वात् । पटारम्भकपरमाणुवदित्यनुमानस्य सत्त्वात् । न च व्यञ्जकाऽसत्त्वमुपाधिः । दधित्वाश्रयपरमाणौ च रसविशेषवत्त्वं दधित्वव्यञ्जकमस्तीति वाच्यम् । प्रतिकूलतर्केण रसविशेषवदवयवित्वस्य तद्व्यञ्जकत्वात् । किञ्चैवं दुग्धोत्कर्षापकर्षयोर्दध्युत्कर्षापकर्षप्रयोजकत्वानुपपत्तिः । अनुपादानोत्कर्षादेरनुपादेयोत्कर्षाद्यप्रयोजकत्वात् । न चेन्धनोत्कर्षादिना वह्नेस्तथात्वेन व्यभिचारः । यस्योद्भूतरूपस्योत्कर्षार्थं तद्वृत्तिद्रव्यत्वव्याप्यजातीयं यदुपादीयते, तत् तदुपादानोपादेयमिति व्याप्तेः । इन्धने तु तद्वृत्तिद्रव्यत्वव्याप्यजातेरभावः । उद्भूतरूपस्येति विशेषणान्नानुद्भूतरूपवह्न्युत्कर्षार्थमुपात्तवह्न्युत्कर्षेण व्यभिचारः । उपादेयता च साक्षात्परम्परासाधारणी विवक्षितेति न पटोत्कर्षार्थोपात्ततन्तूत्कर्षेण व्यभिचारः । न च यद्दधि न तद् दुग्धारभ्यमिति स्थूले दर्शनाद्दधिद्व्यणुकं न दुग्धत्वाश्रयपरमाण्वारभ्यमिति वाच्यम् । दधिद्व्यणुकारम्भके परमाणौ दुग्धत्वस्यावृत्तेः । सत्ताऽन्यद्रव्यत्वसाक्षाद्व्याप्यजातेरेव परमाणौ वृत्तेः, द्रव्यत्वस्यापि द्रव्यत्वसाक्षाद्व्याप्यजातित्वात् । तद्भिन्नतद्व्याप्याव्याप्यत्वे सति तद्व्याप्यत्वस्यैव साक्षाद्व्याप्यत्वरूपत्वात् । नचान्ये परमाणवस्तत्रादृष्टकृष्टा दध्यारम्भकाः । तदुत्कर्षाद्यनुविधानानुपपत्तेरुक्तत्वात् । दध्यर्थं दुग्धोपादानानुपपत्तेश्च । अपि च, यद्द्रव्यध्वंसजन्यं यद्द्रव्यं भवति तत्तदुपादानोपादेयं यथा महापटध्वंसजन्यः खण्डपट इति नियमाद् दुग्धध्वंसजन्यं दधि दुग्धोपादानोपादेयम् । न च प्रतिबन्धकद्रव्यध्वंसजन्यद्रव्येण व्यभिचारः । ध्वंसत्वेन कारणत्वस्य

विवक्षितत्वात्। प्रतिबन्धकाभावस्य च संसर्गाभावत्वेन हेतुत्वात्। न च स्थूलदुग्धध्वंसजन्यं दधि न तदवयवजन्यमिति व्यभिचारः। परमाणुश्च न तदवयव इति वाच्यम्। साक्षात्परम्परासाधारणोपादेयत्वस्य विवक्षितत्वात्॥

रत्नकोषकृतस्तु, रसविशेषवृत्तिरेव दुग्धत्वादिजातिः। द्रव्यवृत्तित्वेऽपि तद्व्यञ्जकस्य रसस्यावश्यकत्वात्। द्रव्यत्वादिसामानाधिकरण्यबुद्धिश्च परम्परासम्बन्धात्। तथाच दुग्धारम्भका एवावयवाः पाकजरसविशेषशालिनो दध्यारम्भका इति न विरोध इत्याहुः॥

तृणादेरग्निं प्रति तृणाद्यन्यान्यत्वेन कारणत्वं गृह्यते, इति न व्यभिचार इति व्यावृत्तिपदार्थवादिना यत् समाहितं, तत्राप्यनुमानभङ्ग इत्यतिदिशति॥

एतेनाऽपोहवादे नियमो निरस्तः। कार्यकारणभावाद्वेत्यादिविप्लवप्रसङ्गात्। तस्मान्नियतजातीयतास्वभावभङ्गेन व्यक्त्यपेक्षयैव नियम इति फूत्कारेण तृणादेरेव, निर्मन्थनेनारणेरेव, प्रतिफलिततरणिकिरणैर्मणेरेवेति प्रकारानियमवत्तैनैव व्यज्यमानस्य कार्य्यजातिभेदस्य भावात्। दृश्यते च पावकत्वाविशेषेऽपि प्रदीपः प्रासादोदरव्यापकमालोकमारभते, न तथा ज्वालाजालजटिलोऽपि दारुदहनो, न तराञ्च कारीषः॥

यस्तु तं नाकलयेत्, स कार्य्यसामान्येन कारणमात्रमनुमियादिति किमनुपपन्नम्। एवं तर्हि धूमादावपि कश्चिदनुपलक्षणीयो विशेषः स्याद् यस्य दहनाऽपेक्षेति, न धूमादिसामान्याद्वह्निसामान्यादिसिद्धिः। एतेन व्यतिरेको व्याख्यातः। तथा च कार्य्यानुपलब्धिलिङ्गभङ्गे स्वभावस्याप्यसिद्धेर्गतमनुमानेनेतिचेत्, प्रत्यक्षानुपलम्भगोचरो जातिभेदो न कार्य्यप्रयोजक इति वदतो बौद्धस्य शिरस्येष प्रहारः। अस्माकन्तु य-

त्सामान्याक्रान्तयोर्ययोरन्वयव्यतिरेकवत्ता तयोस्तथैव हेतुहेतुमद्भावनिश्चयः। तथाचावान्तरविशेषसद्भावेऽपि न नो विरोधः। किं पुनस्तार्णादौ दहनसामान्यस्य प्रयोजकम्? तृणादीनां विशेष एव नियतत्वादितिचेत्, तेजोमात्रोत्पत्तौ पवनो निमित्तम्। अवयवसंयोगोऽसमवायी,तेजोऽवयवाः समवायिनः। इयमेव सामग्री गुरुत्ववद्द्रव्यसहिता पिण्डितस्य। इयमेव तेजोगतमुद्भूतस्पर्शमपेक्ष्य दहनं, तत्रापि जलं प्राप्य दिव्यं, पार्थिवं प्राप्य भौमम्, उभयं प्राप्यौदर्यमारभते इति स्वयमूहनीयम् ॥

एतेनेति ॥ नियमोऽविनाभावः। वह्निं विना तदन्यस्मादपि धूमसम्भवेन ततो वह्न्यनुमानाभावापातात्,तृणादिवदतद्व्यावृत्त्या तत्रापि कारणत्वग्रहसम्भवादित्यर्थः। कार्यकारणभावासिद्धौ स्वभावनियमोऽपि दुरवगमः। कार्यानुपलब्धिप्रसङ्गरूपविपक्षबाधकसाध्यत्वात्तस्येति भावः। तदेवं गत्यन्तराभावाद् व्यक्तीनामेव कारणत्वमित्युपसंहरति॥ तस्मादिति॥ वह्न्यवान्तरजातीयेतृणादीनां प्रत्येकं कारणत्वस्वीकारादेव सर्वं समञ्जसमित्याह ॥ फूत्कारेणेति ॥ प्रकारानियमः। सहकारिनियमः। वह्न्यनुकूलशक्तिमत्त्वेन कारणत्वे मणिफूत्कारादिस्तोमादपि कार्योपत्तेरित्यर्थः। न चानुपलब्धिबाधितं वैजात्यमित्याह ॥ तेनेति ॥ विवादपदम् अग्नयो वह्नित्वव्याप्यजातिमन्तः। नियतसहकार्यनुप्रवेशेन जायमानवह्नित्वात्। प्रदीपदारुदहनवदिति कारणविशेषसंबन्धव्यङ्ग्यत्वात्तज्जातीनामित्यर्थः। न च दृष्टान्तः साध्यविकल इत्याह ॥ दृश्यते चेति ॥ तत्र तैलादिकारणविशेषव्यङ्ग्यत्वं यथा जातीनां, तथाऽत्रापीति नादृष्टचरकल्पनमित्यर्थः। यद्यपि दुरूहत्वान्नैष विशेष आपाततः स्फुरति, तथापि विशेषानाकलनेऽपि तदनुकूलकारणमात्रमनुमीयते। तदाकलने तु विशेषोऽप्यनुमीयत एवेत्याह ॥ यस्त्विति ॥ नन्वग्न्यवान्तरजातीये तृणादीनां कारणत्वं न युक्तं, कारणगतैकशक्तिरूपमपहाय कार्यगतबहुतरजातिकल्पने गौर-

वात् । तृणादिजन्याग्निष्ववान्तरजातेर्योग्यानुपलम्भबाधितत्वात् । यत्र च तत्तत्कारणप्रयोज्यं प्रदीपादौ वैजात्यमनुभूयते । तत्रैकशक्तिमत्त्वमपि कारणे नास्ति । अत एवानुमानमप्रयोजकम् । अथास्ति तृणादीनां फूत्कारादिसहकारिता । तत्र फूत्कारादीनां सहकारित्वं तृणत्वाद्यवच्छिन्नं प्रति स्यात् ? तृणादिसाधारणैकशक्तिमन्तं प्रति वा । नाद्यः । तृणत्वाद्यवच्छिन्नस्य प्राक्कालनैयत्याभावेन कारणत्वाऽभावात् तत्सहकारित्वस्य दूरनिरस्तत्वात् । नान्त्यः । तृणादिवाऽरणेरपि फूत्कारसमवहितादग्न्युत्पत्त्यापत्तेः । न च फूत्कारादिविशिष्टे तृणादौ शक्तिर्न केवले इति वाच्यम् । तस्य तृणादिभिन्नत्वे तृणादीनामजनकत्वापत्तेः । तदभिन्नत्वे च यत् तृणं फूत्कारेणोपधीयते, तत्र वा शक्तिः, फूत्कारसमवधाने सति वा ? । नाद्यः । फूत्काराद्यसमवधानेऽपि तस्मात् तृणादेरग्न्युत्पत्त्यापत्तेः । नापरः । तथा सति सैव शक्तिस्तृणे फूत्कारादरणौ निर्मन्थनादिति शक्तावनियतहेतुकत्वापत्तेः । तत्राप्येकशक्तिमत्त्वेन हेतुत्वेऽनवस्थापत्तेरिति ॥

मैवम् । यथा ह्यन्वयव्यतिरेकाभ्यां तृणफूत्कारयोरन्योन्यसहकारित्वं तथैव तच्छक्तयोरपि परस्परसहकारित्वेन वह्नयनुकूलत्वम् । तथैव कार्यदर्शनात् । न तु मणिफूत्कारयोः सहकारित्वमिति, न तच्छक्तयोरपि परस्परसहकारित्वम् । कार्यविशेषात् कारणविशेषानुमानं तु वह्निवृश्चिकादौ इष्यत एव । निरूपितनियतवह्न्यादिकारणके धूमादौ अनुमानं स्यादेव । अन्यथा कार्य्यवैजात्येऽपि वह्नित्वेन धूमविशेष एव कारणत्वं, नधूममात्रइतिशङ्कया तवाप्यनुमानं न स्यादिति॥

अत्रास्मत्पितृचरणाः । तृणारणिमणिफूत्कारादिव्यक्तीनामनन्तत्वेन प्रतिव्यक्ति भावहेतुजानित्यानन्तशक्तिस्वीकारे गौरवम् । तावदनन्तव्यक्तिजन्यानन्तवह्निव्यंक्तिषु जातित्रयकल्पने लाघवमिति तदेव कल्प्यते । न च जातौ योग्यानुपलब्धिबाधः । गोमयवृश्चिकप्रभववृश्चिकयोरीषच्छ्यामत्वकपिलत्वव्यङ्ग्यवैजात्यस्य प्रत्यक्षसिद्धत्वात् । तृणादिजन्याग्निष्वपि तृणजन्यत्वज्ञानानन्तरं मणिजन्यव्यावृत्तानुगतबुद्धेर्जातिविषयत्वाद् बाधकाभावात् । ननु तृणादीनामग्नौ कारणत्वग्रहे शक्तिवैजात्ययोरन्यतरकल्पनम् । तद्ग्रहश्च नान्वयव्यतिरेकाभ्याम् । व्यभिचारात् । अथारणिमण्यभाववति स्तोमविशेषे तृणं विना न वह्निः । तृणान्वयेऽवश्यं वह्निरित्यन्वयव्यतिरेकाभ्यां, तत्रैव

स्तोमे इतरकारणसमवधाने तृणान्वयेऽवश्यं वह्निरिति नियतेनान्वयेन वा, रासभव्यावृत्तेन तृणादिकारणताग्रह इतिचेन्न । तृणं विनाऽपि वह्निरिति ज्ञाने सति वह्निनियतपूर्ववर्तित्वस्य कारणत्वस्य ग्रहीतुमशक्यत्वात्। अबाधिताभावग्रहे भावग्रहस्याभावात्॥

मैवम् । उक्तग्राहकैर्वह्निनिष्ठकार्यतानिरूपितकारणतावच्छेदकरूपवत्त्वं तृणस्य। तृणनिष्ठकारणतानिरूपितकार्यतावच्छेदकरूपवत्त्वं वह्नेर्वा अकार्यकारणव्यावृत्तं परिच्छिद्यते, न तु तृणत्वेन कारणत्वं, वह्नित्वेन कार्यत्वं वा। तच्चोभयथाऽपि सम्भवति। वह्नित्वेन कार्यत्वमेकशक्तिमत्त्वेन कारणतया वा, तृणत्वेन कारणता वह्निविशेषत्वेन कार्यतया वा। तत्र च विनिगमकमुक्तमेव । एतेन मण्याद्यजन्यवह्नौ तृणादीनां हेतुत्वं गृह्यते इत्यपास्तम् । अन्योन्याश्रयाच्च। मणिजन्यत्वग्रहे हि तदजन्यत्वग्रहः, तृणजन्यत्वेन च तद्ग्रह इति । तथापि यत्र कार्ये वैजात्याभावः सामग्रीभेदश्च तत्र का गतिः । यथा द्रव्यनाशः क्वचित् प्रतियोग्याश्रयनाशात्, क्वचिदसमवायिकारणनाशात्। नचाश्रयनाशाजन्यद्रव्यध्वंसत्वावच्छिन्नं प्रत्यसमवायिनाशस्य नियतत्वात् कारणत्वग्रहः । उक्तरीत्याऽन्योन्याश्रयात्। उच्यते। निमित्तकारणेतरकारणनाशत्वेन कारणत्वम्। यद्वा, विद्यमानाश्रयद्रव्यनाशे असमवायिनाशो हेतुरेवं साऽसमवायिकारणकद्रव्यनाशे प्रतियोग्याश्रयनाशः । तथाप्युभयजन्ये द्रव्यनाशे का गतिः ? आश्रयनाशाजन्यद्रव्यनाशं प्रत्यसमवायिनाशस्य हेतुत्वात् तस्य चाश्रयनाशजन्यत्वात् । अत्राहुः। तत्रेतरसमवधाने तदुभयभावाभावाभ्यां व्यक्तिविशेषभावाभावाद् व्यक्तिविशेषं प्रति तदुभयव्यक्त्योरनन्यथासिद्धयोः कारणत्वं गृह्यते इत्येषा दिक्॥

ननु, कार्यवैजात्ये तृणस्य वह्निविशेष इव वह्नित्वेन धूमविशेष एव कारणत्वं, न धूममात्रे इति शङ्कया न कार्यात् कारणं क्वाप्यनुमीयेत। यदि चोपस्थितरूपे व्यभिचाराभावात्तेनैव रूपेण कार्यत्वग्रहस्तर्हि कारणतायामपि यत्रोपस्थितरूपे व्यभिचारस्तत्रैव रूपान्तरेण कारणताग्रह इति तुल्यमित्याह॥ एवं तर्हीति॥ एवं वह्नेर्धूमविशेष एव प्रयोजकत्वाद् वह्निमात्रव्यतिरेकाद् धूममात्रव्यतिरेको नानुमीयेतेत्याह॥ एतेनेति ॥ निषेध्यतयेति शेषः । तथा चेति॥ विपक्षबाधकमानवेदनीयो हि स्वभावनियमो बौद्धानाम्। बाधकं च

कार्यानुपलब्धी । ततस्तद्भङ्गे कथमनुपायकः सिद्ध्येदित्यनुमानमात्रविलयश्चिन्त्यैव तदुपगमादित्यर्थः । तदेतद् दूषणं बीजत्वसामान्यं प्रत्यक्षसिद्धम् अङ्कुरे न प्रयोजकं, किन्तुतद्विशेषःकुर्वद्रूपत्वमतीन्द्रियमिति वदतो बौद्धस्य, नास्माकमित्याह ॥ प्रत्यक्षेति ॥ अप्रामाणिकबीजकुर्वद्रूपत्ववदप्रामाणिक एव कार्यविशेषो यस्य कारणविशेषापेक्षेति बौद्धस्य दोष इत्यर्थः । अस्माभिस्त्वप्रामाणिको विशेषो नोपेयते इति भावः । अस्माकं त्विति ॥ यत्र कारणसामान्यं कार्यसामान्यं व्यभिचारि दृश्यते, तत्रैव विशिष्यकारणताग्रहः । यत्र तु स न दृश्यते तत्रोपस्थितसामान्येनैव कार्यकारणताग्रहः । यदि च तृणादिवह्निविशेषाद् धूमविशेषः स्यादित्युच्यते, तदा नेदमनिष्टमित्यर्थः॥

ननु, कार्यकारणभावग्रहो न तावद्व्यक्त्योरेव । स हि व्यक्तिमात्रमपेक्ष्य ? तद्विशेषं वा ? । नाद्यः । यदि घटो यावत्पटजातीयापेक्षणीयापेक्षः स्यात् पटजातीयः स्याद्, घटजातीयो न स्यादित्यत एव बाधकात् । विशेषोऽपि पूर्ववर्त्तित्वमात्रं वा ? तत्तद्व्यक्तित्वं वा ? । नाद्यः । यावत्पटादिजनकजन्यत्वे घटादिव्यक्तीनामभेदावैजात्यापत्तेः । रासभादिसाधारण्याच्च । अत एव नान्त्यः । व्यक्त्योरेव कार्यकारणभावे पूर्वं तदनिश्चये प्रवृत्त्याद्यनुपपत्तेश्च । नाऽपि जात्यपेक्षया । भक्षितविनष्टबीजादिव्यक्तिष्वप्यापत्तेः । न चेष्टापत्तिः । तस्य सर्वथा कार्याजननाच्छिलाशकलतुल्यत्वात् ॥ मैवम् । बीजादिव्यक्तीनामेव बीजत्वादिना सामान्येनानन्यथासिद्धान्वयव्यतिरेकवत्त्वेन कारणत्वात् । क्वचित् कार्यव्यतिरेकश्च सहकारिवैकल्यात् । अत एव शिलाशकलवैषम्यम् । न हि यस्मिन् सति कार्यं, भवत्येव तत्कारणम् । अपि तु यस्मिन् सत्येव भवति । एतच्च भक्षितविनष्टेऽपि सामान्यतोऽस्त्येव । न च सामान्येनापि रूपेण या व्यक्तिः कार्यं जनयत्येव सा कारणं, न त्वन्येति वाच्यम् । यागादौ बहुवित्तव्ययायाससाध्ये, यागत्वेऽपि किमियं व्यक्तिः स्वर्गजनिका, न वेति संशये प्रवृत्त्यभावापत्तेः । यदि सा पापव्यक्तिर्नरकजनिका, तदा कृतेऽपि प्रायश्चित्ते नरकं जनयिष्यत्येव । अन्यथा तु प्रायश्चित्तं विनाऽपि न नरकमित्युभयथाऽपि प्रायश्चित्ते प्रवृत्त्यनुपपत्तेश्चेति ॥ किं पुनरिति॥ दहनगतं सामान्यं दहनसामान्यं तेजस्त्ववह्नित्वादि । तेन नोत्तरविरोधः ॥ तृणादीनामिति ॥ तथा च सामान्यमाकस्मिकं स्यादिति

भावः ॥ तेजोमात्रेति ॥ तेजःपदं कार्यतेजःपरम् । न च सूर्यालोके व्यभिचाराद् न पवनस्तेजोमात्रे निमित्तमिति वाच्यम् । निर्वातस्थितस्य दीपस्य वातं विना नाशदर्शनेन तत्र पवननिमित्तकत्वनिश्चयादन्यत्रापि तेजस्त्वेन पवनजन्यत्वानुमानात् । न च वह्नित्वमुपाधिः । तैजसशरीरस्य पाञ्चभौतिकत्वेन पवनजन्यतया तत्र साध्याव्यापकत्वात् । आगमोऽप्यत्रास्त्येवेत्येके । पवनोत्कर्षेण वह्न्युत्कर्षदर्शनात् तेजोमात्रे तस्य निमित्तत्वं, न वह्निमात्रे। सामान्यस्य सामान्यं प्रति प्रयोजकत्वे विशेषस्योपाधितायामतिप्रसङ्गादित्यन्ये ॥ पिण्डितस्य सुवर्णस्य ॥ दिव्यमिति दृष्टान्तार्थम् । तत्राप्रश्नात् ॥

एतावता कारणमात्रे सिद्धेऽपि सापेक्षत्वादित्यत्र सिद्धसाधनं शङ्कते ।

तथाप्येकमेकजातीयमेव वा किञ्चित् कारणमस्तु, कृतं विचित्रेण । दृश्यते ह्यविलक्षणमपि विलक्षणाऽनेककार्यकारि । यथा प्रदीप एक एव तिमिरापहारी, वर्त्तिविकारकारी रूपाऽन्तरव्यवहारकारीति चेन्न । वैचित्र्यात् कार्यस्य ॥

एकस्य न क्रमः क्वापि वैचित्र्यञ्च समस्य न ॥
शक्तिभेदो न चाभिन्नः स्वभावो दुरतिक्रमः ॥ ७ ॥

न तावदेकस्मादनपेक्षादनेकम् । अक्रमात् क्रमवत्कार्यानुपपत्तेः । क्रमवत्तावत्कार्यकारणस्वभावत्वात्तस्य तत्तथा यौगपद्यवदितिचेत् । अयमपि क्षणभङ्गे परिहारो, न तु सहकारिवादे । पूर्वपूर्वानपेक्षायां क्रमस्यैव व्याहतेः । क्रमनियमे त्वनपेक्षाऽनुपपत्तेः ॥

नाप्यनेकमविचित्रम् । यदि ह्यन्यूनमनतिरिक्तं वा दहनकारणमदहनस्यापि हेतुर्नासावदहनो दहनो वा स्यादुभयात्मको वा स्यात् । न चैवम् । शक्तिभेदादयमदोष इतिचेन्न । धर्म्मिभेदाभेदाभ्यां तस्यानुपप-

त्तेः । असङ्कीर्णोभयजननस्वभावत्वादयमदोष इति चेद्, न । न हि स्वाधीनमस्यादहनत्वम्, अपि तु तज्जनकस्वभावाधीनम् । तथाच तदायत्तत्वाद्दहनस्यापि तत्त्वं केन वारणीयम् । न हि तस्मिञ्जनयितव्ये नासौ तत्स्वभावः । तस्माद्विचित्रत्वात् कार्यस्य कारणेनापि विचित्रेण भवितव्यम् । न च तत्स्वभावतस्तथा । ततः सहकारिवैचित्र्यानुप्रवेशः । न तु क्षणोऽपि तदनपेक्षस्तथा भवितुमर्हतीति ॥

तथापीति ॥ एकमिति त्रिदण्डिमतसमुत्थानम् । तेषां ब्रह्मण एव सकलकारणत्वात् । एकजातीयमिति साङ्ख्यमतम् । तेषां पुरुषाणां भेदात् प्रति पुरुषं च महत्तत्त्वानां भेदेऽपि प्रकृतिविकारत्वात् प्रकृतेश्चैकत्वादेकजातीयत्वात् । तथाच कारणस्यैकव्यक्तित्वेनैकजातीयत्वेन वा नेश्वरसिद्धिरस्मदादिनाऽपि तद् द्रष्टुं शक्यत्वादिति प्रकृतसङ्गतिः । न चाविचित्रात् कारणाद्विचित्रं कार्यमदृष्टचरमित्याह ॥ दृश्यते हीति ॥ तिमिरमालोकाभावः । तदपहार आलोकः । तत्कारी दीपः पिण्डितरूपः । रूपान्तरं घटादिरूपम् । प्रदीपे च न स्वरूपभेदसहकारिभेदावित्यर्थः।तथाच तद्दृष्टान्तेनान्येषामपि विचित्रकार्याणामविचित्र-कारणजन्यत्वमनुमेयमिति भावः ॥ न वैचित्र्यादिति ॥ दृष्टान्तेऽप्यविचित्रकारणजन्यत्वमसिद्धमिति भावः ॥

एकस्येति ॥ एकस्य कारणस्य सम्बन्धी न क्रमः कार्याणाम् । समस्यैकजातीयस्य च कारणस्य सम्बन्धि न वैचित्र्यं कार्याणाम् । शक्तिविशेषो न कार्यवैचित्र्यहेतुः । धर्म्यभिन्नो यतः । चो हेत्वर्थे । विचित्रकार्यजननस्वभावादपि न कार्यवैचित्र्यमुपपाद्यम् । एकत्र कार्ये यत्स्वभावो जनकस्तदितरकार्यजननेऽपि तत्स्वभावो वाच्यः । अन्यथैकस्य स्वभावभेदादेकत्वादिहानिप्रसङ्ग इत्येकस्वभावजन्यत्वेन विजातीयकार्याणामप्यैकजात्यं स्यादित्यर्थः ॥ अक्रमादिति ॥ क्रमप्रयोजकसहकारिविधुरादित्यर्थः ॥ क्रमवदिति ॥ सहकारिविरहेऽपि क्रमिककार्यार्जनशीलत्वादक्रमस्यापि क्रमिककार्यजनकत्वं स्यादित्यर्थः ॥ यौगपद्यवदिति सप्तमीसमर्थाद्वतिः । यथा कार्ययौगपद्ये अयुग-

पत्स्वभावोऽपि दीपः कारणमेवमक्रमोऽपि क्रमिककार्य्येषु कारणं स्यादित्यर्थः ॥ तत्=कार्यम् ॥ तथा- क्रमवदित्यर्थः ॥ अयमपीति ॥ समर्थस्य विलम्बानुपपत्तेरनेकानि क्रमिकाणि कार्याण्युत्पत्त्यन्तरमेव कुर्यादित्यत्र समर्थोऽपि न तथा । क्रमवत्तावत्कार्यकरणस्वभावस्योत्पादादिति न विरुद्धधर्माध्यास इति क्षणभङ्गपक्षे परिहारः सम्भवी । स्थैर्य्यपक्षे तु क्रमिकसहकार्यपेक्षां विना तादृशः स्वभाव एव न स्यादित्यर्थः ॥

पूर्वपूर्वक्रमिककार्यानपेक्ष उत्तरकार्योत्पादः ? तत्सापेक्षो वा ? । आद्ये, पूर्वेति ॥ विलम्बे हेत्वभावादित्यर्थः । अन्त्ये, क्रमेति ॥ तस्यैव द्वितीयस्य कारणस्यापेक्षणादित्यर्थः । एकजातीयं कारणं दहनजनकैकस्वभावं वा ? अदहनजनकैकस्वभावं वा ? उभयजनकस्वभावं वा ? । आद्ये दोषमाह ॥ नाऽसाविति ॥ कारणाभावादित्यर्थः । भवन् वा दहनात्मको भवेदित्याह ॥ दहनो वेति ॥ इतरदहनवत्तद्धेतुस्वभावप्रसूतत्वादित्यर्थः । दहनजनकैकस्वभावस्य अदहनजनकत्वे व्याघातोऽपीति भावः । द्वितीये तु यथाव्याख्यातवैपरीत्यं फक्किकार्थः । नाऽसौ दहनोऽदहनो वा स्यादिति, कृत्वा । तृतीये, उभयात्मक इति ॥ अत्र च पटो यदि यावद्दहनजनकजन्यः स्यात् पटो न स्याद्, दहनो वा स्यादित्यदहनदहनत्वयोरापादनम् । अदहनो वा यदि तथा स्याद् दहनः स्यादित्युभयापादनमिति नाप्रसिद्धिः । ननु, दहनजनकस्यैव धर्मभेदमुपादायादहनजनकत्वान्नोक्तदोष इति शङ्कते ॥ शक्तिभेदादिति ॥ स धर्मभेदो न धर्म्यभिन्नः । तथा सति धर्मिणोऽभिन्नत्वात्तदभिन्नस्य शक्तिरूपधर्मस्य भेदानुपपत्तेः । नापि धर्मिभिन्नः । तस्यैव कारणान्तरत्वे प्रतिज्ञातैकजातीयकारणत्वव्याघातापत्तेः । नाऽपि धर्मिणोऽभिन्नाभिन्नो विरोधादिति परिहरति ॥ धर्मिभेदाभेदाभ्यामिति ॥ परस्परविलक्षणानेकजनकस्वभावस्य कारणत्वमिति नोभयात्मकत्वमेकस्येत्याह ॥ असङ्कीर्णेति ॥ जनितादहनस्य दहनेऽपि जनयितव्ये अदहनजनकस्वभावत्वमनुवर्त्तते ? न वा ? । आद्ये, न हीति ॥ अस्य अदहनत्वेनाभिमतस्य । अन्त्ये पुनरेकजातीयकारणव्याघातः । तस्यैवादहनजनकस्वभावत्वमतिक्रम्य स्वभावान्तरेण दहनजनकत्वादिति भावः ॥ तथा चेति ॥ दहनो यद्यदहनजनकस्वभावजन्यः स्याददहनः स्यादिति । एवं विपरीतमप्यापाद्य-

मित्यर्थः॥विचित्रकार्याणां विचित्रकारणजन्यत्वे प्रत्यक्षानुमाने प्रमाणमुपसंहरन्नेवाह ॥ तस्मादिति ॥ ननु स्वरूपमेव विचित्रमस्तु कृतं सहकारिवैचित्र्येणेत्यत आह ॥ न चेति ॥ ननु सहकारिवैचित्र्यानुप्रवेशं विनैव तथोत्पन्नक्षणस्वरूपमुपादाय कार्यवैचित्र्यमुपपत्स्यत इत्यत आह ॥ न त्विति ॥ तदनपेक्षः सहकार्यनपेक्षः । तथा विचित्रकार्योऽर्जकः । बौद्धमते सहोत्पन्नविचित्रसहकारिसहितस्यैव विचित्रकार्यजनकत्वादित्यर्थः । तदेवं विलक्षणसामग्री विचित्रकार्यजनिकेति प्रसाधितम् ॥

सम्प्रति दृष्टकारणमेलकात्मिकैव सा तथा, तदधिष्ठानं चास्मदादिभिरेव शक्यमिति पुनरपि सिद्धसाधनमित्याक्षिपति—

अस्तु दृष्टमेव सहकारिचक्रं किमपूर्वकल्पनयेतिचेन्न । विश्वप्रवृत्तितः ॥

विफला विश्ववृत्तिर्नो न दुःखैकफलाऽपि वा ॥
दृष्टलाभफला नापि विप्रलम्भोऽपि नेदृशः ॥ ८ ॥

यदि हि पूर्वपूर्वभूतपरिणतिपरम्परामात्रमेवोत्तरोत्तरनिबन्धनं, न परलोकार्थी कश्चिदिष्टापूर्त्तयोः प्रवर्त्तेत । न हि निष्फले दुःखैकफले वा कश्चिदेकोऽपि प्रेक्षापूर्वकारी घटते, प्रागेव जगत् । लाभपूजाख्यात्यर्थमिति चेद्, लाभादय एव किन्निबन्धनाः ? । न हीयं प्रवृत्तिः स्वरूपत एव तद्धेतुः । यतो वाऽनेन लब्धव्यं, यो वैनं पूजयिष्यति । स किमर्थम् । ख्यात्यर्थमनुरागार्थञ्च । जनो दातरि मानयितरि च रज्यते । जनानुरागप्रभवा हि सम्पद इतिचेद्, न । नीतिनर्मसचिवेष्वेव तदर्थं दानादिव्यवस्थापनात् । त्रैविद्यतपस्विनो धूर्त्तबका एवेतिचेन्न । तेषां दृष्टसम्पदं प्रत्यनुपयोगात् । सुखार्थं तथा करोतीतिचेन्न । नास्तिकैरपि

तथा करणप्रसङ्गात् । सम्भोगवत् । लोकव्यवहार-सिद्धत्वादफलमपि क्रियते वेदव्यवहारासिद्धत्वात् । संध्योपासनवदितिचेद्, गुरुमतमेतन्न तु गुरोर्मतम् । ततो नेदमनवसर एव वक्तुमुचितम् । वृद्धैर्विप्रलब्ध-त्वाद् बालानामितिचेन्न । वृद्धानामपि प्रवृत्तेः । न च विप्रलम्भकाः स्वात्मानमपि विप्रलभन्ते । तेऽपि वृद्ध-तरैरित्येवमनादिरितिचेत् । न तर्हि विप्रलिप्सुः क-श्चिदत्र, यतः प्रतारणशङ्का स्यात् । इदम्प्रथम एव कश्चिदनुष्ठायापि धूर्त्तः पराननुष्ठापयतीतिचेत् । कि-मसौ सर्वलोकोत्तर एव, यः सर्वस्वदक्षिणया सर्व-बन्धुपरित्यागेन सर्वसुखविमुखो ब्रह्मचर्य्येण तपसा श्रद्धया वा केवलपरवञ्चनकुतूहली यावज्जीवमात्मान-मवसादयति । कथञ्चैनमेकं प्रेक्षाकारिणोऽप्यनुविद-ध्युः । केन वा चिह्नेनायमीदृशस्त्वया लोकोत्तरप्रज्ञेन प्रतारक इति निर्णीतः ? । न ह्येतावतो दुःखराशेः प्रतारणसुखं गरीयः । यतः पाखण्डाभिमतेष्वप्येवं दृश्यते इतिचेद्, न । हेतुदर्शनादर्शनाभ्यां विशेषात् । अनादौ चैवम्भूतेऽनुष्ठाने प्रतार्यमाणे प्रकारान्तरमा-श्रित्यापि बहुवित्तव्ययायासोपदेशमात्रेण प्रतारणा स्याद्, न त्वनुष्ठानागोचरेण कर्मणा । अन्यथा प्रमाण-विरोधमन्तरेण पाखण्डित्वप्रसिद्धिरपि न स्यात् ॥

अस्त्विति ॥ विश्ववृत्तितः विश्वेषां लोकानां वृत्तेः प्रवृत्तेरदृष्टं सिद्ध्यतीत्यर्थः । तदेव प्रपञ्चयति ॥ विफलेति ॥ भूतचैतन्ये भूता-नामेव परिणतिभेदाद्वासनात एवोत्तरकार्यमिति न परलोकसिद्धिरि-त्यत्र दोषमाह ॥ यदि हीति ॥

इष्टं यागादि, पूर्त्तं तडागादि ॥ न हीति ॥ बलवदनिष्टाननुबन्धीष्ट-

साधनताज्ञानजन्यत्वात् प्रवृत्तेरिति भावः ॥ प्रागेवेति ॥ निपात-समुदायोऽतिशयार्थः ॥ लाभेति ॥ तथाच दृष्टेष्टसाधनताज्ञानादेव तत्र प्रवृत्तिर्न पारलौकिकेष्टसाधनताज्ञानादिति भावः ॥ न हीति ॥ चिरातीतायामेव यागादिक्रियायां लाभाद्युत्पादादिति भावः। यद्वा, स्वरूपतो लाभादिहेतुत्वे, नास्तिकैरपि तत्करणप्रसङ्गादिति भावः ॥ यतो वेति ॥ लाभाद्युद्दिश्य यागादौ प्रवर्त्तमानाय परेण धनदानमदृष्टार्थमेवेति तत्सिद्धिरित्यर्थः ॥ ख्यात्यर्थमिति ॥ दृष्टार्थमेव तद्दानमिति नादृष्टमुद्देश्यमिति भावः ॥ नीतिनर्मेति ॥ राजादिभिः प्रयोजनमुद्दिश्यैव दानाद्धनस्थतपस्विभ्यः प्रयोजनाननुसन्धानेन दानाभावादित्यर्थः ॥ त्रैविद्येति ॥ त्रिवेदीविदोऽपि तपस्विनः परप्रतारणार्थं तपसि प्रवर्तन्त इत्यर्थः ॥ तेषामिति॥ दृष्टप्रयोजनमुद्दिश्यैव परप्रतारणात् तेषाञ्च दृष्टे निस्पृहत्वात् तदसम्भवः। प्रच्छन्नमपि परोपनीतधननिःस्पृहैस्तपःकरणादित्यर्थः ॥ वेदेति ॥ सन्ध्योपासनमकरणे निन्दोपदेशात् प्रायश्चित्तोपदेशाच्च नित्यम्। नित्ये च यदि फलाऽर्थिनः प्रवृत्तिः स्यात् तदा यागवन्नित्यताभङ्गप्रसङ्ग इत्यफलैव तत्र प्रवृत्तिः। कार्यताज्ञानं हि तत्र प्रवर्तकम्। तच्च लोके पाकादाविष्टसाधनताज्ञानात् कार्यताऽनुमित्या निर्वहति। वैदिके च नित्ये कार्यताज्ञानं वेदाधीनमिति किमिष्टसाधनताज्ञानेन। न च नित्यापूर्वमेव फलं, तथापि नित्यताभङ्गात्। काम्यस्थले धर्मिग्राहकमानात् काम्यसाधनत्वेनैव सिद्धेर्गौणप्रयोजनतया स्वतःप्रयोजनत्वाभावाच्च। लोके प्रवृत्ताविष्टज्ञानान्वयव्यतिरेकाविष्टसाधनताज्ञानजननद्वारा कार्यताज्ञान एवोपक्षीणाविति फलज्ञानं न प्रवृत्तिहेतुः। न चान्यत्राऽपि निष्फले प्रवृत्तिप्रसङ्गः। वेदस्येष्टसाधनत्वस्य वा लिङ्गस्य कार्यज्ञानहेतोरभावादिति जरन्मीमांसकमतं दृष्टान्त इत्यर्थः। अत्र सोपहासमाह ॥ गुरुमतमिति ॥ गुरोः प्रभाकरगुरोः, गुरु महद्वा मतमेतद्, न त्वस्मद्गुरोर्म्मतमित्यर्थः। निष्फले प्रेक्षावतां प्रवृत्तेरनुत्पादनियमात्। प्रयोजनज्ञानस्य प्रवृत्तिहेतुत्वेन निष्फले कार्यत्वस्यायोग्यतया वेदेन बोधयितुमशक्यत्वात् प्रवर्त्तकस्य कार्यत्वज्ञानस्यासम्भवात्। अत एव नेष्टज्ञानं कार्यताज्ञान एवोपक्षीणम्। अनन्यथासिद्धत्वादिति भावः ॥ वृद्धैरिति ॥ तथाच निष्फल एवान्यैः प्रतारणादाकुमारं प्रवृत्तिरिति न तत्र प्रयोजनगवेषणमिति भावः। विप्रलिप्सुरन्यथा-

ज्ञातमर्थमन्यथा बोधयति, भ्रान्तो वा ? । आद्ये, वृद्धानामिति ॥ अन्त्ये, कथं चैनमिति ॥ प्रत्युतानादिप्रवृत्तितया दृष्टफलनिरपेक्षतया चादृष्टफलत्वमेवानुमेयमिति भावः ॥ यत इति ॥ एवं पाखण्डप्रवृत्तिरपि दृष्टफलनिरपेक्षा परलोकसाधनं स्यात् । अन्यथाऽयं परिशेषस्तत्रैव व्यभिचरेदित्यर्थः ॥ हेत्विति ॥ हेतुदर्शनेन कर्मलाघवादिना तादृशी तत्प्रवृत्तिरन्यथासिद्धा । अत्र तु ब्रह्मचर्यादिदुःखमयकर्म्मप्रधानतया न तत्सम्भव इत्यादेर्द्वितीयस्तबके वक्ष्यमाणत्वादित्यर्थः । नन्विष्टापूर्तादीनां हेतुदर्शनशून्यत्वेऽपीदम्प्रथम एव प्रतारकस्तद्बोधकागमस्य प्रामाण्यं भ्रमेण ग्राहयित्वा प्रेक्षावतः प्रवर्त्तयेदित्यत आह ॥ अनादाविति ॥ एवम्भूतेऽनादौ अविगीते परलोकसाधने ॥ प्रकारान्तरं = सादित्वं विगीतत्वञ्च । यदि वैदिकव्यवहारातिरिक्तोऽनादिरविगीतश्च व्यवहारः प्रामाणिकः स्यात्, तदाऽयमाधुनिको वैदिकव्यवहारः परप्रतारणपर इति व्यवतिष्ठेत । यथाऽनादिसिद्धः पिपासोपशमनं तोयपानमिति व्यवहारः । अन्नभक्षणं पिपासोपशमनमित्याधुनिक उपदेशः परप्रतारणपर इति निश्चीयते । न त्वेवमित्याह ॥ न त्विति ॥ तस्मादयमेव व्यवहारः प्रामाणिको, न परप्रतारणपर इत्यभ्युपेयमिति भावः । अनभ्युपगमे त्वप्रामाणिकत्वाविशेषात् पाखण्डापाखण्डमतभेदो न स्यात् । तथाच प्रमाणेन खण्डिताः पाखण्डा इत्यपि न स्यादित्याह ॥ अन्यथेति ॥

अस्तु दानाध्ययनादिरेव विचित्रो हेतुर्जगद्वैचित्र्यस्येतिचेन्न। क्षणिकत्वादपेक्षितस्य कालान्तरभावित्वात् ॥

चिरध्वस्तं फलायालं न कर्मातिशयं विना ॥
सम्भोगो निर्विशेषाणां न भूतैः संस्कृतैरपि ॥९॥

तस्मादस्त्यतिशयः कश्चित् । ईदृशान्येवैतानि स्वहेतुबलायातानि, येन नियतभोगसाधनानीति चेत् । तादिदममीषामतीन्द्रियं रूपं सहकारिभेदो वा ?। न तावदैन्द्रियकस्यातीन्द्रियं रूपम् । व्याघातात् ।

द्वितीये त्वपूर्वसिद्धिः। सिद्ध्यतु भूतधर्म एव गुरुत्वादिवदतीन्द्रियः। अवश्यं त्वयाऽप्येतदङ्गीकरणीयम्। कथमन्यथा मन्त्रादिभिः प्रतिबन्धः। तथाहि। करतलानलसंयोगाद् यादृशादेव दाहो दृष्टः, तादृशादेव मन्त्रादिप्रतिबन्धे सति दाहो न जायते। असति तु जायते। तत्र न दृष्टवैगुण्यमुपलभामहे। नापि दृष्टसादृगुण्ये अदृष्टवैगुण्यं सम्भावनीयम्। तस्यैतावन्मात्रार्थत्वात्। अन्यथा, कर्मण्यपि विभागः कदाचिन्न जायेत। न च प्रतिबन्धकाभावविशिष्टा सामग्री कारणम्। अभावस्याकारणत्वात्। तुच्छो ह्यसौ। प्रतिबन्धकोत्तम्भकप्रयोगकाले च तेन विनापि कार्योत्पतेः। प्राक्प्रध्वंसादिविकल्पेन चानियतहेतुकत्वापातात्। अकिञ्चित्करस्य प्रतिबन्धकत्वायोगात्। किञ्चित्करत्वे चातीन्द्रियशक्तेः स्वीकारात्। मन्त्रादिप्रयोगे चेतरेतराभावस्य सत्त्वेऽपि कार्यानुदयात्। अतोऽतीन्द्रियं किञ्चिद्दाहानुगुणमनुग्राहकमग्नेरुन्नीयते, यस्यापकुर्वतां प्रतिबन्धकत्वमुपपद्यते। यस्मिन्नऽविकले कार्यं जायते। यस्यैकजातीयत्वादनियतहेतुकत्वं निरस्यते इति॥

आस्त्विति॥ न तु तज्जन्यमदृष्टमित्येवकारार्थः। तथाचादृष्टाऽधिष्ठातृत्वेन ईश्वरानुमानमाश्रयासिद्धमिति भावः॥क्षणिकत्वादिति॥ आशुतरविनाशित्वादित्यर्थः॥ चिरध्वस्तमिति॥ फलस्य स्वर्गादेः कालान्तरभावितया न तत्राशुविनाशिनः साक्षात्साधनत्वमिति प्रतीतसाधनत्वानुपपत्त्या तज्जन्यापूर्वकल्पनमित्यर्थः। अतिशयं विना चिरध्वस्तं कर्म्म न फलायालं समर्थमिति योजना। साक्षात्साधनत्वाभावेऽपि साधनत्वस्य फलसमयपर्यन्तस्थायिव्यापारव्याप्तत्वा-

दिति भावः । ननु चादृष्टसिद्धावपि भूतधर्म्म एव तदस्त्वित्यत आह ॥ सम्भोगः समीचीनो नियतो भोगो निर्विशेषाणामदृष्टरूपविशेषरहितानामात्मनां न स्यात् । संस्कृतानां भूतानां साधारणत्वादित्यर्थः । अत्र स्वहेतुबलोत्पन्नस्वरूपविशेषवन्ति शरीरादीनि नियताऽऽत्मभोगसाधनानि सन्त्विवति शङ्कते ॥ ईदृशानीति ॥ एतद्विकल्प्य व्याघाताभिमतसिद्धिभ्यां परिहरति ॥ तदिदमिति ॥ रूपं स्वरूपम्, अतीन्द्रियस्वभावत्वमित्यर्थः । सहकारिभेदोऽतीन्द्रियसहकारी । यद्वा, रूपं धर्मो जातिरूपोऽजातिरूपो वा ? । आद्ये, न तावदिति ॥ व्यक्तियोग्यतयैव जातेर्योग्यत्वादित्यर्थः । अन्त्यं शङ्कते॥सिद्ध्यत्विति ॥ नैतावताऽप्यात्मधर्मापूर्वसिद्धिः । भूतवृत्त्यतीन्द्रियधर्मादेवोपपत्तेरिति भावः ॥ गुरुत्वादिवदित्यादिपदेन मीमांसकाभिमतशक्तिर्गृह्यते । तत्र शक्तावर्थापत्तिं प्रमाणयति ॥ तथाहीति ॥ शक्तौ विप्रतिपत्तिः । कारणानि स्वजन्यानुकूलाद्धिष्ठातीन्द्रियभावभूतधर्मवन्ति, न वा ? आत्मन्यदृष्टं तथा प्रसिद्धम् । यद्वा, कारणतावच्छेदकत्वमतीन्द्रियत्वव्याप्यं न वेति सामान्यतः । विशिष्य तु, वह्निर्दाहानुकूलाद्धिष्ठातीन्द्रियभावभूतधर्मवान्न वा ? करतलानलसंयोगो वा तादृशधर्मसमवायी न वा ? । आत्मा तथा प्रसिद्धः । अनुकूलत्वञ्च कार्याभावव्याप्याभावप्रतियोगित्वं कारणतदवच्छेदकोभयसाधारणम् इति नापसिद्धान्ताप्रसिद्धी । अर्थापत्तौ दृष्टादृष्टान्यतरवैगुण्येनान्यथोपपत्तिं निराकरोति ॥ तत्रेति ॥ दाहकोष्णस्पर्शस्य पूर्ववत् सत्त्वादित्यर्थः । न च मन्त्रादिना स एव नाश्यते । पुरुषान्तरेणौष्ण्यानुभवादिति भावः ॥ तस्येति ॥ अदृष्टस्य दृष्टसाकल्यमात्रार्थत्वादित्यर्थः ॥

ननु परमाणुकर्मणि, अध्ययनतुल्यत्वेऽप्येकत्र फलाभावे, वन्ध्यासम्प्रयोगे चादृष्टविलम्बो दृष्टोपसंहारे सत्यपि । मैवम् । अदृष्टविलम्बो हि न तावन्नाशानुत्पादौ । मण्याद्यपसारणानुपदं दाहाभावापत्तेः । अदृष्टोत्पादकस्य तत्राभावात् । अदृष्टजनकशौचाचमनादेः साधारणस्याप्यत्रान्वयापत्तेः । अशुचेरेव च तदुत्पादे शौचे सति तदभावापत्तेः । अदृष्टात्यन्ताभावस्य च तत्राभावात् । कदाचिद्दाहात् । दाहादिकार्यविशेषे यावददृष्टसमवधानेऽवश्यमदृष्टसद्भावात्तदभिप्रेत्य एतदुक्तमित्यन्ये ॥

ननु मण्यादिना दाहप्रतिपक्षस्यादृष्टभेदस्योत्पादनाद्दाहस्याभावः स्या-

। न चाग्न्यन्तरेणापि तस्य दाहाभावापत्तिः। प्रतिनियताग्निसाध्य-दाहप्रतिपक्षस्यैवादृष्टस्यानेन जननात् । औषधिलिप्तकाष्ठादिषु लेप-कारिपुरुषनिष्ठस्य तस्योत्पादनात्। अदृष्टविशेषार्जितप्रतिपक्षसमव-धानस्य वा प्रतिबन्धकत्वम् । स च दाहाभावकल्प्यः । मैवम्। तस्योत्तेजकाभावविशिष्टमण्यजन्यत्वे नियमेनादाहार्थिनस्तत्राप्रवृत्त्या-पत्तेः । तज्जन्यत्वे तु प्रथमोपस्थितोपजीव्यत्वेन तदुत्पादकस्यैव हेतुत्वौचित्यात्। प्रतिबन्धकाभावहेतुत्वस्य तथाप्यभ्युपगमात्॥

अन्यथेति ॥ अविनश्यदवस्थकर्मण्यपीत्यर्थः । अतो यदभावात् कार्याभावस्तद्ग्रहणयादावभ्युपेयम् । तेन विना तदभावाधीनदाहाद्य-ऽभावानुपपत्त्याऽर्थापत्तेः शक्तिसिद्धिरिति भावः। ननु यत्किञ्चिद्दाह-प्रयोजकाभावस्तत्र सिद्ध्यति, न तूक्तरूपः। यद्भावे दाहाभावस्तदभाव एव प्रयोजकोऽस्तु। अन्वयाद्यनुविधानादुभयसिद्धत्वाच्चेत्यत आह॥ न चेति॥ तुच्छो हीति॥ तुच्छत्वं विधिरूपरहितत्वम्। अत्र कारण-त्वं विधित्वव्याप्यमित्याशयात्। न त्वलीकत्व । मीमांसकैस्तथा-ऽनङ्गीकारात्। एतच्चाग्रे स्फुटम् । व्यतिरेकव्यभिचारमाह ॥ प्रति-बन्धकेति ॥ एकप्रतिबन्धकसत्त्वे तदन्यप्रतिबन्धकाभावे कार्यानु-दयादन्वयव्यभिचारोऽपीति भावः। सामान्यतो व्यतिरेकव्यभिचार-मुक्त्वा विशिष्य तमाह—

प्रागिति॥ परस्परव्यभिचारेण प्रतिबन्धकाभावहेतुत्वस्य ग्रहीतु-मशक्यत्वाद् न तेनान्यथोपपत्तिरित्यर्थः । तावतामुपसंग्राहकश्चैक उपाधिर्नास्तीत्यभिमानः। अत्र प्रागभावेति वक्तव्ये प्रध्वंसपदगम्या-भावविशेषणतया प्रागभावस्य प्राप्तेः प्रागित्येतावन्मात्रमुक्तम्। प्रति-बन्धकत्वान्यथानुपपत्तिरूपामप्यर्थापत्तिमाह॥ अकिञ्चिदिति॥ प्रति-बन्धजननं विना प्रतिबन्धकत्वानुपपत्तेरित्यर्थः। अथ शक्तिनाशरूप-प्रतिबन्धजनकत्वात्तत्त्वं तत्राह॥ किञ्चित्करत्व इति ॥ प्रतिबन्धका-भावमात्रकारणत्वे दूषणान्तरमाह ॥ मन्त्रादीति॥ यदि प्रागभावा-दिष्वनुगमकमभावत्वमेव, तदाऽन्योन्याभावेऽपि तदस्तीति प्रति-बन्धकसत्त्वेऽपि तदन्योन्याभावमादाय कार्योत्पत्तिप्रसङ्गः । संसर्गा-भावत्वञ्च तद्व्यावृत्तं निर्वक्तुमशक्यमित्यर्थः । सिद्धमर्थमुपसंहर-ति॥ अतीन्द्रियमिति॥

ननु अनुगुणत्वं कार्याभावव्याप्याभावप्रतियोगित्वं सहकारिणोऽप्य-

स्तीति शक्तेः सहाकारित्वाभ्युपगमेऽपसिद्धान्तः । शक्तिमत्कारणं न शक्तिरिति स्वीकारादिति विशिनष्टि ॥ अनुग्राहकमिति ॥ कारणतावच्छेदकमित्यर्थः ॥ यस्यापकुर्वतामिति ॥ कर्म्मणः कारकस्यैव सम्बन्धमात्रविवक्षया षष्ठी । यस्येत्यनन्तरं स्वरूपमिति शेष इत्यन्ये । तथाच कारणतावच्छेदकशक्तेः प्रतिबन्धकेन नाशात् सति प्रतिबन्धके कार्याभाव उपपद्यते । नित्यानित्यघटितसामग्र्यां नित्यकारणशक्तेरनुत्पन्नभावत्वेनानाशेऽप्यनित्यकारणशक्तिनाशात् कार्याऽभावः । नचैवं पुरुषान्तरस्यापि ततोऽग्नेर्दाहानुत्पत्तिः । प्रतिनियतकरतलानलसंयोगगतदाहानुकूलशक्तेर्नाशादिति भावः।शक्तेः प्रदेशान्तरेऽप्युपयोगमाह ॥ यस्येति ॥ तृणादीनां व्यभिचारात्कारणत्वमनुपपद्यमानमनुगतसामर्थ्यमतीन्द्रियं कल्पयतीत्यर्थः ॥

अत्रोच्यते ॥

भावो यथा तथाऽभावः कारणं कार्यवन्मतः ॥
प्रतिबन्धो विसामग्री तद्धेतुः प्रतिबन्धकः ॥ १० ॥

न ह्यभावस्याकारणत्वे प्रमाणमस्ति। न हि विधिरूपेणासौ तुच्छ इति स्वरूपेणापि तथा, निषेधरूपाऽभावे विधेरपि तुच्छत्वप्रसङ्गात्। कारणत्वस्य भावत्वेन व्याप्तत्वात्तन्निवृत्तौ तदपि निवर्त्तते इति चेन्न। परिवर्त्तप्रसङ्गात् । अन्वयव्यतिरेकानुविधानस्य च कारणत्वनिश्चयहेतोर्भाववदभावेऽपि तुल्यत्वात् । अभावस्यावर्ज्जनीयतया सन्निधिर्न तु हेतुत्वेनेति चेत्, तुल्यम् । प्रतियोगिनमुत्सारयतस्तस्यान्यप्रयुक्तः सन्निधिरिति चेत्, तुल्यम्। भावस्याभावोत्सारणं स्वरूपमेवेति चेदभावस्यापि भावोत्सारणं स्वरूपान्नाऽतिरिच्यते। तस्माद्यथा भावस्यैव भावो जनक इति नियमोऽनुपपन्नः, तथा भाव एव जनक इत्यपि। को ह्यनयोर्विशेषः । प्रतिबन्धकोत्तम्भकप्रयोगकाले तु

व्यभिचारस्तदा स्यात्, यदि यादृशे सति कार्यानुदय-स्तादृश एव सत्युत्पादः स्यात् । न त्वेवं तदाऽपि प्रतिपक्षस्याभावात् । असत्प्रतिपक्षो हि प्रतिबन्धकाभिमतो मन्त्रः प्रतिपक्षः । स च तादृशो नास्त्येव । यस्त्वस्ति, नासौ प्रतिपक्षः । तथापि विशेष्ये सत्येव विशेषणमात्राभावस्तत्र स चोत्तम्भकमन्त्र एवेत्यन्यैव सामग्रीति चेत् । न । विशिष्टस्याप्यभावात् । न हि दण्डिनि सत्यऽदण्डानामन्येषां नाभावः, किन्तु दण्डाभावस्यैव केवलस्येति युक्तम् । यथा हि केवलदण्डसद्भावे उभयसद्भावे द्वयाभावे वा केवलपुरुषाऽभावः सर्वत्राविशिष्टः, तथा केवलोत्तम्भकसद्भावे प्रतिबन्धकोत्तम्भकसद्भावे द्वयाभावे वा केवलप्रतिबन्धकाभावोऽविशिष्ट इत्यवधार्यताम् । अथैवम्भूतसामग्रीत्रयमेव किं नेष्यते ? कार्यस्य तद्व्यभिचारात् । जातिभेदकल्पनायाञ्च प्रमाणाभावात् । यथोक्तेनैवोपपत्तेः । भावे वा काममसावस्तु, का नो हानिः । प्राक्प्रध्वंसाविकल्पोऽपि नानियतहेतुकत्वापादकः, यस्मिन् सति कार्यं न जायते तस्मिन्नसत्येव जायते इत्यत्र संसर्गाभावमात्रस्यैव प्रयोजकत्वात् ॥

भावो यथेति ॥ यथा येन प्रकारेणान्वयाद्यनुविधानेन कारणत्वग्राहकेन भावः कारणं मतः, तेनैवाभावोऽपि कारणम् । तथात्वेऽपि भावत्वव्याप्तं कारणत्वमिति यदि ब्रूयात्तत्राह ॥ कार्यवदिति ॥ तर्ह्यभावो नियतोत्तरवर्त्तित्वेन कार्योऽपि न स्यात् । भावत्वव्याप्यत्वात् कार्यत्वस्य । अथ वैपरीत्यस्यापि सुवचत्वान्न तथा, एवमभावः कारणमपि तत्त्वस्य भावत्वव्याप्यत्वे मानाभावादित्यर्थः । द्वितीयामर्थापत्तिं दूषयति ॥ प्रतिबन्ध इति ॥ सामग्र्यन्तर्गतमन्त्राद्यभावविनिगमक एव

प्रतियोगिरूपः प्रतिबन्धः । तत्कारणञ्च प्रतिबन्धकः पुरुषो, न तु मण्यादिः । स च किञ्चित्कर एवेत्युभयसिद्धमित्यन्यथोपपत्तिरित्यर्थः । ननु तुच्छत्वमेव तत्र मानमुक्तमित्यत आह ॥ न हीति ॥ तुच्छत्वं हि भावनिषेधरूपत्वमुक्तम् । तच्चाप्रयोजकम् । अन्वयादिराहितत्वस्योपाधित्वात् । न चान्यनिषेधरूपत्वेनैवाकारणत्वं, भावस्याप्यभावनिषेधरूपत्वेनाकारणत्वापातात् । अथाकारणत्वे तन्त्रमस्वरूपत्वम् । भावश्च स्वरूपमेवेति मतं, तर्ह्यभावेऽपि तुल्यमित्यर्थः ॥ परिवर्त्तेति ॥ कारणत्वमभावत्वव्याप्यमिति भावः । कारणं न स्यादित्यर्थः । नियतपूर्ववर्त्तित्वमात्रं कारणत्वं, तच्चाभावेऽप्यस्तीति भावः । कारणत्वग्राहकमप्युभयसाधारणमित्याह ॥ अन्वयेति ॥ न च सत्ताविशिष्टस्य कारणत्वं, जात्यादेरप्यतत्त्वापातादित्यर्थः ॥

अभावस्येति ॥ अन्वयाद्यनुविधाने तुल्येऽप्यभावसन्निधिराकाशस्येवाऽन्यथासिद्ध इत्यर्थः ॥ तुल्यमिति ॥ अभावस्यैव कारणत्वे भावसन्निधिस्तथेत्येव किन्न स्यादित्यर्थः ॥ प्रतियोगिनमिति ॥ विध्युत्सारणप्रयुक्तसन्निधिरभावस्येत्यन्यथासिद्ध इत्यर्थः ॥ तुल्यमिति ॥ भावस्याप्यभावोत्सारणप्रयुक्तः सोऽप्यन्यथासिद्धः स्यादित्यर्थः ॥ अभावस्यापीति ॥ भावाभावयोः स्वरूपमेव मिथोविरोधो, न तूत्सारणमन्यदित्युभयसमानमित्यर्थः । वस्तुतस्तु कुड्यसंयोगाभावस्य गतौ, अनुपलब्धेश्चाभावज्ञाने, विहिताकरणस्य प्रत्यवाये, निर्दोषत्वस्य वेदप्रामाण्यज्ञाने जनकत्वस्य मीमांसकैरपि स्वीकारादभावस्य कारणत्वानभ्युपगमेऽपसिद्धान्त इति रहस्यम् ॥ अनुपपन्न इति ॥ प्रमाणाभावादिति शेषः ॥ प्रतिबन्धकेति ॥ तत्रापि प्रतिबन्धकस्याऽभावो, न तु तत्सद्भाव इति, न व्यतिरेकव्यभिचार इत्यर्थः । ननु प्रतिबन्धकोत्तम्भकसत्त्वे कथं प्रतिबन्धकस्याभाव इत्यत आह ॥ असत्प्रतिपक्षो हीति ॥ उत्तम्भकाभावविशिष्टो यः प्रतिबन्धकस्तस्याभावः कारणम् । स चोभयसद्भावेऽप्यस्तीत्यर्थः ॥ प्रतिबन्धकाभिमत इति ॥ प्रतिबन्ध एव प्रतिबन्धकः । स्वार्थे कः । तत्त्वेनाभिमत इत्यर्थोऽतो न विरोधः ॥ यस्त्विति ॥ कार्याभावोन्नेयं प्रतिपक्षत्वं कार्यसत्त्वे नास्तीत्यर्थः ॥ तथापीति ॥

यत्रोत्तम्भकाभावे सति प्रतिबन्धकस्याभावस्तत्र विशेष्यप्रतिबन्धकस्यैवाभावः कारणम् । यत्र तु प्रतिबन्धकसद्भावे सत्युत्तम्भकसद्भा-

वात् कार्यं, तत्रोत्तम्भकाभावस्य विशेषणस्याभाव एव कारणमिति सामग्रीभेद इत्यर्थः ॥ विशिष्टस्यापीति ॥ विशेषणाद्यभावे सर्वत्र विशिष्टाभावोऽप्यस्तीति स एवानुगतः कारणमित्यर्थः। तदेवोदाहरणेनोपपादयति ॥ न हीति ॥ दण्डिनि सत्यऽदण्डानां दण्डाभाववतामन्येषान्नाभावः, किन्तु दण्डाभावस्यैवेति न, किन्त्वभावोऽस्त्येवान्येषामपीति लोकसिद्धमित्यर्थः। तदेव स्पष्टयति ॥ यथा हीति ॥ पुरुषे दण्डाभाववैशिष्ट्यं कैवल्यम्। प्रतिबन्धके तूत्तम्भकाभाववैशिष्ट्यम्। यथा केवलदण्डसद्भावे विशेषणविशेष्योभयाभावाद्दण्डपुरुषसद्भावे विशेषणदण्डाभावविरहादुभयाभावे विशेष्यपुरुषाभावात् कैवल्यविशिष्टपुरुषाभावोऽनुगतोऽबाधितव्यवहारबलात् सर्वप्रतीतिसिद्धः, तथा केवलोत्तम्भकसद्भावे विशेषणविशेष्यद्वयाभावादुत्तम्भकप्रतिबन्धकसद्भावे विशेषणोत्तम्भकाभावविरहादुभयाभावे च विशेष्यप्रतिबन्धकाभावाद् उत्तम्भकाभावविशिष्टप्रतिबन्धकाभावोऽनुगतो विशेषणाद्यभावव्यापको दाहकारणमित्यर्थः ॥

ननु विशिष्टं नार्थान्तरं, येन तदभावोऽनुगतः स्यात्। किन्तु विशेषणविशेष्यसम्बन्धा इति तेषां प्रत्येकाभावस्य कारणत्वे सामग्रीभेदस्तदवस्थः। न च व्यासज्ज्यप्रतियोगिकोऽन्य एवायमभावः, केवलप्रतिबन्धकसत्त्वेऽपि तदभावाद्दाहापत्तेः। एकसत्त्वेऽपि द्वयमिह नास्तीति प्रतीतेः। तस्य समुदायविरोधिनो यावत्समुदायिसत्त्वे एव विरहात्। तादृशाभावानभ्युपगमाच्च। व्यासज्ज्यवृत्तिधर्मसमानाधिकरणप्रत्येकपर्यवसितप्रतियोगिकाभावादेव तज्जन्यप्रतीत्युपपत्तेः॥

अथ विशिष्टविरोधित्वमेवानुगतं विशेषणाद्यभावानां कारणतावच्छेदकम्। यत्र विशिष्टं न तत्र तदभाव इति सहानस्थाननियमस्य विरोधस्यानुभवसिद्धत्वादितिचेन्न। स हि परस्पराभावरूपतया, परस्पराभावव्याप्यतया वा, तदाक्षेपकतया वा?। नाद्यः। विशेषणाद्यभावस्य प्रत्येकं विशिष्टाभावतया तत्प्रत्येकाभावाभावस्य विशेषणादेर्विशिष्टत्वापत्तेः। तदभावाभावस्य तत्त्वात्। न चोभयाभावाभाव एवोभयं विशिष्टम्। तथा सत्यऽभावद्वयस्य विशिष्टाभावत्वे प्रत्येकाभावाद्विशिष्टाभावव्यवहारानापत्तेः। नान्त्यौ। विशेषाणाद्यभावस्य विशिष्टाभावत्वे तद्व्याप्यत्वात्, तदनाक्षेपकत्वाच्च। अभेदे तयोरभावात् ॥

अथ विशिष्टानतिरेकेऽपि प्रतियोगिभेदादिव प्रतियोगितावच्छेदक-विशेषणभेदादप्यभावो भिद्यते । यथा वायौ पृथिव्यादित्रयप्रत्येक-रूपाभावे निश्चितेऽपि रूपत्वावच्छिन्नस्य तस्याभावानिश्चयाद्वायौ रूपं न वेति संशयः । एवमुत्तम्भकाभाववत्त्वेन मण्यादीनामभावः प्रतिबन्धकसत्त्वेऽप्युत्तम्भकाभावविरहादस्त्येवेति स एवानुगतो हेतुः स्यादिति चेत् । न । एवं क्षणरूपातीतविशेषणावच्छिन्नरूपत्वेन प्रतिक्षणं घटादिनाशे क्षणभङ्गापत्तेः प्रत्यभिज्ञानानुपपत्तेश्च । दण्डि-त्वावस्थायां केवलोऽयमासीत् पुरुष इत्यादौ विशेष्यवति, सविशे-षणे हीति न्यायेन कैवल्याद्यभावस्यैव प्रतीतेः । अत एव विशेषणा-वच्छिन्नप्रतियोगिको विशेष्याभाव एव विशिष्टाभावः प्रत्येकाभावा-नुगतो हेतुरित्यपास्तम् ॥

अत्रास्मत्पितृचरणाः— विशेषणविशेष्ययोःसम्बन्धाद्विशिष्टव्यव-हार इति तयोः सम्बन्धाभावाद्विशिष्टाभावव्यवहारः । यतो यद्व्यव-हारस्तदभावात्तदभावव्यवहारस्योचितत्वात् । अत एव यत्र यस्य सम्बन्धः स एव तत्र तस्य वैशिष्ट्यमिति नाननुगमः । तदिह प्रति-बन्धकोत्तम्भकाभावयोः सम्बन्धाभावः प्रत्येकाभावव्यापकोऽनुगतो दाहादिहेतुः । सर्वत्र प्रतिबन्धकोत्तम्भकाभावयोः सम्बन्धो नास्तीति प्रतीतेः । न चैवं प्रतिबन्धकोत्तम्भकाभावौ यत्र तत्रापि दाहापत्तिः । अभावाधिकरणयोरतिरिक्तसम्बन्धाभावादिति वाच्यम् । तदभावे-ऽपि स्वरूपसम्बन्धस्य भावात् । अथ तदुभयस्वरूपाभावस्य हेतुत्वे तदुभयाभावोत्तम्भकसत्त्व एव दाहः स्यात् । प्रतिबन्धकाभावोत्ते-जकयोरेव तदुभयाभावरूपत्वादिति चेन्न । सम्बन्धान्तरं विना विशिष्टप्रत्ययजननयोग्यत्वस्य स्वरूपसम्बन्धत्वात् तदभावस्य च प्रतिबन्धकाभावे प्रतिबन्धकोत्तम्भकसद्भावे तदुभयाभावे वाऽवि-शिष्टत्वात् ॥

ननु उत्तम्भकप्रयोगे मणेरभावो न प्रागभावप्रध्वंसात्मा । तयोः प्रतियोग्यसमानकालत्वात् । न चोत्तम्भकाभावप्रध्वंसप्रयुक्तेनोत्त-म्भकाभाववत्त्वेन मणेर्ध्वंस एवेति वाच्यम् । क्षणभङ्गापत्तेरुक्तत्वात् । ध्वंसस्यानन्तत्वेनोत्तम्भकापनयेऽपि दाहप्रसङ्गाच्च । नाप्यत्यन्ता-भावः । कादाचित्कत्वात् । न च विशेषणाद्यभावप्रत्यासत्तिकादा-चित्कत्वात् कादाचित्कप्रतीतिकार्यानुदयाविति वाच्यम् । प्रत्यास-

त्तित्वावच्छेदकानुगतधर्माभावात् । विशिष्टविरोधित्वस्य च निरस्तत्वात् । मण्यादेः स्वावयववृत्तितया करादौ तदत्यन्ताभावस्य सदातनत्वात् । मणिसमवधानेऽपि दाहापत्तेश्च । मैवम् । क्लृप्तसंसर्गाभावत्रयवैधर्म्येऽप्यबाधितप्रतीतेस्तुरीयस्यैव तस्य सिद्धेः । क्लृप्तविशेषबाधतः सामान्यबाधे क्लृप्तानादिसंसर्गाभाववैधर्म्याद् ध्वंसस्याप्यसिद्ध्यापत्तेः । अबाधितसामान्यबुद्धेर्विशेषान्तरमादाय पर्यवसानमिति तु तुल्यम् । यद्वा । इह भूतले घटो नास्तीतिवत् संसर्गाऽवच्छिन्नप्रतियोगिकाभावविशेषस्य सति प्रतिबन्धके तत्राभावः । स च समवायावच्छेदेन संसर्गितयाऽत्यन्ताभाव एव । तादृशश्च मण्याद्यभावो घटाभाव इव भूतले करेऽपि वर्त्तते । नचैवं प्रागभावप्रध्वंसयोरप्यसिद्धिरत्यन्ताभावेनैव कालभेदात् कपाले घटो नास्तीति तज्जन्यबुद्ध्युपपत्तेरिति वाच्यम् । अत्यन्ताभावस्य घटसत्त्वकालेऽपि सत्त्वात्तदाऽपि घटो भविष्यतीति घटसत्त्वविरोधिबुद्ध्यापत्तेः, प्रतियोगिसत्त्वविरोध्यभावस्वीकारात् । न च मणिसंयुक्तकरेऽपि तत्संयोगात्यन्ताभावोऽस्त्येव तस्याव्याप्यवृत्तित्वादिति तत्रापि दाहापत्तिः । समानाधिकरणप्रतियोगिसत्त्वविरोधिनस्तस्य हेतुत्वात् । प्रहरं मा दहेत्यत्र सावधिमन्त्रपाठे तु मन्त्रनाशेऽप्युद्देश्यत्वज्ञानाहितसंस्कारविषयकालस्य प्रतिबन्धकत्वमिति ॥ अथेति ॥ विशेषणाद्यभावत्रयघटितं सामग्रीत्रयमेव दाहहेतुरस्तु, किमनुगतेन विशिष्टाभावेनेत्यर्थः ॥ कार्यस्येति ॥ अन्योन्यव्यभिचारेणान्वयव्यतिरेकयोरशक्यग्रहत्वादित्यर्थः । ननु तत्तत्कारणप्रयोज्यो दाहे जातिभेद इति न व्यभिचार इत्यत आह ॥ जातिभेद इति ॥ दाहे वैजात्यस्य योग्यानुपलब्धिबाधितत्वाद् योग्यव्यक्तौ चायोग्यजात्यभावादित्यर्थः । ननु तृणादिजन्याग्निष्विव कारणभेदव्यङ्ग्यो जातिभेदः स्यादित्यत आह ॥ यथोक्तेनेति ॥ गौरवादिति भावः । तत्सत्त्वेऽपि न सिद्धान्तक्षतिरित्याह ॥ भावे वेति ॥ विशेषव्यभिचारमपाकरोति ॥ प्रागिति ॥ प्रतिबन्धकसंसर्गाभावसत्त्वस्योपाधेरनुगतानतिप्रसक्तस्य सत्त्वादित्यर्थः॥

नन्वन्योन्याभावव्यावृत्तस्य संसर्गाभावत्वस्योपाधेरभावात् प्रतिबन्धकसत्त्वेऽपि तदन्योन्याभावात् कार्यं स्यादित्यत आह–

यस्तु संसर्गाभावंतादात्म्यनिषेधयोर्विशेषमना-

कलयन् इतरेतराभावेन प्रत्यवातिष्ठते, स प्रतिबोधनीयः । तथाप्यभावेषु जातेरभावात् कथं त्रयाणामुपग्रहः स्यात्, अनुपगृहीतानाञ्च कथं कारणत्वावधारणामिति चेत् । माभूज्जातिः । न हि तदुपगृहीतानामेव व्यवहाराङ्गत्वम् । सर्वत्रोपाधिमद्व्यवहारविलोपप्रसङ्गात् । एतेन प्रतिबन्धके सत्यपि तज्जातीयान्यस्याऽभावसम्भवात् कार्योत्पादप्रसङ्गोऽनुत्पादे वा ततोऽप्यधिकं किञ्चिदपेक्षणीयमस्तीति निरस्तम् । यथा हि तज्जातीये सति कार्यं जायते अर्थादसति न जायते इति स्थिते तद्भावेऽपि तज्जातीयान्तराभावान्न भवितव्यं कार्येणेति, न तथैतदपि । अनुकूलवत् प्रतिकूलेऽपि सति तज्जातीयान्तराभावानामकिञ्चित्करत्वादिति । यत्त्वाकिञ्चित्करस्येति । तदप्यसत् । सामग्रीवैकल्यं प्रतिबन्धपदार्थो मुख्यः । स चात्र मन्त्रादिरेव, न त्वसौ प्रतिबन्धकः । ततः किं तस्याकिञ्चित्करत्वेन तत्प्रयोक्तारस्तु प्रतिबन्धारः । ते च किञ्चित्करा एवेति किमसमञ्जसम् ॥

ये तु व्युत्पादयन्ति, कार्यानुत्पाद एव प्रतिबन्ध इति । तैः प्रतिबन्धमकुर्वन्त एव प्रतिबन्धका इत्युक्तं भवति । तथाहि, कार्यस्यानुत्पादः प्रागभावो वा स्यात्, तस्य कालान्तरप्राप्तिर्वा ? न पूर्वः । तस्यानुत्पाद्यत्वात् । न द्वितीयः, कालस्य स्वरूपतोऽभेदात् । तदुपाधेस्तु मन्त्रमन्तरेणापि स्वकारणाधीनत्वात् । प्रागभावावच्छेदककालोपाधिस्तदपेक्ष इतिचेन्न । मन्त्रात् पूर्वमपि तस्य भावात् ॥

यस्त्विति ॥ प्रतिबोधनीयः प्रतिबन्द्या बोधनीय इत्यर्थः । तथाहि अन्वयव्यतिरेकाभ्यां व्याप्तिकारणत्वयोर्ग्रहे मीमांसकैरपि संसर्गाभावस्य कारणत्वाङ्गीकारः । अन्यथा व्यापकसामग्र्याः सत्त्वेऽपि तदन्योन्याभावाद् व्याप्यकार्याभावापत्तेः । तवापि प्रतिबन्धकाभावेऽपि शक्तिरस्तीति प्रतिबन्धकसत्त्वे तदन्योन्याभावमादाय शक्तिसत्त्वप्रसङ्गश्चेति भावः ॥ मा भूदिति ॥ जात्यभावेऽपि संसर्गाभावत्वरूपैकोपाधिनैव कारणत्वमित्यर्थः। न च तद् निर्वक्तुमशक्यम् । अधिकरणे प्रतियोगिनमारोप्य यत्र निषेधबुद्धिस्तत्र संसर्गाभावो, यत्र तु प्रतियोगितावच्छेदकमारोप्य निषेधधीस्तत्र सोऽन्योन्याभाव इत्यऽस्मद्गुरवः ॥

ननु प्रतिबन्धकाभावो न हेतुः । एकदण्डान्वये घटोत्पत्तिवदेकप्रतिबन्धकसत्त्वेऽपि तदन्योन्याभावात् कार्योत्पत्त्यापत्तेः । न हि यावत्कारणत्वावच्छिन्नं तावदन्वये कार्यमित्यत आह ॥ एतेनेति ॥ अभावकारणत्वाङ्गीकारेण । यथा बीजजातीये सत्यपि बीजान्तराणामभावादङ्कुरेण न भाव्यमित्ययुक्तं, तथेदमपीत्यर्थः । प्रतिबन्धकत्वावच्छिन्नप्रतियोगिकः प्रतिबन्धकसामान्याभावः कारणम् । स च यावद्विशेषाभावनियत इति नैकप्रतिबन्धकसत्त्वे तदन्याभावात् कार्योत्पत्तिः । यद्वा, प्रतिबन्धकाभावत्वेन न कारणत्वम् । अन्योन्याश्रयात् । कारणीभूताभावप्रतियोगित्वस्य प्रतिबन्धकत्वात् । किन्तु मण्याद्यभावकूटस्य । स च तत्र नास्त्येवेति भावः ॥ मुख्य इति ॥ प्रतिबन्धपदस्य सामग्र्यन्तर्गतकारणविगमार्थत्वादित्यर्थः ॥

ये त्विति ॥ तथाच कार्यानुत्पादहेतुतया मन्त्रादिरेव प्रतिबन्धक इत्यस्त्वित्यर्थः ॥ कालस्येति ॥ कालप्रागभावस्वरूपातिरिक्तायास्तत्प्राप्तेरभावात्, स्वरूपस्य च तदजन्यत्वादित्यर्थः । प्रागभावावच्छेदकेत्यत्र कर्मधारयः । कालोपाधिमात्रस्य मन्त्राद्यजन्यत्वेऽपीति शेषः॥

लोके कारणाभावात् कार्याभाव इति हेतुपञ्चमीप्रयोग औपचारिक इत्याह—

तस्मात्, सामग्रीतत्कार्ययोः पौर्वापर्यनियमात्तदभावयोरपि पूर्वापरभाव उपचर्यते । वस्तुतस्तु तुल्यकालत्वमेवेति नायं पन्थाः । न चेदेवं, शक्ति-

स्वीकारेऽपि कः प्रतीकारः । तथाहि । प्रतिबन्धकेन शक्तिर्वा विनाश्यते, तद्धर्म्मो वा, धर्म्मान्तरं वा जन्यते, न जन्यते वा किमपि? इति पक्षाः। तत्राकिञ्चित्करस्य प्रतिबन्धकत्वानुपपत्तेः । विपरीतधर्म्मान्तरजनने तदभावे सत्येव कार्य्यमित्यभावस्य कारणत्वस्वीकारः प्रागभावादिविकल्पावकाशश्च । तद्विनाशे तद्धर्म्मविनाशे वा पुनरुत्तम्भकेन तज्जननेऽनियतहेतुकत्वं, पूर्वं स्वरूपोत्पादकादिदानीमुत्तम्भकादुत्पत्तेः । न च समानशक्तिकतया तुल्यजातीयत्वान्नैवमिति साम्प्रतम् । विजातीयेषु समानशक्तिनिषेधात् । न च प्रतिबन्धकशक्तिमेवोत्तम्भको विरुणद्धि, न तु भावशक्तिमुत्पादयति इति साम्प्रतम् । तदनुत्पादप्रसङ्गात् । कालविशेषात्तदुत्पादे तदेवानियतहेतुकत्वमिति ॥

तस्मादिति ॥ मुरारिमिश्रास्तु– न प्रतिबन्धकाभावः कारणं, न वा शक्तिः । किन्तु तत्तत्कालीनदाहविशेषं प्रति तत्तत्कालप्रतिबद्धेतरवह्नेः कारणत्वमिति प्रतिबन्धकाभावः कारणतावच्छेदको दण्डत्ववत्, न कारणम् । आकाशादौ त्वेकव्यक्तिके क्वचित् प्रतिबन्धेऽप्यन्यत्र शब्दोत्पत्तेरतथात्वेऽपि भेर्य्यादेरेव तथात्वेन कारणत्वमित्याहुः ॥ तन्न । दण्डसंयुक्तचक्रत्वेन कारणत्वे सहकार्य्युच्छेदापत्तेः । अन्वयव्यतिरेकतौल्येनोभयस्यापि हेतुत्वं विनिगमकाभावादित्यस्यापि तुल्यत्वात् । यद्धर्मवत्त्वमवगम्यैव यत्र यदवगमस्तत्र तस्य तदवच्छेदकत्वात् । प्रतिबन्धकाभावमनवगम्यापि वह्नेर्दाहहेतुत्वावगमात् । अन्यथा शक्तिस्वीकारेऽपि त्वदुक्तदोष इत्याह॥ न चेदेवमिति॥तदभावे विपरीतधर्मान्तराभावे ॥ पूर्वमिति ॥ नित्ये नित्यैव सा शक्तिरनित्ये भावहेतुजा * इति पराभ्युपगमादित्यर्थः ॥ विजातीयेष्विति ॥ शक्त्यनुकूलशक्त्यन्तरपरम्परानुसरणेऽनवस्थानञ्चेति भावः ॥ तदनुत्पादेति ॥ प्रतिबन्धकेन वह्निशक्तिनाशादुत्तेजकेन प्रतिबन्धकशक्तिनाशेऽपि

पुनर्वह्नौ शक्तिर्न स्यात्।पूर्वस्यानाशादन्यस्याश्च हेतोरभावादित्यर्थः॥

नन्वनुमानमस्तु शक्तौ मानम्। तथाहि। कारणानि स्वजन्यानुकूलाद्दिष्टभावभूतातीन्द्रियधर्मवन्ति। कारणत्वात्। आत्मवत्। तत्राद्दष्टं तथा सिद्धम्। नचात्मत्वमुपाधिः। अन्त्यशब्दध्वंसकारणकालाकाशयोः साध्याव्यापकत्वात्। तत्रान्त्यशब्दस्यैव तथात्वादिति सामान्यतः। विशिष्य तु, पिण्डीभूतो वह्निः कार्यानुकूलाद्दिष्टाऽतीन्द्रियधर्मसमवायी। जनकत्वात्। आत्मवत्। नचात्मत्वं नित्यत्वं वोपाधिः। स्पर्शैकत्वादिमति द्व्यणुके साध्याव्यापकत्वात्। करवह्निसंयोगो वा पक्षः। नचात्मत्वं द्रव्यत्वं वोपाधिः। द्व्यणुकैकत्वस्पर्शादौ साध्याव्यापकत्वात्। मण्यादिसमवहितो वा वह्निर्दाहजनकदशावृत्तिदाहानुकूलभावभूतधर्मशून्यः। दाहाजनकत्वात्। दाह्यासंयुक्ताग्निवत्। अत्रानुकूलत्वं न स्थितिस्थापकेनार्थान्तरवारणाय। तत्र तदभावात्। क्रियाया वेगेनाद्दष्टवदात्मसंयोगेन वोत्पत्तेः। किन्तु तथाभूतो धर्मः सिद्ध्यत्वित्येतदर्थम्।तच्च कारणतदवच्छेदकसाधारणं निरुक्तम्। अद्दष्टवदात्मसंयोगवारणार्थमद्दिष्टेति। न च तज्जनकत्वे मानाभावः। कार्यस्याद्दष्टजन्यतया व्यधिकरणगुणजन्यत्वात्। तस्य तत्समानाधिकरणगुणजन्यत्वव्याप्तत्वात्। स्पर्शवद्वेगवद्द्रव्याभिघातजन्यक्रियायां तथा दर्शनात्। उष्णस्पर्शव्यावर्तनायातीन्द्रियेति। तत्त्वं च साक्षात्कारनियामकप्रत्यासत्त्यनाश्रयत्वम्। प्रतिबन्धकाऽभावनिवारणाय भावभूतेति॥

उच्यते॥ अनुमानानां विपक्षबाधकाभावेनाप्रयोजकत्वम्। उभयसिद्धप्रतिबन्धकाभावेनैवोपपत्तेः।न च सहचारदर्शनव्यभिचारादर्शनाभ्यामेव व्याप्तिग्रहः। साध्ये शक्त्यतिरिक्तेतिविशेषणात्तेनैव हेतुना तत्सिद्धावेवं तत्तदतिरिक्तेतिविशेषणपरम्परातस्तादृशानन्तधर्मसिद्ध्यापत्तेः। न च घटवत् क्षितिः क्षितिवद्घट इतीश्वरानन्त्यवच्छक्त्यानन्त्यम्। कार्यमात्रे नेश्वरत्वेन द्विकर्तृकत्वेन वा कारणता, गौरवात्। किन्तु कर्तृत्वेनेति तदापादकाभावः। प्रतिकूलतर्कप्रतिघातश्च। शक्तेर्भावहेतुत्वे शक्त्यनुकूलाऽप्यन्या शक्तिरेवं तत्तदनुकूलाऽप्यन्याऽन्येत्यनवस्थापातात्। भावभूतेति च व्यर्थम्। न च व्यापके न व्यर्थविशेषणता। व्याप्यताग्राहक इव व्यापकताग्राहकेऽपि लाघवस्य सहकारित्वात्। द्वितीयाद्यनुमानेषु बहिरिन्द्रियाप्रत्यक्षत्वमुपाधिः।

तुल्ययोगक्षेमत्वेऽपि सन्दिग्धोपाधित्वात् ॥

अस्मत्पितृचरणास्तु, जनकत्वस्य केवलान्वयित्वेन व्यतिरेकाप्रसिद्ध्या नान्वयव्यतिरेकत्वम् । न च शक्तावेव तत्प्रसिद्धिरन्योन्याश्रयात् । नाऽपि पण्डापूर्वपरार्द्धसङ्ख्ययोस्तत्प्रसिद्धिः । अप्रत्यक्षयोः शब्दैकवेद्ययोस्तयोर्व्याप्तिग्राहकेण प्रत्यक्षेण साध्यहेतुव्यतिरेकस्य ग्रहीतुमशक्यत्वादित्याहुः ॥

स्यादेतत् । मा भूत् सहजशक्तिराधेयशक्तिस्तु स्यात् । दृश्यते हि प्रोक्षणादिना व्रीह्यादेरभिसंस्कारः । कथमन्यथा कालान्तरे तादृशानामेव कार्यविशेषोपयोगः । न च मन्त्रादीनेव सहकारिणः प्राप्य ते कार्यकारिण इति साम्प्रतम् । तेषु चिरध्वस्तेष्वपि कार्योत्पादात् । नाऽपि प्रध्वंससहायास्ते तथा । एवं हि यागादिप्रध्वंसा एव स्वर्गादीनुत्पादयन्तु, कृतमपूर्वकल्पनया । तेषामनन्तत्वादनन्तफलप्रवाहः प्रसज्ज्यते इति चेत्, अपूर्वेऽपि कल्पिते तावानेव फलप्रवाह इति कुतः । अपूर्वस्वाभाव्यादिति चेत्तुल्यमिदमिहाऽपि । तावताऽपि तत्प्रध्वंसो न विनश्यतीति विशेषः ॥

प्रोक्षणजन्यः कालान्तरकार्यानुकूलोऽतीन्द्रियो धर्मोऽस्तीत्युभयसिद्धम् । स व्रीहिसमवेतो न वेति नाधेयशक्तौ संशयः । ग्रन्थे प्रथमं संस्कारसाधनस्यार्थान्तरतापत्तेः । किन्तु प्रोक्षणं व्रीहिनिष्ठातीन्द्रियधर्मजनकं, न वा ? । व्रीहिगुरुत्वजनके तज्जनकत्वं प्रसिद्धम् । तत्राधायकं शक्तावाह ॥ दृश्यते हीति ॥ ननु व्रीहीन् प्रोक्षतीत्येतावन्मात्रं श्रूयते, न तु प्रोक्षणस्य संस्काराधायकत्वमपीत्यत आह ॥ कथमिति॥ कालान्तरेऽवघातादौ प्रोक्षितस्यैव व्रीहेर्विनियोगो न स्यादित्यवश्यं प्रोक्षणजन्यः संस्कारो व्रीहिनिष्ठः स्थिरोऽभ्युपगन्तव्य इत्यर्थः । नन्वऽवघातादौ कथं प्रोक्षितस्यैव व्रीहेरन्वयः । व्रीहीनवहन्तीत्यस्य व्रीहिमात्रान्वयेऽप्युपपत्तेः । अथावघाते व्रीहिविशेषाकाङ्क्षायां प्रोक्षितानामेवान्वयो व्यक्तिवचनानां सन्निहितविशेषपरत्वमिति न्यायात् । अ-

न्यथा प्रकरणोपस्थितहाने तदन्योपस्थितिकल्पने च गौरवमिति चेत्। तर्ह्येकस्य द्वयं यत्र प्रोक्षणं तत्रावघातो, न तु प्रोक्षणविशिष्टे इति तस्य कारणत्वज्ञानान्न तज्जन्यातिशयकल्पनम्। प्रोक्षिता व्रीहयोऽवघाताय कल्पन्ते इति वाक्यशेषादिति चेत्। न। तेनाप्यतीतप्रोक्षणे व्रीहावववघातान्वयो बोध्यते इति प्रोक्षणध्वंसस्य हेतुतापत्तेः। मैवम्। प्रोक्षणमवघातजनकं प्रमाणतस्तदर्थमुपादीयमानत्वाद् व्रीहिवत्। न च हेत्वसिद्धिः। अप्रोक्षितेऽवघातासम्भवादिति भावः॥

एतावता तज्जन्यव्यापारमात्रसिद्धावपि न संस्कारः सिद्ध्यति, ध्वंसेनैवोपपत्तेरित्याशङ्क्य निराकरोति॥ नापीति॥ तेषामिति॥ ननु ध्वंसव्यापारत्ववादिनां व्यापारस्य यावत्सत्त्वं फलोत्पादकत्वाप्रसिद्धिः। न च व्यापारकालस्य फलपूर्वत्वनियमेन फलानन्त्यापत्तिः। उत्तरकालीनकीर्त्तनादिनाश्यापूर्वे व्यभिचारात्॥ मैवम्॥ विवादाध्यासितः कालो यदि चैत्रस्वर्गोत्तरत्वे सति तत्स्वर्गजनकयागव्यापारवान् स्यात् तत्स्वर्गाधारः स्यादित्यापादनार्थत्वात्॥ अपूर्वेति॥ प्रतिनियतकालावच्छिन्नस्वर्गजनकस्वभावत्वादित्यर्थः॥ तुल्यमिति॥ तर्हि तद्ध्वंसस्यापि स एव स्वभाव इत्यग्रे सन्नपि न स्वर्गोत्पादक इत्यर्थः। अथ यागध्वंसो न व्यापारः, प्रतियोगिध्वंसयोरेकत्राजनकत्वादुपजीव्ययागकारणत्वभङ्गापत्तेः। प्रत्युत प्रतिबन्धकत्वापत्तिः। कारणीभूताभावप्रतियोगित्वादिति मतम्। तदपि तुल्यमिति भावः।

स्यादेतत्। उपलक्षणं प्रोक्षणादयो, न तु विशेषणम्। तथाचाविद्यमानैरपि तैरुपलक्षिता व्रीह्यादयस्तत्र तत्रोपयोक्ष्यन्ते। यथा गुरुणा टीका कुरुणा क्षेत्रमिति चेत्। तदसत्। न हि स्वरूपव्यापारयोरभावेऽपि उपलक्षणस्य कारणत्वं कश्चिदिच्छति, अतिप्रसङ्गात्। व्यवहारमात्रन्तु तज्ज्ञानसाध्यं, न तु तत्साध्यम्। तज्ज्ञानमपि स्वकारणाधीनं, न तु तेन निरन्वयध्वस्तेन जन्यते। अस्तु वा तत्राप्यतिशयकल्पना, किन्नश्छिन्नम्!!॥ यद्वा, यागादेरप्युपलक्षणत्वमस्तु

तदुपलक्षितः कालो यज्वा वा स्वर्गादि साधयिष्यति, कृतमपूर्वेण । न च देवदत्तस्य स्वगुणाऽऽकृष्टाः शरीरादयो भोगाय, तद्भोगसाधनत्वात् स्रगादिवदित्यन्वयिबलादपूर्वसिद्धेर्नाविशेष इति साम्प्रतम्। इच्छाप्रयत्नज्ञानैर्यथायोगं सिद्धसाधनात्। न च तद्रहितानामपि भोग इति युक्तिमद्, येन ततोऽप्यधिकं सिद्ध्येत्। नाऽपि स्वगुणोत्पादिता इति साध्यार्थः। मनसाऽनैकान्तिकत्वात्। नाऽपि कार्यत्वे सतीति विशेषणीयो हेतुः। तथाप्युपलक्षणैरेव सिद्धसाधनात्। असतां तेषां कथमुत्पादकत्वमिति चेत्, तदेतदभिमन्त्रणादिष्वपि तुल्यम्। तस्माद्भावभूतमतिशयं जनयन्त एव प्रोक्षणादयः कालान्तरभाविने फलाय कल्पन्ते। प्रमाणतस्तदर्थमुपादीयमानत्वात्। यागकृषिचिकित्सावदिति। अन्यथा कृष्यादयो दुर्घटाः प्रसज्ज्येरन्। बीजादीनामापरमाण्वन्तभङ्गात् तेषु चावान्तरजातेरभावाद् नियतजातीयकार्यारम्भानुपपत्तेः॥

स्यादेतदिति॥ यथाऽन्यत्रातीतेनाप्युपलक्षणेनोपलक्ष्यव्यावृत्तिबुद्धिस्तथा प्रोक्षणेनापि व्रीहेरिति तादृशानामेवोपयोगोऽन्यथासिद्ध इत्यर्थः॥ न हीति॥ अन्यत्राप्यतीतेनोपलक्ष्यव्यावृत्तबोधो न जन्यते। स्वरूपव्यापारयोरसत्त्वात्। किन्तु तज्ज्ञानेनेत्यर्थः। तर्हि तज्ज्ञानमेव, तज्जन्यं स्यादित्यत आह॥ तज्ज्ञानमपीति॥ ननु स्वकारणमपि तदेवेत्यत आह॥ न त्विति॥ अनुत्पादितव्यापारध्वस्तेनेत्यर्थः॥ तत्रापीति॥ उपलक्षणाभिमतेऽपीत्यर्थः। स्रगादिस्तन्निर्मितो दृष्टान्तः॥ स्वगुणाकृष्टा इति॥ स्वगुणसहकारिण इत्यर्थः, स्वगुणोत्पादिता इति वा। आद्ये, इच्छेति॥ अन्त्यमाशङ्क्य निराचष्टे॥ नाऽपीति॥ उपलक्षणैरिति॥ जन्मान्तरीयज्ञानेच्छाप्रयत्नैरित्यर्थः। सिद्धसाधनपदमत्रेष्टहानिपरम्। यथाश्रुतेऽपसिद्धान्तापातात्॥ तस्मादिति॥ यद्यपि पुरुष-

निष्ठातिशयेन सिद्धसाधनम्, तथापि व्रीह्यादिगतेति साध्यं विशेषणीयम्। यो यदुद्देशेनोपादीयते स तत्रातिशयजनक इति व्याप्तेरिति संप्रदायविदः॥

अस्मत्पितृचरणास्तु– सोऽतिशयो लाघवात् फलसमानाधिकरण इति व्रीहिनिष्ठ एव। तेन तत्सन्नवहितत्वं व्रीहेः साक्षात् सम्बन्धात्। पुरुषनिष्ठत्वे व्रीहीणां साक्षात् सम्बन्धाभावात् परम्परासम्बन्धे गौरवं च। न च विहितत्वेन पुरुषनिष्ठातिशयजनकत्वमनुमेयम्। अप्रयोजकत्वात्। चिकित्सादिना व्यभिचाराच्चेत्याहुः। दृष्टान्तस्य साध्यवैकल्यमपाकरोति॥ अन्यथेति॥

प्रोक्षणादिजन्यातिशयसिद्धावपि तस्य व्रीहिनिष्ठत्वं न सिद्ध्यतीत्याह—

अत्रोच्यते—

संस्कारः पुंस एवेष्टः प्रोक्षणाभ्युक्षणादिभिः॥
स्वगुणाः परमाणूनां विशेषाः पाकजादयः॥ ११॥

यथा हि देवताविशेषोद्देशेन हुताशने हविराहुतयः समन्त्राः प्रयुक्ताः पुरुषमभिसंस्कुर्वते, न वह्निं नापि देवताः। तथा व्रीह्याद्युद्देशेन प्रयुज्यमानः प्रोक्षणादिः पुरुषमेव संस्कुरुते, न तम्। यथा च कारीरीजनितसंस्काराधारपुरुषसंयोगाज्जलमुचां सञ्चरणजलक्षरणरूपा क्रिया, तथा व्रीह्यादीनां तत्तदुत्तरक्रियाविशेषाः। यथा चैकत्र कर्तृकर्मसाधनवैगुण्यात् फलाभावस्तथा परत्रापि। आगमिकत्वस्योभयत्रापि तुल्यत्वात्॥

न तर्हि बर्हिष इव व्रीह्यादेः पुनरुपयोगान्तरं स्यात्, उपयोगे वा तज्जातीयान्तरमप्युपादीयेत, अविशेषात्। न। विचित्रा ह्यभिसंस्काराः केचिद्व्याप्रिय-

माणोद्देश्यसहकारिण एव कार्ये उपयुज्यन्ते । किमत्र क्रियतां, विधेर्दुर्लङ्घ्यत्वात् । यथा चाभिचारसंस्कारो यं देहमुद्दिश्य प्रयुक्तस्तदपेक्ष एव तत्संबद्धस्यैव दुःखमुपजनयति, नान्यस्य । न वा तदनपेक्षः । एवमभिमन्त्रणादिसंस्कारा अपि भवन्तो न मनागपि नोपयुज्यन्ते । कथं तर्हि व्रीह्यादीनां संस्कार्यकर्मतेति चेत्, प्रोक्षणादिफलसम्बन्धादेव ॥

संस्कार इति ॥ अतिशयधर्मिग्राहकमानादेव लाघवसहकृतात् स एक एव सिद्ध्यति, पुरुषनिष्ठश्च । तथाहि । व्रीहिगतत्वे न तावत्सकलव्रीहिनिष्ठ एक एव । एकव्रीहिनाशे तन्नाशापत्तेः । न च यावदाश्रयनाशात्तन्नाशः । लाघवादाश्रयनाशस्यैव तन्त्रत्वात् । वृक्षादौ किञ्चिदाश्रयनाशात्तन्नाशेऽपि खण्डपटन्यायेन पुनरुत्पत्तिरित्यनेको वाच्यः । नचैवमेकव्रीहिनाशे फलानुदयः । तावत्संस्काराणामभावादिति वाच्यम् । संस्कारत्वेनैव प्रयोजकत्वात् । किञ्चित्तत्समवधानेऽपि दण्डादिवत्कार्यसत्त्वादिति गौरवम् । न च विनिगमकाभावः । प्रोक्षणमपूर्वजनकं, दृष्टद्वाराभावे सति कालान्तरभाविफलजनकतया विहितत्वात् । यागवत् । न चाऽप्रयोजकत्वम् । यागादीनामपूर्वजनकतायामुक्तरूपस्यैव प्रयोजकत्वात् । अन्यस्याननुगतत्वादिति भावः । कृष्यादिना व्यभिचाराभावं परोक्तदृष्टान्तस्यासिद्धिं चाह ॥ स्वगुणा इति ॥ तत्र दृष्टद्वारस्यैव सम्भवान्न व्यभिचारः । न वा तत्र परमाणौ अतिशय इति दृष्टान्तः साध्यविकल इत्यर्थः । यद्यपि पाकजा रूपादयोऽपि तन्निष्ठातिशया एवेति न साध्यवैकल्यं, तथाप्याधेयशक्त्यऽभावमात्रे तात्पर्यम् । न चाधेयशक्तिपाकजयोरतीन्द्रियत्वाविशेषात् कल्पनायामविशेषः । परमाणाववयविरूपादिसजातीयपाकजरूपाद्युत्पत्तेरावश्यकत्वात् । तत एव नियतकार्यजननोपपत्तौ शक्त्याधानकल्पने गौरवादिति भावः ॥

यो यदुद्देशेनोपादीयते इत्यत्र परोक्तानुमाने व्यभिचारमाह ॥ यथा हीति ॥ देवतायाः सिद्धत्वे यथा प्रीतिभागितयोद्देश्यत्वं तथा व्यापारभागितया व्रीहेरपीत्यर्थः । न च यद्गतफलार्थितया यत्क्रियते

तत् तद्गतमेव तदनुकूलमतिशयञ्जनयतीति व्याप्तेरनुमानं स्यादिति वाच्यम् । शत्रुवधमुद्दिश्य प्रवर्तितेन श्येनयागेन व्यभिचारादिति भावः । अथात्मनिष्ठसंस्कारस्य व्रीहिणा सम्बन्धाभावान्न मिथः सहकारित्वं स्यादित्यत आह ॥ यथा चेति ॥ संस्कारवदात्मसंयोगे मेघस्येव व्रीहेरपि तुल्य इत्यर्थः ॥

न च परम्परासम्बन्धे गौरवम् । प्रामाणिकत्वादिति भावः । नन्वात्मनोऽनधिकृतस्यापि सम्भवान्न तन्निष्ठः संस्कारः सम्भवतीति व्रीहिनिष्ठ एव स स्यादित्यत आह ॥ यथा चेति ॥ कर्तृवैगुण्ये संस्कारो नोत्पद्यते । तत्साद्गुण्यस्यापि हेतुत्वादित्यर्थः । नचाग्रे प्रधानयागाद्यभावाद् यत्र प्रधानापूर्वाभावस्तत्र प्रोक्षणजन्यापूर्वस्य कथं नाशः । तस्य भोगेतरानाश्यत्वादिति वाच्यम् । इतराङ्गापूर्वतुल्यत्वादिति भावः ॥ बर्हिष इवेति ॥ उत्पादिताङ्गापूर्वस्य बार्हियागस्येव विनियुक्तविनियोगविरोधादित्यर्थः । यद्वा । बर्हिस्तृणाति बर्हिषि हविरासादयतीति वचनाद्यथा बर्हिषः पुनरुपयोगो, न तथा व्रीहेरिति व्यतिरेके दृष्टान्तः । ननु व्रीहिभिर्यजेतेति यागसाधनत्वेन व्रीहीणां विधानात्तत् स्यादित्यत आह ॥ उपयोगे वेति ॥ विचित्रा हीति ॥ संस्कारमाहात्म्यमेवेदं यन्निष्ठव्यापारेण पुरुषसंस्कारो जनितस्तस्य व्रीह्यादेः संस्कारः सहकारी, नान्यस्येत्यर्थः ॥ विधेरिति ॥ व्रीहीनवहन्तीति विधेः पूर्वोक्तन्यायेन प्रोक्षितव्रीहिष्वेव तात्पर्यादित्यर्थः । प्रोक्षिता व्रीहयोऽवघाताय कल्पन्ते इति वाक्यशेषसहितस्यैव विधेर्दुर्लङ्घ्यत्वादित्यर्थः । व्याप्रियमाणोद्देश्यसहकारित्वं संस्कारस्य नाऽसांदृष्टिकमित्याह ॥ यथा चेति ॥ ननु, व्रीहीन् प्रोक्षतीति द्वितीयाश्रुतेः क्रियाजन्येष्टफलभागित्वं व्रीहीणां प्रतीयते । न चापूर्वस्य व्रीहिवृत्तित्वं, साक्षात्सम्बन्धस्यौत्संर्गिकत्वादित्याह ॥ कथमिति ॥ प्रोक्षणक्रियाजन्यजलसंयोगेन धात्वर्थावच्छेदकफलेन साक्षात्सम्बन्धाद् व्रीहेः कर्मत्वमित्याह ॥प्रोक्षणादीति॥ न च जलसंयोगस्य कृत्स्नव्रीहिस्वभावः, कपिञ्जलन्यायेन व्रीहित्रयजलसंयोगेनैव बहुवचनोपपत्तेः । कालान्तरे कृत्स्नोपादानस्य च कृत्स्नोद्देश्यतामात्रप्रयुक्तत्वात् । अन्यथा शक्त्याधानपक्षेऽपि तुल्यत्वात् । न च विध्यपेक्षितफलभागित्वं द्वितीयाऽर्थः । तदव्युत्पत्तेः । ग्रामं गच्छतीत्यादौ तदभावात् । संयोगस्यापि विध्यपेक्षितत्वाच्च । अन्यथा तदनुपयोगापत्तेः । न च

जलसंयोगावच्छिन्नक्रियाविशेषः प्रोक्षणमिति कथं तदेकदेशस्य तत्साध्यताऽन्वय इति वाच्यम् । संयोगस्योपलक्षणत्वेनापदार्थत्वात् । अन्यथा यत्र नाधेयशक्तिः, सक्तून् प्रोक्षतीत्यादौ, तत्र का गतिः । वस्तुतो ज्ञानविषययोरिव व्रीहिपुरुषसंस्कारयोः स्वरूपमेव साक्षात्सम्बन्धो, न तु समवाय इति भावः ॥

पराभिप्रेतमनुमानमुद्भाव्यानैकान्तिकत्वं स्फुटयति—

ननु यदुद्देशेन यत् क्रियते तत्तत्र किञ्चित्करम् । यथा पुत्रेष्टिपितृयज्ञौ । तथा चाभिमन्त्रणादयो व्रीह्याद्युद्देशेन प्रवृत्ता इत्यनुमानमितिचेत्, तन्न। हविस्त्यागादिभिरनैकान्तिकत्वात् । न हि ते कालान्तरभाविफलानुगुणं किञ्चिद् हुताशनादौ जनयन्ति । किं वा न दृष्टमिन्द्रियलिङ्गशब्दव्यापाराः प्रमेयोद्देशेन प्रवृत्ताः प्रमातर्येव किञ्चिज्जनयन्ति, न प्रमेये इति ॥ कृषिचिकित्से अप्येवमेव स्यातामिति चेन्न । दृष्टेनैव पाकजरूपादिभेदेनोपपत्तावदृष्टकल्पनायां प्रमाणाभावात् । तथा च लाक्षारसावसेको व्याख्यातः । अत एव बीजविशेषस्यापरमाणवन्तभङ्गेऽपि परमाणूनामवान्तरजात्यभावेऽपि प्राचीनपाकजविशेषादेव विशिष्टाः परमाणवः, तं तं कार्यविशेषमारभन्ते । यथा हि कलमबीजं यवादेः, नरबीजं वानरादेः, गोक्षीरं माहिषादेर्जात्या व्यावर्त्तते, तथा तत्परमाणवोऽपि मूलभूताः पाकजैरेव व्यावर्त्तन्ते । न ह्यस्ति सम्भवो गोक्षीरं सुरभि मधुरं शीतं, तत्परमाणवश्च विपरीताः । तस्मात्तथाभूताः पाकजा एव परमाणवो यथाभूतैरेव आद्यातिशयोऽन्त्यातिशयोऽङ्कुरादिर्वेति किमत्र शक्तिकल्पनया ? । कल्पादावप्येवमेव ।

इदानीं बीजादिसन्निविष्टानामस्मदादिभिरुपसंपादनं तदानीन्तु विभक्तानामदृष्टादेव केवलान्मिथः संसर्ग-इति विशेषः । न च वाच्यमिदानीमपि तथैव किं न स्यात् ? यतः कृष्यादिकर्म्मोच्छेदे तत्साध्यानां भोगानामुच्छेदप्रसङ्गात् । अव्यवस्थाभयाच्च अदृष्टानि कर्म्माणि दृष्टकर्म्मव्यवस्थयैव भोगसाधनानीत्युन्नी-यते । तस्मात्, पाकजविशेषैः संस्थानविशेषैश्च वि-शिष्टाः परमाणवः कार्यविशेषम् आरभन्ते । ते च तेजोऽनिलतोयसंसर्गैर्विशेषैः, ते च क्रियया, सा च नोदनाभिघातगुरुत्ववेगद्रवत्वाऽदृष्टवदात्मसंयोगेभ्यो यथायथमिति न किञ्चिदनुपपन्नम् । निमित्तभेदाश्च पाके भवन्ति । तद् यथा । हारीतमांसं हरिद्राजला-ऽवसिक्तं हरिद्राग्निप्लुष्टम् उपयोगात् सद्योव्यापा-दयति । दशरात्रोषितं कांस्ये घृतञ्चापि विषायते । ताम्रपात्रे पर्युषितं क्षीरमपि तिक्तायते इत्यादि । यत्र तर्हि तोये तेजसि वायौ वा न पाकजो विशेष-स्तत्र कथमुद्भवानुद्भवद्रवत्वकठिनत्वादयो विशेषाः ? कथं वा पार्थिवे प्रतिमाऽऽदौ प्रतिष्ठाऽऽदिना संस्कृते-ऽपि विशेषाभावात् पूजनादिना धर्मो,व्यतिक्रमे त्व-ऽधर्मोऽप्रतिष्ठिते तु न किञ्चित् ? । न च तत्र यजमान-धर्मेणान्यस्य साहायकमाचरणीयम् । अन्यधर्मस्यान्यं प्रत्यनुपयोगात् । उपयोगे वा साधारण्यप्रसङ्गात् ॥

नन्विति ॥ पुत्रेष्टीति ॥ वैश्वानरं द्वादशकपालं चरुं निर्वपेत् पुत्रे जाते इति पुत्रजन्मनिमित्तको यागो यस्यायमर्थवादो यस्मिञ्जाते एतामिष्टिं निर्वपति स पूत एव तेजस्वी अन्नादः पशुमान् भवतीति ॥ पितृयज्ञः—

पितृश्राद्धादि ॥ ननु ताभ्यां पितृपुत्रगतमेवापूर्वं जन्यते । विहितक्रियाया यागस्येव कर्तृगताऽपूर्वजनकत्वात् । न च मुक्ते कर्तरि तददृष्टनाशात् पुत्रादौ फलाभावोपपत्तिरिति वाच्यम् । अदृष्टस्य फलनाश्यतया पुत्रादिफलाभावेनादृष्टानाशात् । अत्राहुः । फलोपपादकमदृष्टं फलाश्रये कल्प्यते । तस्य प्रथमोपस्थितत्वात् । साक्षादुपपादकत्वाच्च । मुक्ते च पितरि श्राद्धेन दोषाभावान्नादृष्टं जन्यते । न चैवं साङ्गश्राद्धस्य निष्फलत्वापत्तिः । अदृष्टोत्पत्तौ स्वरूपसतो दोषस्याङ्गस्य वैकल्यात् । अत्र किञ्चित्करत्वमात्रं साध्यम् । अतीन्द्रियत्वेन विशेषितं वा ? । आद्ये संयोगजननेन सिद्धसाधनमन्त्ये च वह्न्यावपूर्वहेतुहविःसंयोगेन हविस्त्यागेनानैकान्तिकमित्याह ॥ हविरिति ॥

किं वा नेति ॥ प्राभाकरं प्रत्यनैकान्तिकत्वम् । भाट्टानां प्रमेये ज्ञातताजननात् ॥ कृषीति ॥ प्रोक्षणवदपूर्वद्वारैवानागतकार्यहेतू स्याताभित्यर्थः ॥ दृष्टेनैवेति ॥ पाकजानामावश्यकतया तत एव नियतकार्योपपत्तेरित्यर्थः । ननु बीजपूरलाक्षारसावसेकस्याशुतरविनाशिनः कालान्तरीयारुणपुष्पजनकत्वं तदाधेयशक्त्या विना न निर्वहतीत्यत आह ॥ तथा चेति ॥ तत्रापि तत्साहित्येनोत्पन्नपाकजादेरावश्यकत्वात् तथेत्यर्थः । अत एव शाल्यादिनियतकार्यारम्भान्यथाऽनुपपत्त्या परमाणावपि न तत्कल्पनमित्याह ॥ अत एवेति ॥ कार्यसजातीयपाकजवत्त्वं परमाणूनामप्यावश्यकमिति न तत्कल्पनं, येन कल्पनायामविशेषः स्यादित्याह ॥ न ह्यस्तीति ॥ शीतमित्युपष्टम्भकजलाभिप्रायम् । सौरभशैत्ययोरेकाधारत्वाभावात् । आद्यातिशयो द्व्यणुकम्, अन्त्यातिशयोऽङ्कुरादिरित्यभेदेनान्वयः । अन्त्यातिशयो वाऽङ्कुरादिरिति पाठेऽन्त्यातिशयोऽङ्कुरादिसमवायिकारणमित्यर्थः । यद्वा । आद्यातिशयो बीजस्योच्छूनत्वमन्त्यातिशय उच्छूनतरत्वम् । प्रलये कार्यद्रव्याभावेऽपि परमाणुषु नियतकार्योन्नीतस्वभावानां पाकजानामात्मन्यदृष्टस्येव सद्भावात्तत एव सर्गादावपि नियम इत्याह ॥ कल्पादाविति ॥ उपसंपादनं सहकारिसमवधानोत्पादनम् ॥ न चेति ॥ यद्यस्मदादिव्यापारं विना सर्गादावङ्कुरोत्पत्तिरिति शेषः ॥ यत इति ॥ यद्यपि कृष्यादिसाध्यभोगहेत्वदृष्टबलात् कृषिसंभवेऽपि सर्गादाविवेदानीमपि कृष्यादि विनाऽङ्कुरः स्यादेव, तथापि तथादर्शनबलात् कृष्यादिहेत्वदृष्टस्यैव तत्प्रतिबन्धकत्वमुन्नीयते । यद्वा, सर्गाद्यङ्कुर-

विजातीय एवेदानीमङ्कुरो यस्य कृष्याद्यपेक्षा । अत एव वैजात्याभावे दूषणमाह ॥ अव्यवस्था इति ॥ व्यभिचारेण कृष्यादीनां कारणत्वव्यवस्थैव न स्यादित्यर्थः । यद्वा भोगानियमप्रसङ्गश्चेत्यर्थः ॥ अदृष्टानीति ॥ कृष्यादिजन्याङ्कुरजनकमदृष्टं दृष्टकृष्यादिद्वारैव हेतुरित्यर्थः ॥ संस्थानेति ॥ संस्थानपदं संयोगमात्रपरम् । परमाणाववयवसंयोगाभावादित्येके । क्वचित् पाकविशेषं, क्वचित्परम्पराजन्ये समानजातीयरूपादौ शरीरादौ संस्थानविशेषमपेक्षन्ते परमाणव इत्यन्ये । एतच्च उभयमुपलक्षणम् । तुल्यपाकजसंस्थाने ब्राह्मणादावदृष्टविशेषस्यापि तैरपेक्षणात् । तर्हि पाकजोत्पत्त्यर्थमप्याधेयशक्तिरभ्युपेयेत्यत आह ॥ ते चेति ॥ ननु हारीतमांसं हरिद्राजलावसिक्तं हरिद्रानलप्लुष्टं सद्यो भोक्तारं व्यापादयतीत्युभयवादिसिद्धम् । तत्रावश्यं तेन शक्तिराधेया । नचावश्यकात् पाकजादेवोत्पत्तिः । तस्य पीलालानलसाधितस्याव्यापादनेनानैकान्तादित्यत आह ॥ निमित्तेति ॥ पाकजभेदमात्रं न हेतुः, किं तु निमित्तभेदेनासादितः पाकजविशेष इत्यऽर्थः । अग्नौ सहकारित्वमुक्त्वा सौरालोके तदाह ॥ दशरात्रेति ॥ ताम्रपात्र इत्यनेन पाकजविशेषस्य प्रत्यक्षत्वं वदता शक्त्यपेक्षया तत्र विनिगमकमुक्तम् ॥

उद्भवानुद्भवौ विशेषगुणप्रत्यक्षत्वाप्रत्यक्षत्वप्रयोजकौ तद्वृत्तिजातिभेदौ । पाकजवत्यवान्तरविशेषानुपपत्त्या शक्तिरास्थेयेत्यत आह ॥ पार्थिवेति ॥ नन्वन्यधर्म्मस्यान्यत्र सहकारित्वम् । यथा पात्राय दानेऽधिकपुण्यम् । धर्म्मविशेषवत्त्वस्य पात्रत्वादित्यत आह ॥ उपयोगे चेति ॥ यजमानधर्मस्य भोगादिना क्षये पूजकस्य धर्मानुत्पादप्रसङ्गात् । तत्सत्त्वेऽपि चण्डालादिस्पर्शनेनापूज्यत्वाच्चेति ॥

अत्रोच्यते—

निमित्तभेदसंसर्गादुद्भवानुद्भवादयः ॥
देवताः सन्निधानेन प्रत्यभिज्ञानतोऽपि वा ॥ १२ ॥

उपनायकादृष्टविशेषसहाया हि परमाणवो द्रव्यविशेषमारभन्ते । तेषां विशेषादुद्भवविशेषाः प्रादुर्भ-

वान्ति । तथा स्वभावद्रवा अप्यापो निमित्तभेदप्रतिबद्धद्रवत्वाः काठिनं करकाद्यमारभन्ते, इत्यादि स्वयमूहनीयम् । प्रतिमाऽऽदयस्तु तेन तेन विधिना सन्निधापितरुद्रोपेन्द्रमहेन्द्राद्यभिमानिदेवताभेदाः, तत्र तत्राऽऽराधनीयतामासादयन्ति । दष्टमूर्च्छितं राजशरीरमिव विषापनयनविधिनाऽऽपादितचैतन्यम् । सन्निधानञ्च तत्र तेषामहङ्कारममकारौ, चित्रादाविव स्वसादृश्यदर्शिनो राज्ञ इति नो दर्शनम् । अन्येषान्तु पूर्वपूर्वपूजितप्रत्यभिज्ञानाविषयस्य प्रतिष्ठितप्रत्यभिज्ञानविषयस्य च तथात्वमवसेयम् । एतेनाभिमन्त्रितपयःपल्लवादयो व्याख्याताः ॥

घटादिषु का वार्त्ता ? । कुशलैवेति चेन्न । नहि सामग्री दृष्टं विघटयति, नाप्यदृष्टं, ज्ञापकत्वात् । नाप्यदृष्टमुत्पादयति धर्मजनने सर्वदा विजयप्रसङ्गात् । विपर्यये सर्वदा भङ्गप्रसङ्गात् ॥

अत्रोच्यते—

जयेतरनिमित्तस्य वृत्तिलाभाय केवलम् ॥
परीक्ष्यसमवेतस्य परीक्षाविधयो मताः ॥ १३ ॥

यद्यपि धर्माद्यभिमानिदेवतासन्निधिरत्रापि क्रियते ताश्च कर्मविभवाऽनुरूपं लिङ्गमभिव्यञ्जयन्तीत्यस्माकं सिद्धान्तः, तथापि परविप्रतिपत्तेरन्यथोच्यते । तेनापि हि विधिना तदेव जयस्य पराजयस्य वा निमित्तमभिव्यक्तं कार्यमुन्मीलयति । कर्मणश्चाऽभिव्यक्तिः सहकारिलाभ एव । तच्च सहकारि, सोऽहमनेन विधिना तुलामधिरूढो योऽहं पापकारी नि-

षपापो वेति प्रत्यभिज्ञानम् । यदाहुः । तांस्तु देवाः प्रपश्यन्ति स्वश्चैवान्तरपूरुषः ❀ । अथवा । प्रतिज्ञाऽनुरूपां विशुद्धिमपेक्ष्य तेन धर्मो जन्यते । निमित्ततो विधानाद्विजयफलश्रुतेश्च।अविशुद्धिञ्चापेक्ष्याधर्मः।पराजयलक्षणानपेक्षितफलोपदर्शनेन फलतो निषेधात् ॥

निमित्तभेदेति ॥ यद्यप्युद्भूतानुद्भूतपरमाणुरूपादेव तत्कार्य्यमुद्भूतमनुद्भूतं चोत्पद्यते इति निमित्तभेदस्तत्राप्रयोजकस्तथापि साक्षात्कारप्रयोजकतयोद्भूतत्वकल्पनात् परमाणुगुणेषु तदभावात् तन्नास्तीत्यदृष्टविशेषादेवानुद्भूतरूपादप्युद्भूतरूपं जायते इत्यभ्युपेयम् । न च याऽवयविरूपवृत्तिजातिः सा परमाणुरूपवृत्तिरिति व्याप्तिः । चित्रत्वजातौ व्यभिचारात् । उद्भवानुद्भवादय इत्यतद्गुणसंविज्ञानबहुव्रीहिणा कठिनकरकाविद्युदादीनां संग्रह इत्यप्याहुः । देवता इत्यत्राराधनीयतामासादयन्तीत्यध्याहार्यम् ॥ उपनायकेति ॥ परमाणुक्रियाजनकमदृष्टमित्यर्थः ॥

अहङ्कारेति ॥ न च देवतानां विशेषदर्शनवत्त्वान्न भ्रम इति वाच्यम् । अभिमानीत्यनेनाहार्यारोपरूपत्वस्य दर्शितत्वात् । ज्ञानस्य नाशेऽपि तज्जन्यसंस्कारस्य सत्त्वात् । अस्पृश्यस्पर्शादिना च तन्नाशात् । अचेतनदेवतापक्षे त्वाह ॥ अन्येषान्त्विति ॥ आद्यपूजायां न पूजितप्रत्यभिज्ञानमित्यत उक्तं– प्रतिष्ठितेति ॥ अत्राप्यस्पृश्यस्पर्शनादिसंसर्गाभावसहकृतस्येति द्रष्टव्यम् । प्रतिष्ठितं पूजयेदिति विधिबलात् तज्ज्ञानस्यावश्यकत्वात् । अत एव तदभावे पूजा निष्फलैवेति भावः ॥

घटस्तुला ॥ न हीति ॥ सामग्री परीक्षासामग्री ॥ अवनतिहेतोर्दृष्टस्यादृष्टस्य वा विघटने सदैवोन्नमनप्रसङ्गादित्यर्थः । तस्माद्भूताऽर्थपरिच्छेदिका शक्तिस्तुलादिसामग्रीजन्येत्यभ्युपेयमिति भावः ॥

जयेतरेति ॥ जयभङ्गनिमित्तस्य परीक्ष्यात्मसमवेतस्यादृष्टस्य वृत्तिः स्वकार्यजननाभिमुख्यं, तल्लाभायैवेत्यर्थः ॥ यद्यपीति ॥ पापवान् पुण्यवान् वाऽयमनेन विधिना तुलामारूढ इति यद्देवताज्ञानं, स एव देवतासान्निधिरतः परीक्षाविधेरविशेषेऽपि कर्मोन्नायकं नमना-

दिकं लिङ्गमभिव्यञ्जयन्ति । तादृशञ्च ज्ञानं न परीक्षाविधिं विनेति सोऽपि प्रयोजक इत्यर्थः । परविप्रतिपत्तिर्देवताचैतन्ये ॥ सोऽहमिति॥ ननु यत्र पापविस्मरणान्निष्पापत्वप्रत्यभिज्ञानं, तत्र कुतो न जयः । न च सत्यं तादृशं प्रत्यभिज्ञानं जयहेतुः, तथापि भङ्गहेतुपापवत्त्वप्रत्यभिज्ञानाभावेन भङ्गानुपपत्तेः । न च स्वरूपसदेव पापवत्त्वं भङ्गहेतुः । तस्यैव प्रयोजकत्वे परीक्षाविधेरतत्त्वापत्तेः । मैवम् । पापतद्भावयोः स्वरूपसत्त्वे सति, योऽहं पापवत्त्वादिना सन्दिह्यमानः सोऽहमनेन विधिना तुलामारूढ इति तस्य प्रत्यभिज्ञानस्य तन्त्रत्वात् । तच्च न परीक्षाविधिं विनेति तस्यापि तत्त्वात् । यत्र तु सभाक्षोभादिना तादृशप्रत्यभिज्ञानाभावस्तत्र गत्यन्तरमाह ॥ अथवेति ॥ तेन परीक्षाविधिना । ननु तादृशविधिवाक्याभावात् परीक्षाविधेर्धर्मजनकत्वे मानाभाव इत्यत आह ॥ निमित्तत इति ॥ साक्षात्तादृशविधिवाक्याभावेऽप्यभिशापनिमित्तकत्वात् परीक्षाविधेरितरनैमित्तिकवदाभिशप्तः सत्यप्रत्यभिज्ञो जयकामस्तुलामारोहेदिति विधिकल्पनमित्यर्थः ॥ विजयेति ॥ कालान्तरभाविजयसाधनताऽनुपपत्तेरपूर्वकल्पनाचेत्यर्थः ॥ पराजयेति ॥ भङ्गलक्षणानिष्टफलसाधनत्वेन निषेधविधेरुन्नयनाद्भङ्गफलश्रुतेश्चाधर्मजनकत्वं कल्प्यत इत्यर्थः । यद्यपि तुलारोहणादेरधर्मजनकत्वे मानाभावः। पूर्वाधर्मादेवावनमनोपपत्तेस्तथापि परीक्षाविधिं विनाऽवनमनेऽपि भङ्गाभावान्नियमेन तस्याधर्महेतुत्वम् ॥

जल्पकथामाश्रित्य पृच्छति—

अथ शक्तिनिषेधे किं प्रमाणम् ?। न किञ्चित् । तत् किमस्त्येव? बाढम् । न हि नो दर्शने शक्तिपदार्थ एव नास्ति । कोऽसौ तर्हि ? कारणत्वम् । किं तत् ? पूर्वकालनियतजातीयत्वं, सहकारिवैकल्यप्रयुक्तकार्याऽभाववत्त्वं वेति । ततोऽधिकनिषेधे का वार्त्ता ?। न काचित् । तत् किं विधिरेव ? एतदपि नास्ति।प्रमाणाभावात् । सन्देहस्तर्हि ?। कथमेवं भविष्यति, अनुपलब्धचरत्वात् । विवादस्तर्हि ? कुत्र । ? अनुग्राहक-

त्वसाम्यात् सहकारिष्वपि शक्तिपदप्रयोगात् । सहकारिभेदे तत्रापि दहनादेरनुग्राहकोऽधिकोऽस्त्येव । यः प्रतिबन्धकैरपनीयते इति यदि, तदा न विवदामहे । अस्मदभिप्रेतस्य चाभावादेरनुग्राहकत्वमङ्गीकृत्य निःसाधना मीमांसका अपि न विप्रतिपत्तुमर्हन्ति । ततोऽभावादिरनुग्राहक इत्येके, नेत्यपरे, इति विवादकाष्ठायां व्युत्पादितश्चैतस्यानुग्राहकत्वम् । किमपरमव शिष्यते यत्र प्रमाणमभिधानीयमित्यलमतिविस्तरेण ॥

तथापि चेतन एवायं संस्क्रियते, न भूतानीति कुतो निर्णय इति चेत् । उच्यते । भोक्तॄणां नित्यविभूनां सर्वदेहप्रासावविशिष्टायां विशिष्टैरपि भूतैर्नियामकाभावात् प्रतिनियतभोगासिद्धेः । न हि तच्छरीरं तन्मनस्तानीन्द्रियाणि विशिष्टान्यपि तस्यैवेति नियमः । नियामकाभावात् । तथाच साधारणविग्रहवत्त्वप्रसङ्गः । न च भूतधर्म एव कश्चिच्चेतनं प्रत्यसाधारणः । विपर्ययदर्शनात् । द्वित्वादिवदितिचेन्न, तस्यापि शरीरादितुल्यतया पक्षत्वात् । नियतचेतनगुणोपग्रहेणैव तस्यापि नियमो, न तु तज्जन्यतामात्रेण । स्वयमविशेषात् ॥

अथेति ॥ उत्तरं— नेति ॥ शक्तिपदार्थमेव न निषेधाम इत्यर्थः । तर्हि स्वीकार एव शक्तेः स्यादित्यभिप्रेत्याह ॥ कोऽसाविति ॥ पूर्वकालेति ॥ ननु पूर्वत्वं प्रागभावावच्छिन्नकालत्वम् । प्रागभावश्च न प्रतियोगिजनकोऽभावः । अन्योन्याश्रयात् । नाऽपि विनाश्यभावः । नाशस्य प्रागभावनिरूप्यत्वात् । उत्पत्तिमानभावो ध्वंस इति चेत् । काऽसावुत्पत्तिः । आद्यसमयसम्बन्धः सेति चेत् । किमाद्यत्वम् । स्वसमानकालीनपदार्थप्रतियोगिकध्वंसानाधारसमयसम्बन्ध इति चेन्न ।

परस्पराश्रयात् । नाऽपि प्रतियोग्यन्यूनानतिरिक्तकालीनाऽवधिक-सामयिकयावत्परत्वाश्रयसमानकालीनकादाचित्काभावः । प्रलयकालीनपरमाणुक्रियाप्रागभावाव्याप्तेः । न च तदाऽपि ब्रह्माण्डान्तरवर्त्तिद्रव्येणापरत्वाश्रयेण परत्वानिरूपणम् । तस्य विशिष्याज्ञानात् । नियतत्वमपि व्यक्त्यपेक्षया, जात्यपेक्षया वा ? । नाद्यः । वह्निव्यक्तेः पूर्वं रासभस्यापि भावात् । अत एव नान्त्यः । न हि क्वापि वह्निजातीयपूर्वकाले न रासभसत्त्वम् । देशतोऽपि नियम इति चेत् । सोऽपि संयोगः समवायी वा प्रत्यासन्नमात्रं वा ? आद्ये गुणादीनामकारणत्वप्रसङ्गः । द्वितीये धूमं प्रति वह्नेरकारणत्वप्रसङ्गः । तयोरेकदेशसमवायित्वाभावात् । अन्त्ये व्योम्नः कार्यमात्रं प्रति कारणत्वप्रसङ्गः । अन्यथासिद्धत्वे असतीतिचेन्न । कारणेतरत्वेन तत्सिद्धेः कारणज्ञानापेक्षित्वात् । नाऽपि कार्याभावव्यापकाभावसमूहैकदेशप्रतियोगित्वं कारणत्वम् । व्योमादेः कार्यमात्रे तत्त्वापत्तेः । नापि सामग्र्येकदेशत्वं कारणत्वं, कारणसमूहस्यैव सामग्रीत्वात् । उच्यते । गन्धानधिकरणकालावृत्तिरभावः प्रागभावः । न च तत्र मानाभावः । गन्धत्वं स्वाधिकरणानधिकरणकालवृत्ति कार्यमात्रवृत्तिजातित्वात् । घटत्ववत् । स एव सर्वमुक्तिकालः । अन्यथासिद्धिश्च पञ्चधा । येन सहैव यस्य यं प्रतिपूर्ववर्त्तित्वज्ञानम् । यथा घटं प्रति दण्डरूपस्य । अन्यं प्रति पूर्ववर्तित्वे ज्ञात एव यस्य यं प्रति पूर्ववर्तित्वज्ञानम् । यथा शब्दं प्रति पूर्ववर्तित्वे ज्ञात एव घटं प्रत्याकाशस्य । अन्यत्र क्लृप्तपूर्ववर्तिन एव कार्यसम्भवे तत्सहकृतत्वम् । यथा गन्धवति गन्धानुत्पादाद् गन्धं प्रति गन्धकादाचित्काभावस्य नियतपूर्ववर्तित्वकल्पनाद् गन्धं प्रति पाकजस्थले रूपप्रागभावादीनाम् । यत्र जन्यपूर्वभावे ज्ञाते जनकस्य पूर्वभावो ज्ञायते, तत्र जन्येन जनकमन्यथासिद्धम् । यथा कुम्भकारेण कुम्भं प्रति तत्पिता । यमादायैव यस्यान्वयव्यतिरेकौ तेन तदन्यथासिद्धम् । यथा दण्डेन दण्डत्वम् । एतावदन्यथासिद्ध्यऽभावे सति यस्य नियतपूर्ववर्तित्वं, तत् कारणम् ॥ सहकारीति ॥ नन्वत्रात्माश्रयः, सहकारित्वस्य कारणत्वात् । प्रयुक्तत्वं च न जन्यत्वं, प्रागभावस्याजन्यत्वात् । नाऽपि जनकत्वमसम्भवात् । नाऽपि व्यापकत्वम् । शिलाशकलेऽपि तादृशाभावस्य सत्त्वेन तत्रातिव्याप्तेः । नाऽपि व्याप्यत्वम् । कार्यसंसर्गाभावमात्रस्य सहकार्यभावाव्याप्य-

स्वात्। शिलाशकलादौ कार्याभावे सत्यपि सहकार्यभावस्यासत्त्वात्। न च कार्यप्रागभावस्तद्व्याप्यः। निमित्तासमवायिनोः कार्यप्रागभावाभावेन तदव्याप्तेः। उच्यते। यस्य कार्याभावव्याप्यत्वमितराभावावच्छिन्नं, तत्कारणम्। बीजेऽङ्कुराभावव्याप्यता न बीजत्वेनावच्छिद्यते, इतरसमवधाने सति बीजादङ्कुरसत्त्वात्। किन्त्वितराभावेनावच्छिद्यते। इतराभावे बीजेऽङ्कुराभावनियमात्। शिलायां तु तत्,शिलात्वेनैवावच्छिद्यते। यद्वा, अन्यासमवधानावच्छिन्नकार्यानुत्पत्तिव्याप्यत्वं कारणत्वम्। रासभादेश्च स्वत एव कार्याभावव्याप्यतयाऽन्याऽसमवधानस्य वैयर्थ्येनाऽव्यवच्छेदकत्वादिति॥ततोऽधिकेति॥ कारणत्वस्योभयसिद्धत्वात् तदन्यशक्तिनिषेधकमित्यर्थः॥ अनुग्राहकत्वेति॥ कारणत्वस्यं शक्तिपदवाच्यत्वेऽपि अनुग्राहकत्वस्य कारणत्वसहकारिसाधारणत्वात् सहकारिष्वपि शक्तिपदप्रयोगः। यत्समवधाने नियतं कार्यं, तस्यैवानुग्राहकत्वादित्यर्थः॥ तत इति॥ मन्त्रादिप्रयोगे किं भावरूपोऽनुग्राहको नास्त्यभावरूपो वेति विप्रतिपत्त्या कथायामभावस्यानुग्राहकत्वे व्युत्पादिते क्वान्यत्र प्रमाणं वाच्यमित्यर्थः॥

भोक्तॄणामिति॥ भोक्तृप्रत्यासत्तेरविशेषात् किञ्चिच्छरीरं कस्यचिदेव भोगं जनयतीति प्रतिनियतभोगान्यथानुपपत्त्या प्रतिनियतभोक्तृकर्मोपार्जितत्वं शरीरादावभ्युपेयमित्यर्थः। विशिष्टैरित्यभ्युपगमवादः॥ असाधारण इति॥ प्रतिनियतभोगजनक इत्यर्थः॥ विपर्ययेति॥ भूतधर्मस्य नीलादेस्तथात्वादर्शनादित्यर्थः॥ द्वित्वादीति॥ यथा भूतधर्मोऽपि द्वित्वादि यस्यैवापेक्षाबुद्ध्या जनितं तस्यैव भोगजनकं, तथा अपूर्वमपि तद्धर्मः स्यादित्यर्थः। द्वित्वादेरप्यसाधारणत्वं नियतचेतनगुणोपग्रहेणैवेत्याह॥ तस्यापीति॥

ननु भूतधर्मान्तरस्य साधारण्येऽप्यपूर्वं तद्धर्मस्तत्कार्यत्वमात्रेणैवासाधारणं स्यादित्यत आह—

तथापि तज्जन्यतयैव नियमोपपत्तौ विपक्षे बाधकं किमिति चेत्, कार्यकारणभावभङ्गप्रसङ्गः। शरीरादीनां चेतनधर्मोपग्रहेणैव तद्धर्मजननोपलब्धेः। तद् यथा। इच्छोपग्रहेण प्रयत्नो, ज्ञानोपग्रहेणेच्छादयः,

तदुपग्रहणे सुखादय इत्यादि । प्रकृतेऽपि चेतनगता एव बुद्ध्यादयो नियामकाः स्युरिति चेद्, न । शरीरादेः प्राक् तेषामसत्त्वात् । तथाच निरतिशयाश्चेतनाः साधारणानि भूतानीति न भुक्तिनियम उपपद्यते । एतेन सांख्यमतमपास्तम् ॥

तथापीति ॥ कार्यकारणभावमेवाह ॥ शरीरादीनामिति ॥ प्रकृतेऽपीति ॥ यथा शरीरादीनां चेतनगुणबुद्ध्यादिसहितानां नियतभोगजनकत्वं, तथा प्रकृतेऽपि तेषां तत्सहितानामेव तज्जनकत्वमस्त्विति कृतमपूर्वेणत्यर्थः ॥ शरीरादेरिति ॥ न शरीराद्युत्पत्तेः पूर्वं बुद्ध्यादिसम्भव इति तदन्यचेतनगुणापूर्वसिद्धिरित्यर्थः । देवदत्ताद्यशरीरं स्वाव्यवहितप्राक्कालवर्त्तिदेवदत्तसमवेतविशेषगुणजन्यम् । कार्यत्वे सति तद्भोगसाधनत्वात् । तन्निर्मितस्रग्ववत् । घटादीनां पक्षसमत्वाद् न तैर्व्यभिचारः । न च संस्कारेणार्थान्तरं,तस्य भोगजनकत्वेनाकल्पनात् । संस्काराजन्यत्वेन पक्षविशेषणाद्वेति भावः । ननु चेतने न भोगो नाप्यदृष्टम् । तस्य कूटस्थत्वात्, किन्तु बुद्धाविति चेतन धर्मस्य नियामकत्वमयुक्तमिति सांख्यमतं दूषयति ॥ एतेनेति ॥ चेतने अपूर्वानाधाने साधारणविग्रहवत्त्वप्रसङ्गेनेत्यर्थः ॥

शिष्यहितैषितया तन्मतं प्रपञ्चयति—

एवं हि तत् । अकारणमकार्यः कूटस्थचैतन्यस्वरूपः पुरुषः । आदिकारणं प्रकृतिरचेतना परिणामिनी । ततो महदादिसर्गः । न हि चितिरेव विषयबन्धनस्वभावा, अनिर्मोक्षप्रसङ्गात् । नापि प्रकृतिरेव तदीयस्वभावा, तथापि नित्यत्वेनानिर्मोक्षप्रसङ्गात् । नापि घटादिरेवाहत्य तदीयः, दृष्टादृष्टत्वानुपपत्तेः । नापीन्द्रियमात्रप्रणाडिकया, व्यासङ्गायोगात् । नापीन्द्रियमनोद्वारा, स्वप्नदशायां वराहव्याघ्राद्यभिमानिनो नरस्यापि नरत्वेनात्मोपधानायोगात् । नाप्यहं-

ङ्कारपर्यन्तव्यापारेण सुषुप्त्यवस्थायां तद्व्यापारविरमेऽपि श्वासप्रयत्नसन्तानावस्थानात्। तद् यदेतास्ववस्थासु सव्यापारमेकमनुवर्त्तते, यदाश्रया चानुभववासना, तदन्तःकरणमुपारूढोऽर्थः पुरुषस्योपधानीभवति। भेदाग्रहाच्च निष्क्रियेऽपि तस्मिन् पुरुषे कर्त्तृत्वाभिमानस्तस्मिन्नचेतनेऽपि चेतनाभिमानः। तत्रैव कर्मवासना। पुरुषस्तु पुष्करपलाशवन्निर्लेपः। आलोचनं व्यापार इन्द्रियाणां, विकल्पस्तु मनसः, अभिमानोऽहङ्कारस्य, कृत्यध्यवसायो बुद्धेः। सा हि बुद्धिरंशत्रयवती। पुरुषोपरागो, विषयोपरागो, व्यापारावेशश्चेत्यंशाः। भवति हि मयेदं कर्त्तव्यमिति। तत्र मयेतिचेतनोपरागो दर्पणस्येव मुखोपरागो भेदाग्रहादतात्त्विकः। इदमिति विषयोपराग इन्द्रियप्रणाडिकया परिणतिभेदो दर्पणस्येव निःश्वासाभिहतस्य मलिनिमा पारमार्थिकः। एतदुभयायत्तो व्यापारावेशोऽपि। तत्रैवंरूपव्यापारलक्षणाया बुद्धेर्विषयोपरागलक्षणं ज्ञानम्।तेन सह यः पुरुषोपरागस्यातात्त्विकस्य सम्बन्धो दर्पणप्रतिबिम्बितस्य मुखस्येव मलिनिमा, सोपलब्धिरिति। तदेवमष्टावपि धर्मादयो भावा बुद्धेरेव, तत्सामानाधिकरण्येनाध्यवसीयमानत्वात्। न च बुद्धिरेव स्वभावतश्चेतनेति युक्तं, परिणामित्वात्। पुरुषस्य तु कूटस्थनित्यत्वादिति। तदेतदपि प्रागेव निरस्तम्॥

एवं हीति॥ अकारणमित्यनेन प्रकृतेर्भेदः। अकार्य इत्यनेन चरमपरिणतिघटादेर्भेदः। ननु बुद्ध्याद्यकारणत्वे तस्य तत्र मानाभाव इ-

त्यत आह ॥ कूटस्थेति ॥ अकारणत्वादेव कूटस्थोऽनित्यधर्मानाश्रयः, कार्यत्वाभावान्न स्वरूपतो नाशः । अकारणत्वाच्च कार्यकारणयोस्तादात्म्यात्तदात्मतयापि न नाशः। अत एवापूर्वं न तस्य गुणः । चैतन्यस्वरूपत्वमपि धर्मधर्मिणोस्तादात्म्यात् कूटस्थत्वेन चैतन्येन निरूप्यत इति न तत्र मानाभाव इत्यर्थः। बुद्धिगतचैतन्याभिमानान्यथाऽनुपपत्त्या तत्कल्पनादिति भावः । आत्मनोऽकारणत्वेऽपि सर्गमुपपादयति ॥ आदीति ॥ आदिपदाद् महदादिव्यवच्छेदः । तस्य प्रकृत्यनन्तरमुत्पादात् । कारणमिति पुरुषव्यवच्छेदः । पुरुषाद्भेदकमाह ॥ अचेतनेति ॥ तत्र हेतुमाह ॥ परिणामिनीति ॥ अनित्यधर्माश्रयस्ततः कार्यधर्मात्मतया नश्यति । ततो घटादिवदचेतनेत्यर्थः ॥ तत इति ॥ प्रकृतेर्महत्तत्त्वमन्तःकरणं बुद्ध्याख्यम् । प्रकृतेर्महान् महतोऽहङ्कारस्तस्मात्पञ्चतन्मात्राणीति सांख्याः । ननु किमर्थं महदादिसर्गो मन्तव्यो नित्यचैतन्यमेव विषयप्रकाशस्वरूपमस्त्वित्यत आह ॥ न हीति ॥ चितिः पुरुषचैतन्यम् । विषयबन्धनं विषयावच्छेदः । चैतन्यविषयावच्छेदस्येष्टानिष्टोपलब्धिरूपस्य हेतुसापेक्षत्वे हेतोरिन्द्रियादेरङ्गीकारापत्तिः । निरपेक्षतया सर्वदा तस्य भावादनिर्मोक्षः पुंसः स्यादित्यर्थः । तर्हि प्रकृतिरेव साक्षाद्विषयबन्धनस्वभावाऽस्त्वित्यत आह ॥ नापीति ॥ प्रकृतेः साक्षाद्विषयप्रकाशकस्वभावत्वे तस्याः सदातनत्वे पुनरप्यनिर्मोक्षः पुंसः स्यादित्यर्थः । ननु विषयस्यैव चैतन्यसम्बन्धित्वं स्वभावः । तथाच विषयनाशे पुंसो मोक्षः स्यादित्यत आह ॥ नापीति ॥ विषयस्य परम्परया चैतन्यसम्बन्धित्वे द्वारीभूतस्येन्द्रियादेरङ्गीकारापत्तिरिति साक्षात् तद्वाच्यम् । तथाचेदं दृष्टमिदमदृष्टमिति न स्यात्, व्यवहितस्यापि विषयस्य यावत्सत्त्वमवभासप्रसङ्गादित्यर्थः । नन्विन्द्रियमात्रद्वारा विषयस्तदीयः स्यात्, किं मनःकल्पनयेत्यत आह ॥ नापीति ॥ व्यासङ्गेति ॥ इन्द्रियसम्बन्धेऽपि व्यासङ्गेन दर्शनाभावादित्यर्थः । ननु व्यासङ्गानुरोधान्मनःसंयुक्तेन्द्रियसम्बद्धविषयस्य चैतन्यावच्छेदकत्वमस्तु, किमहङ्कारेणेत्यत आह ॥ नापीति ॥ यदीन्द्रियमनोभ्यामेव विषयाः सम्बध्यन्ते, तदा शयानो नरो यथा वराहोऽहमिदं प्रत्येमीति अभिमन्यते, तथा नरोऽहमिदं प्रत्येमीति नरत्वेनाप्यात्मोपधानं स्यादस्ति हि तत्र नरत्वं सन्निहितमस्ति चेन्द्रियमनसोरपि व्यापारोऽन्यथाऽऽलोचनविकल्पयोरनुत्पादप्रसङ्ग

इति तद्भिन्नोऽहङ्कारोऽनियतविषयाभिमानाव्यापारो मन्तव्य इत्यर्थः। बुद्धितत्त्वं साधयति ॥ नाऽपीति ॥ पूर्वेषां व्यापाराभावेऽपि यद्व्यापाराद् उच्छ्वासादि तद्बुद्धितत्त्वं कल्प्यमित्यर्थः। उपसंहरति ॥ तद्यदिति ॥ अवस्थासु जाग्रत्स्वप्नसुषुप्तिषु ॥ अनुभवरूपा वासना संस्कारोऽनुभववासना सांख्यैस्तथाऽङ्गीकारात् ॥ तदन्तःकरणमिति ॥ तस्मिन्नन्तःकरणे बुद्धिरूपे अर्थो घटादिरुपारूढो ज्ञानरूपतत्परिणामविषयतया सम्बद्धः पुरुषस्यात्मन उपधानीभवति। उपधायको व्यवधायकः स्वरूपतिरोधायक इति यावत्। यत्सत्त्वासत्त्वाभ्यां पुरुषस्य संसारापवर्गौ व्यवह्रियेते इत्यर्थः। तर्हि कर्ता चेतन इति कृतिचैतन्ययोः कथं सामानाधिकरण्यानुभव इत्यत आह ॥ भेदाग्रहाच्चेति ॥ निष्क्रिये अकर्त्तरि ॥ तस्मिन् बुद्धितत्त्वे ॥ बुद्धिपुरुषयोर्भेदाग्रहाच्चैतन्यकृत्यभिमानौ। यथा भवतां गौरोऽहं सुखीत्यर्थः। कर्मवासना कर्मजनितमपूर्वम्। ननु पुरुषधर्म एव किन्नापूर्वमित्यत आह ॥ पुरुषस्त्विति ॥ नापूर्वतत्फलाभ्यां लिप्यते कौटस्थ्यादिश्रुतेरित्यर्थः। इन्द्रियादीनां मिथोभेदकमसाधारणं व्यापारमाह ॥ आलोचनमिति ॥ निर्विकल्पकमित्यर्थः। ननु बुद्धेः कृत्यध्यवसायो न व्यापारः, कृतिविषयस्य घटादेर्जडायां बुद्धौ प्रतिभासासम्भवात्। न च कर्त्तव्येन घटादिना सम्बन्धान्तरमस्ति। न चासम्बन्धे, करोमीत्यादिव्यवसायोऽतिप्रसङ्गादित्यत आह ॥ सा हीति ॥ चेतनोपरागवशेन जडाया अपि बुद्धेरिन्द्रियप्रणालिकया परिणतिभेद एव ज्ञानरूपः कर्त्तव्येन घटादिना सम्बन्ध इत्यर्थः ॥ पुरुषेति ॥ बुद्धिचेतनयोर्भेदाग्रहादेकत्वाभिमानः पुरुषोपरागः। नीलेन्द्रियसन्निकर्षान्नीलाकारज्ञानरूपपरिणति भेदोत्पादः पारमार्थिको विषयोपरागस्ताभ्यां कर्तव्यविषयस्य प्रतिभासात्तज्जन्यः करोमीत्यध्यवसायो व्यापारावेश इत्यर्थः ॥ दर्पणस्येवेति ॥ दर्पणप्राया बुद्धिः। बुद्धितो ज्ञानोपलब्ध्योर्भेदमाह ॥ तत्रैवमिति ॥ विषयोपरागो विषयेन्द्रियसम्बन्धे बुद्धेर्विषयाकारः परिणतिभेदोऽयं घट इत्यादिः ॥ तेनेति ॥ तेन ज्ञानेन चेतनोऽहमिदं जानामीत्येवमाकारो बुद्धावारोपितस्य चैतन्यस्य यः सम्बन्धोऽतात्त्विकः सोऽयमुपलब्धिरित्यर्थः। एवं व्यवस्थिते सिद्धमर्थमाह ॥ तदेवमिति॥ ज्ञानवत् सुखदुःखेच्छाद्वेषप्रयत्नधर्माधर्मा अपि बुद्धेरेवेत्यर्थः। संस्कारस्य साङ्ख्यैरनभ्युपगमाज्ज्ञानस्यैव स्मृतिहेतोरनभिव्यक्ततयाऽनुवृत्तेरिति

स नोक्तः ॥ तत्सामानाधिकरण्येनेति ॥ कृतिसामानाधिकरण्येनेत्यर्थः । यद्यप्यदृष्टस्यायोग्यतया तत्सामानाधिकरण्यं न प्रत्यक्षं, तथाऽपि धार्मिकोऽहमित्यनुव्यवसायादुपनीतस्य प्रत्यक्षत्वमिति भावः । परिणामित्वादिति ॥ अनित्यधर्माश्रयत्वादित्यर्थः ॥

तथाहि—

कर्त्तृधर्मा नियन्तारश्चेतिता च स एव नः ॥
अन्यथाऽनपवर्गः स्यादसंसारोऽथवा ध्रुवः ॥१४॥

कृतिसामानाधिकरण्यव्यवस्थितास्तावद्धर्मादयो नियामका इति व्यवस्थितम् । चेतनोऽपि कर्त्तैव । कृतिचैतन्ययोः सामानाधिकरण्येनानुभवात् । नायं भ्रमो, बाधकाभावात् । परिणामित्वाद् घटवादिति बाधकमिति चेत् । न । कर्त्तृत्वेऽपि समानत्वात् । तथाच कृतिरपि भाविकी महतो न स्यात् । दृष्टत्वादयमदोष इति चेत्, तुल्यम् । अचेतनकार्यत्वं बाधकं, कार्यकारणयोस्तादात्म्यादिति चेद्, न । असिद्धेः । न हि कर्तुः कार्यत्वे प्रमाणमस्ति । प्रत्युत "वीतरागजन्मादर्शनात्" (न्या० ३अ० १आ० २५सू०) इति न्यायादनादितैव सिद्ध्यति । यद् यच्च कार्ये रूपं दृश्यते तस्य तस्य कारणात्मकत्वे रागादयोऽपि प्रकृतौ स्वीकर्त्तव्याः स्युः । तथाच सैव बुद्धिर्न प्रकृतिः, भावाष्टकसम्पन्नत्वात् । स्थूलतामपहाय सूक्ष्मतया ते तत्र सन्तीति चेत्, चैतन्यमपि तथा भविष्यति । तथाप्यसिद्धो हेतुः । तथा सति घटादीनामपि चैतन्यप्रसङ्गस्तादात्म्यादिति चेद् रागादिसत्त्वप्रसङ्गोऽपि दुर्वारः । सौक्ष्म्यं च समानमिति । तस्माद्, यज्जातीयात् कारणाद् यज्जातीयं कार्यं दृश्यते, तथाभूतात्तथाभूतमात्रमनु-

मातव्यं, न तु यावद्धर्मकं कारणं तावद्धर्मकं कार्यं व्यभिचारादिति किमनेनाप्रस्तुतेन ?। यदि च बुद्धि-र्नित्या, अनिर्मोक्षप्रसङ्गः। पुंसः सर्वदा सोपाधित्वे स्वरूपेणानवस्थानात्। अथ विलीयते, ततो नाऽनादे-र्विलय इत्यादिमत्त्वे तदनुत्पत्तिदशायां को नियन्ता ? प्रकृतेः साधारण्यात्। तथा चासंसारः पूर्वपूर्वबुद्धि-वासनाऽनुवृत्तेः साधारण्येऽप्यसाधारणीति चेत्। बुद्धिनिवृत्तावपि तद्धर्मवासनाऽनुवृत्तिरित्यपदर्शनम्। सौक्ष्म्यान्न दोष इति चेत् । मुक्तावपि पुनः प्रवृत्ति-प्रसङ्गः। निरधिकारत्वान्नैवमितिचेत्।तर्हि साधिकारा प्रसुप्तस्वभावा बुद्धिरेव प्रकृतिरस्तु, कृतमन्तरा प्रकृत्यहङ्कारमनःशब्दानामर्थान्तरकल्पनया ?। सैव हि तत्तद्व्यवहारगोचरा तेन तेन शब्देन व्यप-दिश्यते शारीरवायुवदित्यागमोऽपि सङ्गच्छते इत्य-तोऽपि हेतुरसिद्धः। अधिकारनिवृत्त्या बुद्धेरप्रवृत्ति-रपवर्गः, वासनायोगश्चाधिकारः, ततः संसारः। धर्म-धर्मिणोरत्यन्तभेदे च कौटस्थ्याविरोधः। भेदश्च वि-रुद्धधर्माध्यासलक्षणो घटपटादिवत् प्रत्यक्षासिद्धः। न च सामानाधिकरण्यादभेदोऽपि, तद्धि समानशब्द-वाच्यत्वम्, एकज्ञानगोचरत्वम्, एकाधिकरणत्वम्। आधाराधेयभावः, विशेष्यत्वं, सम्बन्धमात्रं वा, भेद एव। भेदेऽपि चोपपद्यमानं नाभेदं स्पृशतीति सर्व-मवदातम् ॥

कर्तृधर्मा इति ॥ यत्र कृतिस्तददृष्टस्य तत्रैव भोगजनकत्वमित्य-त्राविवादे कृत्याश्रय एव चेतनः, तद्भिन्ने तत्र मानाभावादित्यर्थः ॥ अन्यथेति ॥ बुद्धेर्नित्यत्वे मोक्षाभावः। आत्मनो बुद्ध्युपधानस्यैव

संसारत्वात् । अनित्यत्वे च तदुत्पत्तेः पूर्वं प्रकृतेः साधारण्यान्नियामकाभावेन संसाराभाव इत्यर्थः। ननु कर्त्तुर्बुद्धितत्त्वस्य धर्मो नियन्तार इति सांख्याभिमतमेव इत्यत आह ॥ चेतनोऽपीति ॥ चेतनोऽहं करोमीत्यनुभवादित्यर्थः ॥ कर्तृत्वेऽपीति ॥ बुद्धिर्न कृत्याश्रयः परिणामित्वाद् घटादिवदित्यपि स्यादित्यर्थः ॥ भाविकी स्वाभाविकी ॥ यदि ज्ञानाश्रयस्य कृत्याश्रयत्वेनानुभवात्तद्बाधान्नानुमानं, तदा चेतनोऽहङ्करोमीत्यनुभवाद् बाधस्तुल्य इति शङ्कोत्तराभ्यामाह ॥ दृष्टत्वादिति ॥ अचेतनायाः प्रकृतेः कार्यं बुद्धितत्त्वं, कार्यकारणयोश्च तादात्म्यमिति चैतन्ये तस्य बाधकमित्याह ॥ अचेतनेति ॥ प्रत्युतेति ॥ जातमात्रस्य स्तनपाने प्रवृत्ती रागजनकेष्टसाधनताज्ञानार्धानेति तदनुमानार्थं जन्मान्तरानुभूतव्याप्तिस्मरणमावश्यकमेवं तत्पूर्वजन्मनीत्यनादितेत्यर्थः ॥यद्यदिति॥ यथा प्रकृतौ रागाद्यभावेऽपि तत्कार्यबुद्धौ रागादिस्तथा प्रकृतेरचैतन्येऽपि सा चेतना स्यादित्यर्थः ॥ तथाचेति ॥ प्रकृतौ रागादिस्वीकारे तद्भिन्नबुद्धितत्त्व एव मानाभावाद् इत्यर्थः ॥ तथेति ॥ प्रकृतावपि सूक्ष्मं चैतन्यमित्यर्थः ॥ असिद्ध इति ॥ अचेतनकार्यत्वादित्यत्र विशेषणासिद्धेरित्यर्थः ॥

तथा सतीति ॥ बुद्धेश्चैतन्ये तज्जन्यघटादेरपि तत् स्यादित्यर्थः ॥ रागादीति ॥ घटादे रागादिमद्बुद्धिजन्यत्वादित्यर्थः ॥सौक्ष्म्यं चेति॥ घटादौ रागादेरिव चैतन्यस्यापि सूक्ष्मत्वादित्यर्थः ॥

पुंसः सर्वदेति ॥ पुरुषस्य निरुपाध्यवस्थानात्मको मोक्षो न स्यात् । बुद्धेर्नित्यत्वेन सदा तदुपधानादित्यर्थः ॥ अथेति ॥ बुद्धेरनुत्पन्नाया न ध्वंस इति तदुत्पत्तिकाले नियामकाभावान्नियतबुद्ध्युत्पाद एव न स्यादिति न संसार इत्यर्थः । ननु प्रकृतेः साधारण्येऽपि पूर्वप्रध्वस्तबुद्धिर्वासनायोगादसाधारणी नियामिका स्यादित्याह ॥ पूर्वेति ॥ सांख्यमते धर्मधर्मिणोरभेदादस्माकं चाश्रयनाशस्य कार्यनाशकत्वाद्धर्मिनाशेऽपि न धर्मावस्थानमित्याह ॥ बुद्धीति ॥ सौक्ष्म्यादिति ॥ सूक्ष्मबुद्धिरनुवर्तत एवेति न तन्नाश इत्यर्थः ॥ मुक्तावपीति ॥ बुद्धेः सूक्ष्माया अनुवृत्तेः संसारापत्तिरित्यर्थः । यावत्संसारं विलीनाया अपि बुद्धेर्वासनाऽनुवृत्तिलक्षणोऽधिकारोऽस्ति । मुक्तौ तु सोऽपि नास्तीति न पुनः संसार इत्याह ॥ निरधिकारित्वादिति ॥ यद्येवं, तदा संसारिदशायां साधिकारा, मुक्तौ तु प्रसुप्तस्वभावा प्रवृत्त्यजनिका

बुद्धिरेव ज्ञानाद्याश्रयभूता प्रकृतिपदवाच्याऽस्तु, कृतं प्रकृत्याद्यर्थान्तरकल्पनयेत्याह ॥ तर्हीति ॥ एवं सति प्रकृत्यादिप्रतिपादकमागमं सङ्गमयति ॥ सैव हीति ॥ तत्तद्व्यापारयोगादादिकारणत्वाभिमानकारणत्वादियोगात्तेन तेन प्रकृत्यादिशब्देन बुद्धिरेकैवोच्यते इत्यर्थः॥ शारीरेति ॥ यथैक एव शारीरो वायुरूर्ध्वाऽधोगत्यादियोगात् प्राणापानसमानादिशब्दवाच्य इत्यर्थः ॥ अतोऽपीति ॥ पूर्वं नित्यत्वेनाचेतनकार्यत्वमसिद्धमुक्तम् । अधुना तु बुद्धिरेव प्रकृतिपदवाच्येति प्रकृतिकार्यत्वं बुद्धेरसिद्धमित्युच्यते इत्यर्थः ॥

एवं सत्येकस्य क्रमेण संसारापवर्गौ सांख्यमतेन समञ्जसयति॥ अधिकारेति ॥ वासना धर्माधर्मौ ॥ ननु बुद्धेश्चैतन्ये चेतनकौटस्थ्यश्रुतिविरोध इत्यत आह ॥ धर्मेति ॥ कौटस्थ्यं हि नित्यत्वम् । तच्च धर्मस्योत्पादविनाशेऽपि न धर्मिणस्तावित्यविरुद्धम् । अभेदे हि धर्मधर्मिणोस्तद्विरोधः । स च नास्त्येवेत्यर्थः । कथं नास्तीत्यत आह ॥ भेदश्चेति ॥ अहं जानाम्यहमज्ञासिषमहं ज्ञास्यामीत्यनुभवाज्ज्ञानातीतत्वादिग्रहेऽपि अहमास्पदस्याबाधितप्रत्यक्षेण स्थैर्य्यानुभवादित्यर्थः । ननु धर्मधर्मिणोरत्यन्तभेदोऽसिद्धः । नीलः पट इति सामानाधिकरण्यबुद्धिरतिभिन्नाभिन्नाभ्यां व्यावर्तमाना धर्मधर्मिणोर्भेदाभेदौ साधयति । अन्योन्याभावत्वमव्याप्यवृत्तिवृत्ति । सदातनाभावमात्रवृत्तित्वात् । अत्यन्ताभावत्ववदित्यनुमानमप्यत्रेत्यत आह ॥ न चेति॥ आद्यं द्वयं सामानाधिकरण्यं भेदेऽपि, अन्त्यत्रयं भेद एव, सम्बन्धमात्रमपि यद्येककारणकत्वादि तदा भेदेऽपि, नोचेद्भेद एव उपपद्यत इति नाभेदस्ततः सिद्ध्यतीत्यर्थः । अथ नीलपटयोरभेदबुद्धिरेव सामानाधिकरण्यधीस्तदाऽसिद्धिः । नीलः पट इति प्रतीत्या तयोः सम्बन्धस्यैव विषयीकरणात् । अन्यथा नीलिमा पट इत्यपि बुद्ध्यापत्तिः । शब्दप्रयोगस्यापि मतुब्लोपादभेदोपचाराद्वोपपत्तेः । वस्तुतो विरुद्धयोरेकत्र भावाभावाववच्छेदभेदेनैव प्रतीयेते । न चात्र सोऽस्ति । अनुमानमप्यनुकूलतर्काभावेन व्याघातरूपप्रतिकूलतर्केण च प्रतिहतमिति संक्षेपः ॥

स्यादेतत् । नित्यविभुभोक्तृसद्भावे सर्वमेतदेवं स्यात् । स एव कुतः । भूतानामेव चेतनत्वात् । काया-

कारपरिणतानि भूतानि तथा, अन्वयव्यतिरेकाभ्यां तथोपलब्धेः । कर्मज्ञानवासने तु सर्वत्र प्रतिभूतनियते अनुवर्त्तिष्येते, यतो भोगप्रतिसन्धाननियम इति चेत् । उच्यते—

नान्यदृष्टं स्मरत्यन्यो नैकं भूतमपक्रमात् ॥
वासनासंक्रमो नास्ति न च गत्यन्तरं स्थिरे ॥ १५ ॥

न हि भूतानां समुदायपर्यवसितं चैतन्यम् । प्रतिदिनं तस्यान्यत्वे पूर्वपूर्वदिवसानुभूतस्यास्मरणप्रसङ्गात् । नापि प्रत्येकपर्यवसितं, करचरणाद्यवयवापाये तदनुभूतस्य स्मरणायोगात् । नापि मृगमदवासनेव वस्त्रादिषु संसर्गादन्यवासनाऽन्यत्र संक्रामति । मात्राऽनुभूतस्य गर्भस्थेन भ्रूणेन स्मरणप्रसङ्गात् । न चोपादानोपादेयभावनियमो गतिः । स्थिरपक्षे परमाणूनां तदभावात् । खण्डावयविनं प्रति च विच्छिन्नानामनुपादानत्वात् । पूर्वसिद्धस्य चावयविनो विनाशात् ॥

अस्तु तर्हि क्षणभङ्गः । न चातिशयोऽप्यतिरिच्यते किन्तु सादृश्यतिरस्कृतत्वाद् द्रागेव न विकल्प्यते, कार्यदर्शनादध्यवसीयते अन्त्यातिशयवत् । तथाच भूतान्येव तथा तथोत्पद्यन्ते, यथा यथा प्रतिसन्धाननियमादयोऽप्युपपद्यन्ते । क्षणिकत्वसिद्धावेवमेतत्, तदेव त्वन्यत्र विस्तरेण प्रतिषिद्धम् ॥

स्यादेतदिति ॥ भूतचैतन्येऽपि प्रकृतसिद्धौ नित्यविभुभोक्तृनिरासपरेयं शङ्केति ॥ अथैवं घटादिरपि चेतनः स्यादित्यत आह ॥ कायेति ॥ अन्वयेति ॥ अन्वयव्यतिरेकाभ्यां शरीरस्य ज्ञानहेतुत्वे सिद्धे समवायिकारणमपि तदेव कल्प्यते । तदन्यस्मिन् मानाभावाद्, गौरो-

ऽहं जानामीत्यनुभवाच्चेति भावः। ननु शरीरस्याऽनुभवितृत्वे कर्तृत्वे च तन्नाशादन्यस्य भोक्तृत्वे प्रतिसंधातृत्वे चातिप्रसङ्ग इत्यत आह॥ कर्मज्ञानेति॥ कर्मज्ञानाभ्यां जनिते वासने अदृष्टसंस्कारौ॥यत इति॥ यत्कायसन्ताने कर्म, तत्कायसन्ताने भोगो, यत्कायसन्तानेऽनुभवस्तत्कायसन्ताने स्मृतिरित्यर्थः॥ नान्यदृष्टमिति॥ एवं बालशरीरेणाऽनुभूतस्य युवशरीरेण स्मरणं न स्यात्। तयोर्भेदात्। अन्यानुभूतस्यान्येन स्मरणे अतिप्रसङ्गात्। न च बाल्ययौवनयोरेकं भूतं शरीरम्। अपक्रमाद्विनश्वरस्वभावत्वात्। न चान्यवासनाऽन्यत्र संक्रामति। अतिप्रसङ्गादित्यर्थः। ननूपादानवासनाया उपादेये संक्रमः स्यादित्यत आह॥ न चेति॥ स्थिरपक्षे परमाणूनामनुपादेयत्वाद् विच्छिन्नकरादीनां खण्डावयविनं प्रत्यनुपादानत्वादित्यर्थः॥ प्रतिदिनमिति॥ आहारपरिणतिविशेषस्य तद्धेतोरन्यान्यत्वादित्यर्थः। ननु करे मे सुखं पादे मे दुःखमित्यनुभवाद् अनुभवव्यधिकरणस्य सुखादेरनभ्युपगमात् कराद्येवानुभवितृ स्यादित्यत आह॥ नापीति॥ कराद्यपाये तदनुभूतास्मरणापातादित्यर्थः॥ मात्रेति॥ मातृगर्भस्थयोर्मिथः संसर्गादित्यर्थः। ननु उपादानं यदनुभवितृ तद्वासना तदुपादेये संक्रामतीति करादिवासना तदपगमे तदुपादेये संक्रामति। न च मातृभ्रूणयोस्तथात्वमित्यत आह—

न चेति॥खण्डेति॥ अवस्थितावयवसंयोगेभ्य एव खण्डावयव्युत्पादादित्यर्थः। न च परमाणूनामेव चैतन्यं, तद्गुणानामतीन्द्रियत्वेन ज्ञानादेरप्यतीन्द्रियत्वापत्तेः। शरीरान्वयादेश्च कारणत्वमात्रं सिद्ध्यति, न समवायिकारणत्वम्। तदेवं विपक्षबाधकाच्छरीरं न चेतनम्। भूतत्वात्। घटवदित्यर्थः॥ अस्त्विति॥ तत्र पूर्वोत्तरशरीरयोरुपादानोपादेयभावाद् वासनासंक्रमात् प्रतिसन्धाननियम उपपद्यत इति भावः। क्षणिकत्वे विप्रतिपत्तिः। सत्स्वोत्पत्त्यव्यवहितोत्तरकालवृत्तिध्वंसप्रतियोगि न वा?। तत्र स्थैर्ये प्रसङ्गविपर्ययाभ्यामर्थक्रियाव्यापकक्रमयौगपद्याभावात्तदभावेऽर्थक्रियाकारित्वरूपसत्त्वानुपपत्तौ, यत् सत् तत् क्षणिकं यथा घटः। संश्च विवादास्पदीभूतः शब्दादिरिति पराभिप्रेतं मानम्। ननु क्षणभङ्गे पूर्वक्षणिकभावादग्रिमो भावः सातिशयो जायते, यतः कार्योत्पादः। सहकारिसहितस्यैव तद्धेतुत्वे क्षणभङ्गानुपपत्तेः। तथाच सातिशयव्यक्त्युत्पादो गृह्येत। न चैवमिति,

न तत्सिद्धिरित्यत आह ॥ न चेति ॥ अतिरिच्यते—विविच्य न गृह्यते ॥ असमर्थस्वभावादित्यर्थः ॥ किं त्विति ॥ सादृश्यवशात्तथाभूतोऽपि न तथात्वेनापाततो निश्चीयत इत्यर्थः । तत् किमनिश्चय एव, नेत्याह ॥कार्येति॥ स्थैर्ये सहकार्यपेक्षाऽनुपपत्तेः पूर्वापरकालयोः कार्यदर्शनादर्शनाभ्यामतिशयोऽवसीयत इत्यर्थः । अन्त्यातिशयः सामग्री । सामग्रीवत् कार्यैकसमधिगम्यत्वान्नानुपलम्भमात्रेण निराक्रियत इति भावः । प्रकृतेन सङ्गमयति ॥ तथाचेति ॥

अपि च,

न वैजात्यं विना तत्स्यान्न तस्मिन्ननुमा भवेत् ॥
विना तेन न तत्सिद्धिर्नाध्यक्षं निश्चयं विना ॥१६॥

न हि करणाऽकरणयोस्तज्जातीयस्य सतः सहकारिलाभालाभौ तन्त्रमित्यभ्युपगमे क्षणिकत्वासिद्धिः । तथैकव्यक्तावप्यविरोधात् । तद्वा तादृग्वेति न कश्चिद्विशेष इति न्यायात् । ततस्तावनादृत्य वैजात्यमप्रामाणिकमेवाभ्युपेयम् । एवञ्च कारणवत् कार्य्येऽपि किञ्चिद् वैजात्यं स्याद् यस्य कारणापेक्षा, न तु दृष्टजातीयस्येतिशङ्कया न तदुत्पत्तिसिद्धिः। दृष्टजातीयमाकस्मिकं स्यादिति चेन्न । तत्राऽपि किञ्चिदन्यदेव प्रयोजकं भविष्यतीत्यविरोधात् । न कार्य्यस्य विशेषस्तत्प्रयुक्ततयोपलभ्यते । नापि कार्य्यसामान्यस्याऽन्यत् प्रयोजकं दृश्यते इति चेत् । तत् किं कारणस्य विशेषः स्वगतस्तत्प्रयोजकतयोपलब्धः, कारणसामान्यस्य वाऽन्यत् प्रयोज्याऽन्तरं दृश्यते, यतो विवक्षितसिद्धिः स्यात् । शङ्का तूभयत्रापि सुलभेति । कार्यजन्माजन्मभ्यामुन्नीयते इति चेत् । न । सहकारिलाभालाभाभ्यामेव उपपत्तेः । उन्नीयतां वा,

कार्य्येषु शङ्किष्यते । निषेधकाभावात् । न हि धूमस्य विशेषं दहनप्रयोज्यं प्रतिषेद्धुं स्वभावानुपलब्धिः प्रभवति । कार्य्यैकनिश्चयस्य तदनुपलब्धेरेवानिश्चयोपपत्तेः । कार्य्यस्य चातीन्द्रियस्यापि सम्भवात् । अत एवानुपलब्ध्यन्तरमपि निरवकाशमिति ॥

न वैजात्यमिति ॥ असमर्थव्यावृत्तकुर्वद्रूपत्वं विना न तत् क्षणिकत्वम् । अन्यथा समर्थस्यैव सतः कार्यजननाजननयोः सहकारिसाहित्यतदभावाभ्यामेवोपपत्तेः । वैजात्ये च सति क्वाप्यनुमितिर्न स्यात् उपस्थितं कारणगतरूपं परिहृत्यानुपलभ्यमानरूपान्तरेण कारणत्वे, कार्येऽप्युपस्थितरूपमपहायानुपलभ्यमानरूपान्तरेण कार्यत्वशङ्कया कार्यकारणभावाग्रहात् । तेन चानुमानेन विना न तत्सिद्धिः, क्षणिकत्वसिद्धिरित्यर्थः । न च प्रत्यक्षादेव क्षणिकत्वसिद्धिरित्याह ॥ नाध्यक्षमिति ॥ अध्यक्षं निर्विकल्पकम् ॥ निश्चयः सविकल्पकम् ॥ क्षणिकत्वनिश्चयाभावान्न तदुन्नेयं क्षणिकत्वनिर्विकल्पकमित्यर्थः ॥ तज्जातीयस्येति ॥ पूर्वाविशिष्टतज्जातीयस्यैवेत्यर्थः ॥ तथैकेति ॥ यैव पूर्वव्यक्तिः सहकारिवैधुर्यात् कार्यं मा कार्षीत् सैव तत्प्राप्तौ करोतीत्यत्र विरोधाभावादित्यर्थः । ननु दृष्टतज्जातीयाऽपि व्यक्तिस्तदन्यैवेत्यत आह ॥ तद्धेति ॥ तद् यदेव पूर्वकालवृत्ति तदेवोत्तरकालवृत्ति । तादृग्वैजात्यशून्यमन्यादित्यर्थः । ननु दृष्टजातीयस्य कारणं विना भवत आकस्मिकत्वं स्यात् । तथाच कादाचित्कत्वव्याघात इत्यत आह ॥ दृष्टेति ॥ कारणं विना कार्यस्योक्तदोषो, न तु दृष्टजातीयं विनेति तत्र कारणान्तरं स्यादित्याह ॥ तत्रापीति ॥ न कार्यस्येति ॥ कारणविशेषप्रयोज्यं कार्यस्य वैजात्यं, दृष्टजातीयस्य च प्रयोजकान्तरं योग्यानुपलब्धिबाधितमित्यर्थः ॥ तत्किमिति ॥ कुर्वद्रूपत्वमपि न कार्यं प्रति कारणतावच्छेदकं दृष्टं, न चोपस्थितकारणतावच्छेदकरूपस्य प्रयोज्यान्तरमिति तदपि तथेत्यर्थः । न चेष्टापत्तिः । तेन रूपेणार्थक्रियारहितत्वात् त्वन्मते प्रामाणिकत्वं न स्यादित्यर्थः । अथ निश्चयेन नोच्यते, अपि तु शङ्क्यते । तत्राह ॥ शङ्का त्विति ॥ ननु न कारणवैजात्यं शङ्क्यते, येन तत्कार्येऽपि वैजात्यशङ्का स्यात् । किं

त्वनुमानसिद्धम् । तथाहि । यदि यः प्रागजनकः स एवोत्तरकालमनुवर्तते तदा कथं ततः कार्यजन्म । जनकस्य वा तत्पूर्वं सत्त्वे कथं पूर्वमजननमिति कार्यजननाजननाभ्यां पूर्वोत्तरयोर्वैजात्यमनुमीयत इति शङ्कते ॥ कार्येति ॥ जननाजननयोरन्यथाऽप्युपपत्तेर्नानुपलभ्यमानवैजात्यानुमानमिति परिहरति ॥ सहकारीति ॥ निषेधकेति ॥ साधकस्येव बाधकस्याप्यभावादित्यर्थः । नन्वनुपलब्धिरेव बाधिकेत्याह ॥ न हीति ॥ स्वभावानुपलब्धिर्योग्यानुपलब्धिः । वैजात्यस्याऽयोग्यत्वादित्यर्थः ॥ कार्यैकेति ॥ सतोऽपि वैजात्यस्य व्यञ्जकतत्कार्यानुपलब्धौ वाऽनुपलब्ध्युपपत्तेः । कार्यानुपलब्ध्या हि कारणं न निश्चीयते, न तु तदभावो निश्चीयते व्यभिचारादिति भावः । ननु धूमकार्यदर्शनेऽपि न धूमवैजात्यं दृश्यते इत्यत आह ॥ कार्यस्य चेति ॥ धूमकार्यमैन्द्रियकमेवेत्यत्र नियामकाभावादतीन्द्रियमपि तदस्तीति तत्प्रयोजकधर्मवैजात्यशङ्का स्यादित्यर्थः ॥ अत एवेति ॥ व्यापकानुपलब्धिरपि न तन्निषेधिकेत्यर्थः । उक्तशङ्कया तदुत्पत्त्याद्यनिश्चयेन व्यापकत्वानिश्चयादिति भावः ॥

वैजात्ये जातिसङ्करं बाधकान्तरमाह—

एवं, विधिरूपयोर्व्यावृत्तिरूपयोर्वा जात्योर्विरोधे सति न समावेशः। समाविष्टयोश्च परापरभावानियमः। अन्यूनाऽनतिरिक्तवृत्तिजातिद्वयकल्पनायां प्रमाणाऽभावात् । व्यावर्त्यभेदाभावेन विरोधानवकाशे भेदानुपपत्तेः । परस्परपरिहारवत्योश्च समावेशे गोत्वाऽश्वत्वयोरपि तथाभावप्रसङ्गात्। सामग्रीविरोधान्नैवमिति चेत्, एतत् कुतः ? परस्परपरिहारेण सर्वदा व्यवस्थितेरिति चेद्, नेदमप्यध्यक्षम् । एकदेशसमावेशेन तु सामग्रीसमावेशोऽप्युन्नीयते । यावत् कार्ययोः परस्परपरिहृतिस्वभावत्वादिति चेत् । तर्हि कम्पशिंशपयोः परस्परपरिहारवत्योर्न समावेशः स्यात् ।

दृश्यते तावदिदमिति चेत् । गोत्वाऽश्वत्वयोरपि न द्रक्ष्यते इति का प्रत्याशा ?। तथाच गतमनुपलब्धि-लिङ्गेनाऽपि । क्वचिदपि विरोधाऽसिद्धेः । ततो विपक्षे बाधकाभावात् स्वभावहेतुरप्यपास्तः ॥

एवमिति ॥ विधिरूपयोरिति स्वमते । व्यावृत्तिरूपयोरिति पर-मते । विरोधः परस्पराभावसहवृत्तित्वम् । कुर्वद्रूपत्वस्य शालित्व-व्याप्यत्वे यवबीजे तदभावः । व्यापकत्वे कुशूलस्थशालौ तदभावः स्यादिति परस्परव्यभिचारे तयोरेकत्र समावेशो न स्यादित्यर्थः ॥ अन्यूनेति ॥ पर्यायशब्दोच्छेदप्रसङ्गाद् बाधकाच्चेति भावः । प्रमाणा-भावमेवाह ॥ व्यावर्त्येति ॥ यथा वृक्षत्वशिंशपात्वयोर्व्यावर्त्यभेदा-द्विरोधः । एकस्य हि वृक्षमात्रं व्यावर्त्यम्, अन्यस्य वृक्षविशेषोऽपि पनसादिः । न तथा बुद्धित्वज्ञानत्वयोर्व्यावर्त्यभेद इत्यर्थः ॥

ननु समाविष्टयोर्जात्योर्न परापरभावनियमः । घटत्वसुवर्णत्वयो-र्व्यभिचारात् । नचोपष्टम्भकपार्थिवभागवृत्त्येव घटत्वं, न सुवर्णवृत्तीति वाच्यम् । एवमपि काष्ठपाषाणघटादावप्रतीकारात् । नाऽपि– मार्दे एव घटे घटत्वम्, अन्यत्र तु तथाविधसंस्थानवत्त्वगुणयोगाद्गौणो घट-व्यवहारः । मुख्यत्वस्य विनियन्तुमशक्यत्वात् । अथ संस्थानवृत्त्येव घटत्वं, न द्रव्यवृत्तीति न तयोः समावेशः । संस्थानं हि अवयववृत्तिः संयोग एव । युक्तं चैतत् । कथमन्यथा तस्मिन्नेव सुवर्णे तत्संस्थान-सत्त्वासत्त्वाभ्यां घटतदभावव्यवहारइति।तन्न।तत्राप्यन्यतरकर्मजत्वा-दिना सङ्करप्रसङ्गात् । गुणजातौ नसाङ्कर्यदोष इति मतन्निर्बीजमेव॥

अत्राहुः ॥ सुवर्णत्वादिव्याप्यं नानैव घटत्वम् । न चैवं सुवर्णादि-घटेष्वनुगतव्यवहारो न स्याद्, घटत्वस्य प्रत्येकविश्रान्तत्वेन व्यक्ति-स्थानीयत्वादिति वाच्यम् । भिन्नजातीयघटेषु तादृशसंस्थानव-त्त्वेनोपाधिना तथा व्यवहारात् । तर्हि संस्थानवृत्त्येवान्यतरकर्मज-त्वादिव्याप्यं नानैव घटत्वमस्तु । तन्नानात्वस्यावश्यकल्प्यत्वात् । एतावता संस्थानविशेषान्वयव्यतिरेकानुविधानमपि घटव्यवहारस्य सङ्गच्छत इतिचेत् । न । महान् नीलो घटश्चलतीति परिमाणरूप-विशेषकर्मसामानाधिकरण्यप्रतीतेः ॥ न च संस्थाने गुणे तत्संभवः ।

यद्वा, संस्थानविशेषैकार्थसमवायिद्रव्यत्वमुपाधिर्घटत्वम् ॥

ननु क्वचिदसमावेशदर्शनादस्त्वनयोर्विरोध इत्याह ॥ परस्परेति॥ विरोधे क्वचित्समावेशो न स्यादन्यथाऽतिप्रसङ्ग इत्यर्थः । सामग्रीति॥ गोत्वाश्वत्वव्यञ्जकव्यक्तिसामग्र्योर्विरोधात्तयोरसमावेश इत्यर्थः ॥ कुत इति ॥ एतद्विरोधस्वरूपम् । सामग्र्योरेव विरोधः कुतो माना-त् सिद्ध इत्यर्थः । परस्तत्र मानमाह ॥ परस्परेति ॥ अतीन्द्रियसाम-ग्र्योरन्योन्यं सहानवस्थाननियमो नासर्वज्ञाध्यक्षगम्य इत्याह ॥ नेदमिति ॥ प्रत्युत सामग्र्येकदेशकालदिगादिरूपसमावेशेन यदेव गो-रश्वस्य च कारणं दृष्टं, तस्यैव पशुजनकत्वमिति स्वरूपेण गवाश्व-सामग्र्योरप्येककार्यजनकत्वरूपः समावेश एव कल्प्यत इत्याह॥ एक-देशेति ॥ कार्ययोरिति ॥ कार्ययोर्विरोधात्तत्सामग्र्योर्विरोधः कल्प्य-त इत्यर्थः ॥ कम्पेति ॥ सौगतैः कर्म्मण आश्रयभिन्नस्यास्वीकारात् कम्पत्वशिंशपात्वजात्योर्न समावेशः स्यात् । चलपिप्पले निश्चल-शिंशपायाश्च परस्परपरिहारेण स्थितेरित्यर्थः । दर्शनादर्शनकृत एव समावेशासमावेश इत्याह ॥ दृश्यत इति ॥ यथा तयोरन्योन्यपरीहार-स्थितयोरपि क्वचित्समावेशस्तथा तादृशयोर्गोत्वाश्वत्वयोरपि समा-वेशः स्यादित्याशङ्क्येत्याह ॥ गोत्वेति ॥ गोत्वाश्वत्वयोः समावेशे दूषणमाह ॥ तथाचेति ॥ गोत्वाश्वत्वयोः समावेशेन विरोधासिद्धौ गोत्वस्याश्वत्वविरुद्धस्योपलब्ध्याऽश्वत्वाभावानुमानं न स्यात् । तथा-च कार्यलिङ्गकमनुमानं गतमिति प्रागुक्तं, सम्प्रत्यनेनापि गतमित्य-र्थः ॥ क्वचिदपीति ॥ अन्यत्र समावेशसंशयादिति भावः । एवञ्च वृक्षं विना शिंशपाऽनुपलब्धिरूपविपक्षबाधकनिश्चेयं शिंशपाया वृक्षस्व-भावत्वमपि न निश्चीयेत । शिंशपात्वमपि वृक्षत्वं व्यभिचरेदितिशङ्का-याः सत्त्वादित्याह ॥ तत इति ॥

विपक्षे बाधकान्तरमाह—

नन्वास्ति तत् । तथाहि । वृक्षजनकपत्रकाण्डाद्य-न्तर्भूता शिंशपासामग्री, सा वृक्षमतिपत्य भवन्ती स्वकारणमेवातिपतेत् । एवं, शाखादिमन्मात्रानुबन्धी वृक्षव्यवहारस्तद्विशेषानुबन्धी च शिंशपाव्यवहारः,

स कथं तमतिपत्यात्मानमासादयेदिति चेत् । एवं तर्हि शिंशपासामग्र्यन्तर्भूता चलनसामग्री, ततस्तामतिपत्य चलनादिरूपता भवन्ती स्वकारणमेवातिपतेत् । तथा, शाखादिमद्विशेषानुबन्धी शिंशपाव्यवहारस्तद्विशेषानुबन्धी च चलनव्यवहारः । स कथं तमतिपत्यात्मानमासादयेदिति तुल्यम् ॥

नोदनाद्यागन्तुकनिबन्धनंचलनत्वं, नतुतद्विशेषमात्राऽधीनमिति चेत् । यदि नोदनादयः स्वभावभूतास्ततस्तद्विशेषा एव । अथास्वभावभूतास्ततः सहकारिण एव । ततस्तानासाद्य निर्विशेषैव शिंशपा चलनस्वभावत्वमारभते इति । तथाच कुतः क्षणिकत्वसिद्धिः ?। स्वभावभूता एवागन्तुकसहकार्यनुप्रवेशाद्भवन्तीतिचेत् । एवन्तर्हि वृक्षसामग्र्यामागन्तुकसहकार्यनुप्रवेशादेव शिंशपाऽपि जायते इति न कश्चिद्विशेषः । एवमेतत् । किन्तु शिंशपाजनकास्तरुसामग्रीमुपादायैव, चलनजनकास्तु न तामेव किन्तु मूर्त्तमात्रम् । तथा दर्शनादिति चेत् । मैवम् । कम्पजनकाः शिंशपाजनकविशेषा अपि सन्तस्तानतिपतन्ति, न तु वृक्षजनकविशेषाः शिंशपाजनकास्तानिति नियामकाभावात् । शिंशपाजनकास्तद्विशेषा एव कम्पकारिणस्तु न तथा, किन्त्वागन्तवः सहकारिण इति चेत् । एवन्तर्हि तानासाद्य सदृशरूपा अपि केचित् कम्पकारिणोऽनासादितसहकारिणस्तु न तथा । तथाच तद्वा तादृग्वेति न कश्चिद्विशेषः स्यात् । तस्माद्विरुद्धयोरसमावेश एव, समाविष्टयोश्च परापर-

भाव एव । अनेवम्भूतानां द्रव्यगुणकर्म्मादिभावेन उपाधित्वमात्रम् । तेषान्तु विरुद्धानां न समावेशो व्यक्तिभेदात् । जातीनाञ्च भिन्नाश्रयत्वात् । तथाच कुतः क्षणिकत्वम् ? । वैजात्याभ्युपगमे च कुतोऽनुमानवार्त्ता ? । मा भूदनुमानमिति चेन्न । तेन हि विना न तत्सिद्ध्येत् । न हि क्षणिकत्वे प्रत्यक्षमस्ति । तथा निश्चयाभावात्, गृहीतानिश्चित एवार्थे तस्य प्रामाण्यात्, अन्यथाऽतिप्रसङ्गात् ॥

नन्वस्तीति ॥ तद् विपक्षे बाधकम् ॥ शिंशपात्वेन वृक्षत्वं साध्यं, वृक्षव्यवहारो वा ? उभयत्र कार्यकारणभावो विपक्षे बाधक इत्यर्थः । तथाच चलपत्रता शिंशपात्वं, तद्व्यवहारश्च शिंशपाव्यवहारं न व्यभिचरेदित्याह ॥ एवं तर्हीति ॥ न च शिंशपासामग्र्यन्तर्वर्त्तिन्येव चलपत्रतासामग्री, किन्तु तद्भिन्नैवेत्याह ॥ नोदनेति ॥ नोदनादयः किं शिंशपाविशेषा एव, तद्विशेषजनका वा ? द्वयमपि नास्तीत्याह ॥ यदीति ॥ तथाच तेषां तथाभूतानामेव शिंशपाव्यभिचारे शिंशपा वृक्षं व्यभिचरेदिति भावः । ननु सदृशरूपेषु उपादानकारणेषु सत्सु सम्भूयमात्रकारिणो नोदनादय इत्यत आह॥अथेति ॥ भावस्य समर्थैकस्वभावत्वेऽपि कार्यकरणाकरणयोः सहकारिलाभालाभप्रयुक्तत्वात् प्रसङ्गतद्विपर्यययोरभावे प्रतिबन्धासिद्धेरनुमानात् कुतः क्षणिकत्वमित्याह ॥ तथाचेति ॥ शिंशपायाः स्वभावभूता अपि नोदनादय आगन्तुकसहकार्यनुप्रवेशाज्जायमानाः शिंशपां विना भविष्यन्तीत्याह ॥ स्वभावेति ॥ एवं वृक्षस्वभावभूता शिंशपाऽऽगन्तुकसहकारिवशेन जायमाना वृक्षं विनाऽपि स्यादिति गूढाशय आह ॥ एवं तर्हीति ॥ आशयमविद्वान् शङ्कते ॥ एवमिति ॥ किन्त्विति ॥ आगन्तुका अपि तद्व्याप्या एवेत्यर्थः ॥ तामेव-शिंशपासामग्रीमेवेत्यर्थः ॥ आशयमुद्घाटयति ॥ कम्पजनका इति ॥ शिंशपाजनकानां कारणानां विशेषाः तान् शिंशपाजनकान्, वृक्षजनकानां कारणानां विशेषाः तान् वृक्षजनकानित्यर्थः ॥ तद्विशेषाः-वृक्षजनकविशेषा इत्यर्थः॥ एवं

तर्हीति॥तज्जातीय एव सहकारिलाभालाभाभ्यां कार्यजननाजनने इति कुतः क्षणिकत्वमित्यर्थः । वैजात्यनिराकरणमुपसंहरति ॥ तस्मादिति ॥ अनेवमिति ॥ येषां न विरोधो न वा परापरभावः, तेषां सहभावमात्राद् व्यवस्थितानां भूतत्वकार्यत्वमूर्तत्वानां द्रव्यादिभावेन द्रव्यादिरूपतया उपाधिमात्रत्वं, न तु जातिरूपत्वमित्यर्थः ॥

ननु द्रव्यत्वगुणत्वकर्मत्वादीनां कथमित्यत आह ॥ तेषामिति ॥ तेषां द्रव्यत्वादीनां कुतो न समावेश इत्यत आह ॥ व्यक्तिभेदात् ॥ व्यञ्जकाश्रयभेदादित्यर्थः । एतदेव स्पष्टयति ॥ जातीनां चेति ॥ द्रव्यादिव्यक्तिगतत्वेनैकाश्रयत्वाभावादित्यर्थः ॥ तथाचेति ॥ परापरभावाभावेन वैजात्याभावादित्यर्थः । तथापि तत्स्वीकारे दण्डमाह ॥ वैजात्येति ॥ तथेति ॥ नीलमिदमितिवत् क्षणिकमिति निश्चयाभावादित्यर्थः । तथाप्यध्यक्षं निर्विकल्पकं तथा स्यात् तत एव प्रकृतसिद्धेरित्यत आह ॥ गृहीतेति ॥ निर्विकल्पकस्य सविकल्पकोन्नेयत्वात् तदसिद्धौ निर्विकल्पकसत्तायां मानाभावादित्यर्थः ॥

नन्वयं घट इत्यनुभवोऽस्ति । स च घट इति धर्मिणम्, अयमिति वर्तमानत्वं विषयीकरोतीति वर्तमानत्वनिश्चय एव क्षणिकत्वनिश्चय इति तदुन्नीतमध्यक्षमस्त्येवेत्यत आह—

ननु वर्त्तमानः क्षणोऽध्यक्षगोचरः । न चाऽसौ पूर्वाऽपरवर्त्तमानक्षणात्मा । ततो वर्तमानत्वनिश्चय एव भेदनिश्चय इतिचेत् । किमत्र तदभिमतमायुष्मतः ? यदि धर्म्येव नीलादिर्न किञ्चिदनुपपन्नम् । तस्य स्थैर्याऽस्थैर्यसाधारण्यात् । अथ धर्म्मः । तद्भेदनिश्चयेऽपि धर्म्मिणः किमायातं ? तस्य ततोऽन्यत्वात् । वर्त्तमानावर्त्तमानत्वमेकस्य विरुद्धमिति चेत् । यदि सदसत्त्वं तत् तन्न । अनभ्युपगमात् । तादूप्येणैव प्रत्यभिज्ञानात् । सदसत्संबन्धश्चेत्, किमसङ्गतं ? ज्ञानवत्तदुपपत्तेः । क्रमेणानेकसंबन्ध एकस्यानुपपन्न इति चेत् । न । उपसर्पणप्रत्ययक्रमेणैव तस्याऽप्युपपत्तेः ।

प्रत्यभिज्ञानमप्रमाणमिति चेत् । अस्ति तावदतो नि-रूपणीयं, क्षणप्रत्ययस्तु भ्रान्तोऽपिनास्तीतिविशेषः॥

स्यादेतत् । मा भूदध्यक्षमनुमानं वा क्षणिकत्वे, तथापि सन्देहोऽस्तु । एतावताऽपि सिद्धं समीहितं चार्वाकस्येति चेत् । उच्यते–

स्थैर्यदृष्ट्योर्न सन्देहो न प्रामाण्ये विरोधतः ॥
एकतानिश्चयो येन क्षणे तेन स्थिरे मतः ॥ १७ ॥

न हि स्थिरे तद्दर्शने वा स्वरसवाही सन्देहः । प्र-त्यभिज्ञानस्य दुरपह्नवत्वात् । नाऽपि तत्प्रामाण्ये । स हि न तावत् सार्वत्रिको, व्याघातात् । तथा हि । प्रामाण्यासिद्धौ सन्देहोऽपि न सिद्ध्येत्, तत्सिद्धौ वा तदपि सिद्ध्येत् । निश्चयस्य तदधीनत्वात् । कोटि-द्वयस्य चादृष्टस्यानुपस्थाने कः सन्देहार्थः ? तद्दर्शने च कथं सर्वथा तदासिद्धिः ? । एतेनाप्रामाणिकस्तद्व्यवहार इति निरस्तम् । सर्वथा प्रामाण्यासिद्धौ तस्याप्य-सिद्धेः । प्रकृते प्रामाण्यसन्देहो लूनपुनर्जातकेशादौ व्यभिचारदर्शनादिति चेत् । न । एकत्वनिश्चयस्य त्वयाऽपीष्टत्वात् । अनिष्टौ वा न किञ्चित् सिद्ध्येत् । सिद्ध्यतु यत्र विरुद्धधर्मविरह इतिचेत्, तेनैव स्थिरत्व-मपि निश्चीयते। स इह सन्दिह्यते इति चेत्, तुल्यमे-तत् ।क्वचिन्निश्चयोऽपि कथञ्चिदितिचेत्,समः समाधिः॥

नन्विति ॥ वर्तमानत्वं किं घट एव, तद्धर्मो वा ? । आद्ये तदव-च्छिन्न एव कालस्तस्य वर्तमानः कालः । स च तस्य स्थैर्येऽपि सम्भव-ति । एकक्षणात्मकत्वं तस्य घटस्यासिद्धमेव । अन्त्ये, धर्मभेदेऽपि न तद्धर्मिभेद इत्याह ॥ कि.मत्र.ते ॥ तादूप्येणैवेति ॥ द्वितीयादिक्षणेऽपि

प्रत्यभिज्ञानाद् वर्तमानत्वमेवेत्यर्थः। ननु पूर्वापराभ्यां सदऽसत्क्षणाभ्यां सम्बन्ध एकस्य विरुद्ध इत्याह ॥ सदसदिति ॥ सदसद्विषयैकज्ञाने तदुभयसम्बन्धो यथा न विरुध्यते तथा बाह्येऽपीत्याह ॥ ज्ञानवदिति॥ ज्ञाने तदुभयसम्बन्ध एकदैवेति न विरुद्धः। क्रमिकस्तु विरुद्ध इत्याह ॥ क्रमेणेति ॥ तत्सम्बन्धकारणक्रमादेव सोऽप्यविरुद्ध इत्याह ॥ उपसर्पणेति ॥ प्रत्ययः कारणम्। ताद्रूप्येणैव प्रत्यभिज्ञानादित्याक्षिपति ॥ प्रत्यभिज्ञानमिति ॥ विरुद्धधर्मवद्विषयत्वादिति भावः ॥ परिहरति ॥ अस्तीति प्रमाणत्वाप्रमाणत्वाभ्यामिति शेषः। वस्तुतो विरुद्धधर्माध्यासाभावात् प्रमाणत्वमपि निरूपितमेवेति भावः। तदनेन स्थैर्ये प्रमाणमुक्तम् ॥

सिद्धमिति ॥ क्षणिकत्वसन्देहेऽपि चार्वाकमतसिद्धेरित्यर्थः। अत्र सन्देहः स्थैर्ये, तद्दर्शने वा, प्रामाण्ये वा ? तृतीयेऽपि प्रामाण्यमात्रे, प्रत्यभिज्ञानप्रामाण्ये वा ?। नाद्यावित्याह ॥ स्थैर्येति ॥ प्रत्यभिज्ञानानुव्यवसायाभ्यां स्थैर्यतज्ज्ञाननिश्चयादित्यर्थः। वादिविप्रतिपत्त्या सन्देहो न स्वारसिक इति भावः। न तृतीयः। क्वचिदपि प्रामाण्याप्रसिद्ध्या तत्कोटिकसंशयस्याप्यभावादित्याह ॥ न प्रामाण्य इति ॥ न चतुर्थः। एकत्र क्षणे येन विरुद्धधर्मसंसर्गाभावेनैकत्वनिश्चयस्तेनैव स्थिरेऽपि तन्निश्चयादित्याह ॥ एकतेति ॥ तथाहीति ॥ सन्देह्मीत्यनुव्यवसायमानकत्वात् तस्येत्यर्थः ॥ तत्सिद्धौ – सन्देहसिद्धौ ॥ तदपि प्रामाण्यम् ॥ निश्चयस्येति ॥ निश्चयस्य सन्देहाधीनत्वात् सन्देहव्यापकत्वात् तेन विना सन्देहानुपपत्तेरित्यर्थः।यद्वा,सन्देहनिश्चयस्याऽपि तदनुव्यवसायप्रामाण्यनिश्चयाधीनत्वादित्यर्थः॥ तद्दर्शने चेति ॥ प्रामाण्यदर्शने चेत्यर्थः ॥

प्रकृते स्थैर्यसाधकप्रत्यभिज्ञाने ॥ न किञ्चिदिति ॥ क्षणिकोऽप्येको न स्यादित्यर्थः ॥ तुल्यमिति ॥ क्षणिकस्याप्येकत्वे सन्देह इत्यर्थः॥ क्वचिदिति ॥ यत्र न विरुद्धधर्मसंसर्ग इत्यर्थः ॥ सम इति ॥ स्थिरेऽपि तदभाव एवेत्यर्थः ॥

तदेवमलौकिकं परलोकसाधनं सिद्धम्। तत्र शङ्कते–

नन्वेतत् कारणत्वं यदि स्वभावो भावस्य नीलादिवत्तदा सर्वसाधारणं स्यात्। न हि नीलं किञ्चित्

प्रत्यनीलम् । अथौपाधिकं, तदा उपाधेरपि स्वाभाविकत्वे तथात्वप्रसङ्गः । औपाधिकत्वे त्वनवस्था । अथाऽसाधारणत्वमप्यस्य स्वभाव एव, तत उत्पत्तेरारभ्य कुर्यात्, स्थिरस्यैकस्वभावत्वादिति चेत् । उच्यते—

हेतुशक्तिमनादृत्य नीलाद्यपि न वस्तु सत् ॥
तद्युक्तं तत्र तच्छक्तामिति साधारणं न किम् ॥१८॥

सर्वसाधारणनीलाऽऽदिवैधर्म्येण काल्पनिकत्वं कार्यकारणभावस्य व्युत्पादयता नीलादि पारमार्थिकमेवाभ्युपगन्तव्यम् । अन्यथा, तद्वैधर्म्येण हेतुफलभावस्यापारमार्थिकत्वानुपपत्तेः । न च कार्यकारणभावस्याऽपारमार्थिकत्वे नीलादि पारमार्थिकं भवितुमर्हति । नित्यत्वप्रसङ्गात् । तस्मादस्य पारमार्थिकत्वेऽपरमपि तथा, न वोभयमपीति कथमेकमनेकं परस्परविरुद्धं कार्यं कुर्यात् । तत्स्वभावत्वादिति यदि तदोत्पत्तेरारभ्य कुर्यादविशेषादित्यपि न युक्तं, तत्तत्सहकारिसाचिव्ये तत्तत्कार्यं करोतीति स्वभावव्यवस्थापनात् । इदञ्च साधारणमेव, सर्वैरेव तथोपलम्भात् । न हि नीलादेरप्यन्यत् साधारण्यमिति ॥

नन्विति ॥ यथा नीलं सर्वेण निरूप्यमाणं नीलं, तथा सर्वेण निरूप्यमाणं कारणं स्यादित्यर्थः ॥ तथात्वं सर्वसाधारण्यम् ॥ औपाधिकत्वे इत्यत्रोपाधेरित्यनुषञ्जनीयम् ॥ अथेति ॥ नियतकार्यप्रतियोगिककारणत्वमेव स्वभाव इत्यर्थः ॥ तत इति ॥ यस्य स्वाभाविकं तत्तदुत्पत्तित एवारभ्येति बीजस्य बीजत्वमिवाङ्कुरकारित्वमप्युत्पत्तित एव स्यादित्यर्थः। ततः कारणत्वमस्य न साधारणमसाधारणं वेति भावः ॥
परस्य कार्यकारणभावस्य साधारणत्वापादनेन हेतुशक्तिरेव नि-

रस्यत्वेन मता । तथाच नीलाद्यपि परमार्थसन्न स्यात् । नित्यत्वप्रसङ्गात् । ततो वैधर्म्यदृष्टान्ताभावात्त्वत्पक्षो न सिद्ध्यतीत्याह ॥ हेतुशक्तीति ॥ तद्युक्तमिति ॥ सहकारियुक्तम् ॥ तत्र कार्ये तत् कारणं शक्तं निर्वर्तकमिति सर्वैरेव प्रतीयत इति सर्वसाधारण्यमस्त्येव । नीलादेरपि तदेव सर्वसाधारण्यमित्यर्थः ॥ अस्य – नीलादेः ॥ अपरमपि–कार्यकारणस्वरूपमपि ॥ इदञ्चेति ॥ तथा चेष्टापादनमिति भावः ॥

नन्वेवमदृष्टस्यात्मवृत्तित्वेऽपि नात्मा समवायिकारणं, नाप्यन्यदिति तदभावादसमवाय्याद्यपि न कारणमिति तन्नित्यत्वेन न यागादिजन्यत्वं, नाऽपि भोगनियामकत्वमित्यभिप्रेत्याह–

स्यादेतत् । अस्तु स्थिरं, तथापि नित्यविभोर्न कारणत्वमुपपद्यते । तथा ह्यन्वयव्यतिरेकाभ्यां कारणत्वमवधार्य्यते, नान्वयमात्रेण । अतिप्रसङ्गात् । न च नित्यविभूनां व्यतिरेकसम्भवः । न च सोपाधेरसावस्त्येवेति साम्प्रतम्, तथाभूतस्योपाधिसम्बन्धेऽप्यनधिकारात् । जनितो हि तेन स तस्य स्यात्, नित्यो वा ? न प्रथमः, पूर्ववत् । नापि द्वितीयः, पूर्ववदेव । तथापि चोपाधेरेव व्यतिरेको न तस्य, अविशेषात् । तद्वत इति चेत् । न । स चोपाधिश्चेत्यतोऽन्यस्य तद्वत्पदार्थस्याभावात् । भावे वा, स एव कारणं स्यात् ॥

स्यादेतदिति ॥ न चेति ॥ नित्यत्वेन न कालतो व्यतिरेको, विभुत्वेन न देशत इत्यर्थः । ननु केवलस्य व्यतिरेकाभावेऽपि शरीराद्युपहितस्य तस्य स्यादित्याह ॥ न च सोपाधेरिति ॥ नित्यविभोस्तदयोग्यत्वादित्यर्थः ॥ तत्र विकल्प्य हेतुमाह ॥ जनितो हीति ॥ अन्त्येऽपि व्यापकोऽव्यापको वेति द्रष्टव्यम् ॥ पूर्ववदिति ॥ उपाधिजनकत्वग्राहकव्यतिरेकाभावस्तुल्य एवेत्यर्थः । द्वितीयस्याद्ये दोषमाह ॥ पूर्ववदिति ॥ नित्यविभोरुपाधेरपि व्यतिरेकाभाव इत्यर्थः । नित्याव्यापकोपाधिपक्षे दोषमाह ॥ तथापि चेति ॥ विशेष्यवति

विशिष्टाभावस्य विशेषणाभावे पर्यवसानादित्यर्थः ॥ तद्धन्त उपाधिमतः ॥ स एव विशिष्ट एव, न तु विशेष्यात्मेत्यर्थः ॥

अत्रोच्यते–

पूर्वभावो हि हेतुत्वं मीयते येन केनचित् ॥
व्यापकस्यापि नित्यस्य धर्मिधीरन्यथा न हि ॥१९॥

भवेदेवं यद्यन्वयव्यतिरकावेव कारणत्वम् । किन्तु कार्यान्नियतः पूर्वभावः । स च क्वचिदन्वयव्यतिरेकाभ्यामवसीयते, क्वचिद्धर्मिग्राहकात् प्रमाणात् । अन्यथा कार्यात् कारणानुमानं क्वाऽपि न स्यात् । तेन तस्यानुविधानानुपलम्भात् । उपलम्भे वा, कार्यलिङ्गानवकाशात्, प्रत्यक्षत एव तत्सिद्धेः । तज्जातीयानुविधानदर्शनात् सिद्धिरन्यत्रापि न वार्य्यते । तथापि कोष्ठगत्यानुविहितान्वयव्यतिरेकमेव कार्यात् कारणं सिद्ध्येत्, अन्यत्र तथा दर्शनादिति चेन्न । बाधेन सङ्कोचात् । विपक्षे बाधकाभावेन चाऽव्याप्तेः । दर्शनमात्रेण चोत्कर्षसमत्वात् । अस्य च ईश्वरे विस्तरो वक्ष्यते । सर्वव्यापकानां सर्वान् प्रत्यन्वयमात्राविशेषे कारणत्वप्रसङ्गो बाधकमिति चेत् । न । अन्वयव्यतिरेकवज्जातीयतया विपक्षे बाधकेन च विशेषेऽनतिप्रसङ्गात् । तथाहि, कार्यं समवायिकारणवद् दृष्टमित्यदृष्टाश्रयमपि तज्जातीयकारणकम्, आश्रयाभावे किं प्रत्यासन्नमसमवायिकारणं स्यात्, तदभावे निमित्तमपि किमुपकुर्य्यात् ? । तथाचाऽनुत्पत्तिः सततोत्पत्तिर्वा सर्वत्रोत्पत्तिर्वा स्यात् । एवमपि निमित्तस्य सामर्थ्यादेव नियतदेशोत्पादे

तदन्त गर्भित

स एव देशोऽवश्यापेक्षणीयः स्यात् । तथा च सामान्यतो देशासिद्धावितरपृथिव्यादिबाधे तदतिरिक्तसिद्धिं को वारयेत् । एवमसमवायिनिमित्ते चोहनीये ॥

इत्येषा सहकारिशक्तिरसमा माया दुरुन्नीतितो
मूलत्वात् प्रकृतिः प्रबोधभयतोऽविद्येति यस्योदिता ॥
देवोऽसौ विरतप्रपञ्चरचनाकल्लोलकोलाहलः
साक्षात्साक्षितया मनस्यभिरतिं बध्नातु शान्तो मम ॥ २०

इति श्रीन्यायकुसुमाञ्जलौ प्रथमः स्तबकः ॥ १ ॥

येन केन चिदिति ॥ नान्वयव्यतिरेकाभ्यामेवेत्यर्थः ॥ व्यापकस्यापीत्यत्र हेतुत्वमनुषञ्जनीयम् । तन्निश्चये हेतुमाह ॥ धर्मिधीरिति ॥ बुद्ध्यादिभिः कार्यैः समवायिकारणतयाऽऽत्मादयोऽवगम्यन्ते इति धर्मिग्राहकमानादेव तेषां कारणत्वग्रह इत्यर्थः ॥ तेनेति ॥ कार्यव्यक्त्याऽनुमेयकारणव्यक्तेरन्वयाद्यनुविधानादर्शनादित्यर्थः । अथ कार्यकारणव्यक्त्योरन्वयव्यतिरेकाभ्यान्न तयोः कारणत्वं गृह्यते । तत्तज्जातीयस्यान्वयव्यतिरेकाभ्यामिति स्वगुणान् प्रति घटादेरन्वयव्यतिरेकज्ञाने घटत्वादिकं न प्रयोजकम् । किन्तु द्रव्यत्वमेव । तर्ह्यन्वयव्यतिरेकवज्जातीयत्वं गुणान् प्रति नित्यविभोरप्यस्तीत्याह ॥ तज्जातीयेति ॥ बाधेनेति ॥ धर्मिग्राहकमानेनात्मादीनां स्वनिष्ठकार्यगुणेषु कारणत्वग्रहाद् बाधोन्नीतपक्षेतरत्वोपाधेर्व्याप्त्यभावादिति भावः ॥ विपक्षेति ॥ दृष्टान्ते तथात्वदर्शनेऽपि तद्रूपं न प्रयोजकं गौरवादित्यर्थः । अन्यत्र तथा दर्शनादित्यत्राह ॥ दर्शनमात्रेणेति ॥ नन्वबाधकाद् गुरोरपि प्रयोजकत्वमित्याशयेन बाधकमाह ॥ सर्वेति ॥ व्यतिरेकाऽसम्भवेऽन्वयमात्रस्यैव कारणताग्राहकत्वे तदविशेषात् सर्वत्र कार्ये नित्यविभोः कारणत्वप्रसङ्ग इति व्यतिरेकोऽपि तत्प्रयोजक इत्यर्थः ॥ अन्वयेति ॥ रूपादिकार्यं प्रति घटादि अन्वयव्यतिरेकवद्दृष्टं, तज्जातीयश्चात्मा ज्ञानादिकं प्रति, समवायिकारणजातीय इति यावत् । यद्वा । अन्वयव्यतिरेकवति कारणे सहकारिसाकल्यासाकल्याभ्यां कार्य-

करणाकरणे दृष्टे। तद्वदत्राप्यन्वयव्यतिरेकवज्जातीयत्वम्। न चैवमति-प्रसङ्गः । व्योमादेर्ज्ञानासमवायित्वात् । तथात्वे चाकाशविशेषगुणतया ज्ञानस्य श्रौतत्वप्रसङ्गात् । दिक्कालविशेषगुणत्वे चाप्रत्यक्षत्वप्रसङ्गः । अत एव तत्र कार्याजनने सहकारिवैकल्यमतन्त्रम् । न चैवमपि व्योमादेः कार्यमात्रे निमित्तत्वापत्तिः । अन्यथासिद्धत्वात् । शब्दं प्रति पूर्ववर्त्तित्वग्रह एवान्यकार्यं प्रति तद्ग्रहात् । अन्यं प्रति पूर्ववर्त्तित्वग्रह एव यस्य यं प्रति तद्ग्रहः, तदन्यथासिद्धमिति प्रागुक्तमित्यर्थः ॥ विपक्षेति ॥ यदीदं कार्यमेतदाश्रयोत्पत्तिप्रयोजकजन्यं न स्यादन्यदेशं स्यादेवं कालेऽपीति सर्वत्रोत्पत्तिसततोत्पत्तिशब्दवाच्येन तर्केणेत्यर्थः । उभयं क्रमेण विवृणोति ॥ तथाहीति ॥ आश्रयाभाव इति ॥ समवायिकारणवृत्तेरेवासमवायिकारणत्वादित्यर्थः । ननु निमित्तवति नियतदेश एव कार्योत्पत्तिरिति किं समवायिनेत्यत आह ॥ एवमपीति ॥ आश्रयदेशस्यैव समवायित्वादित्यर्थः । तथापि समवायिविशेषासिद्धिः कुत इत्यत आह ॥ तथाचेति ॥ प्रसिद्धसमवायिवृत्तित्वबाधकसहकृतं समवायिवृत्तित्वसाधकमेवाप्रसिद्धसमवायि विषयीकरोति । सामान्यग्राहकस्यापि मानस्य सहकारिविशेषाद् विशेषे पर्यवसानदर्शनादित्यर्थः । यदा तु समवायिवृत्तित्वानुमानानन्तरं बाधकावतारः, तदा केवलव्यतिरेकिणस्तत्सिद्धिरिति भावः ॥ एवमिति ॥ तदन्यतराभावेऽपि कार्योत्पत्तिप्रसङ्गेनेत्यर्थः । वस्तुतः समवायिकारणत्वग्रहे अन्योन्याभावरूपव्यतिरेक एव प्रयोजको, न तु संसर्गाभावग्रहः । निमित्तसाधारणत्वात् । यत् कपालं तत्र घटो, यन्न कपालं तत्र नेतिवद् य आत्मा तत्र ज्ञानादि, यन्नात्मा तत्र तद् नेति तद्ग्रहस्य सत्त्वात् । तथापि घटादिकं प्रति आत्मनो निमित्तकरणत्वग्रहः कुतः । तत्रोक्तगत्यभावात् । इत्थं, प्रयत्नवदात्मसंयोगश्चेष्टाद्वारा घटहेतुरिति प्रयत्नवदात्माऽपि तद्धेतुः । न चैवमपि संयोगो हेतुर्नात्मेति वाच्यम् । संयोगमात्रस्याहेतुत्वेन संयोगिविशेषितस्यैव हेतुत्वात् । अन्यथा दण्डसंयोगस्यैव घटहेतुत्वेन दण्डस्यातत्त्वप्रसङ्गात् । अथात्मसंयोगोऽपि हेतुरसिद्धः । तदभावेन कार्याभावादर्शनादिति चेन्न । व्यधिकरणगुणजन्यकार्यत्वेन तत्सामानाधिकरण्यगुणजन्यत्वानुमानात् । स्पर्शवद्वेगवद्द्रव्याभिघातजक्रियायां तथादर्शनात् । न च मूर्त्तमात्रसमवेतासमवायिकारण-

कत्वमुपाधिः । कार्यकारणभावेन हेतोः साध्यव्याप्यतया तद्व्यापकतयोपाधेः साध्याव्यापकत्वात् ॥

साधनमात्रसमर्थनेऽपि प्राधान्याददृष्टं स्तबकार्थमुपसंहरन् मायिकाद्यागमाविरोधमाह ॥ इत्येषेति ॥ प्रथम इतिशब्द उपसंहारे । यस्य देवस्य एषा अदृष्टरूपा सहकारिशक्तिः सहकारिकारणम् असमा मायेत्युदिता । यन्मायाप्रभवं विश्वमित्यत्र मायाशब्देनादृष्टस्याभिधानात् । असमत्वे हेतुः—दुरुन्नीतितः ॥ अदृष्टमाययोर्महाविचारोन्नेयत्वात् । प्रकृतिप्रभवं विश्वमित्यत्राप्यागमेऽदृष्टरूपा शक्तिरेव प्रकृतिरुदिता । कुतः ? । मूलत्वात् ॥ मूलकारणमेव प्रकृतिशब्दार्थः । अदृष्टञ्च तथा। अविद्याप्रभवत्वागमे सैवाविद्येत्युदिता । यतः प्रबोधात्तत्त्वज्ञानादुभयोरपि भीतिः । अविद्यावत्तज्जनकादृष्टस्यापि ततो भयात् । तत्त्वज्ञाने तदनुत्पत्तेः ॥ प्रपञ्चः प्रतारणा, तद्रचनायाः कल्लोलः परम्परा, तस्य कोलाहलः किंवदन्ती स विरतो यस्य, स शान्तो द्वेषादिहीनो मम मनस्यभिरतिं विजातीयज्ञानानन्तरितचिन्तां स्वविषयां साक्षात् साक्षितया तत्र प्रत्यक्षेण साक्षीभवन् बध्नातु दृढीकरोत्वित्यर्थः ॥

इति श्रीमहामहोपाध्यायश्रीवर्द्धमानविरचिते न्यायकुसुमाञ्जलिप्रकाशे प्रथमः स्तबकः ॥ १ ॥

श्रीगणेशाय नमः।

अथ न्यायकुसुमाञ्जलिप्रकाशव्याख्या

मकरन्दः

पण्डितप्रवरश्रीरुचिदत्तोपाध्यायविरचितः।

भूतप्रभूतविकटध्वनिभीतिमत्या
मानग्रहं मनसि धर्तुमपारयन्त्या॥
आलिङ्गितो गिरिजया चिरमस्मदादे-
रङ्गेषु मङ्गलमनङ्गरिपुर्दधातु॥ १॥

कुसुमाञ्जलिमकरन्दः श्रीरुचिदत्तेन भण्यते कृतिना॥
स्तबकोपमर्द्दभाजां बुधमधुपानां विनोदाय॥ २॥

पृ. पं. १.११.

कामं दहन्नपि कामद इति विरोधाभासः। कामः काम्यम्, अर्शआदित्वात् कर्मणि प्रत्ययाद्वा। स्थाणुः स्थिरः। अथ च स्थाणोर्दारुविशेषस्य ज्ञानसम्बन्धो विरुद्ध इति विरोधाभासः। यद्यपि वृक्षादेरपि चेतनत्वं, तथापि दारुविशेषे न तथात्वम्। यद्वा ज्ञानमय इत्यभिव्याप्तौ मयट्, भगवज्ज्ञानस्य व्याप्यवृत्तित्वादिति विरोधाभासः॥

अनघत्वमपापत्वमत्राप्रकृतमित्यत आह॥ वाक्यदोषेति॥ वाक्येति स्वरूपनिर्वचनम्। तथाच दोषराहित्यमात्रमत्र विवक्षितम्। तत्र दोषो द्विविधो वाक्यस्य अर्थगतो वाक्यगतश्च। तत्र पूर्वार्द्धश्लोकेन आद्ये निरस्तेऽपि अन्त्यो न लभ्यते इत्यर्थः। नन्वेवमर्थदोषनिबन्धनदोषविशेषाभावे लब्धेऽपि तत्सामान्याभावो न लब्धः। शब्ददोषाऽऽत्मकविशेषाभावस्याप्राप्तत्वादित्यत आह॥ नीयत इति। तथाच बोधकत्वेन सोऽपि सूचित इति भावः। नचैवं समस्तेत्यादिना विषयबोधकत्वेन सोऽपि सूचित इति भावः। नचैवं समस्तेत्यादिना विषयशुद्धेरपि लब्धत्वात् पूर्वार्द्धवैयर्थ्यम्। तत्त्वेन बोधकस्याभाससाधारणस्य विवक्षितत्वादिति भावः। केचित्तु एकविशेषाभावस्य पूर्वार्द्धेनैव लब्धत्वादपरविशेषाभावमात्रलाभार्थं वाक्यपदम्। नचैवमनघत्वमित्याद्यग्रिमग्रन्थविरोधः। अनघपदेन विषयाशुद्धेरप्रतिपादित-

त्वात् । अर्थदोषनिरासार्थमित्यस्यैव वक्तुमौचित्यात् । शब्ददोषद्वैविध्येनार्थदोषनिबन्धनशब्ददोषाभावस्य ततः सम्भवादित्याहुः । अनघत्वपदं यत् कवित्वेऽस्ति तद्भिन्नमनघत्वं स्वातन्त्र्येण लिखितं परग्रन्थे । तत्रापि सामान्यशब्दस्यानघत्वमित्यस्य वक्ष्यमाणस्यार्थदोषरहितत्वमिति विशेषपरत्वादित्यर्थः । अवान्तरघटितत्वमात्रं प्रयोजकं, वाक्येति प्रकृताभिप्रायकम् ॥

विशिष्टस्य प्रसूनाञ्जलावभावाद् रागित्वनिरासार्थमाह॥दुःखेति॥

२. ३. तर्हि तत्साधनं नानुसरेदित्यत आह ॥ तत्साधनेति ॥ननु तर्कविषयो न न्याय इत्यरुचेराह ॥ अन्वयीति ॥ वेदस्येति ॥ इदञ्च सम्भवसौकर्यादुक्तम् । वस्तुतोऽन्वयव्यतिरेकिणोऽपि उदाहरणादिभेदेन न्यायभेदस्य सर्वसम्मतत्वादिति वदन्ति । तच्चिन्त्यम् । एवमपि विषयिणो भेदेऽपि विषयस्यैक्यमेवेति युगत्वानुपपत्तेः । व्यक्तिभेदविवक्षया तथात्वेऽप्यनुपपत्तेः । आनन्त्यात् ॥ निमित्तेति ॥ न च कर्मयोगाभावान्नेयं सप्तमी साधुरिति वाच्यम् । निवेशितो निवेशनां प्रापित इत्यन्तर्भूतकर्मतया तद्योगबलादुपपत्तेरित्याहुः ॥ प्रामाणिक इति ॥ पक्षतावच्छेदकवतीत्यर्थः । तेन पक्षविशेषणाप्रसिद्ध्याऽऽश्रयाऽसिद्धिः परिहृता । अन्यथाऽव्यावर्त्तकताऽऽपत्तेः । अप्रामाणिकपक्षत्वेऽपार्थकतयाऽनघपदादेव व्यावृत्तेः । प्राचीनमतेनेदमित्यन्ये ॥

२.१७. सिद्धसाधनवारणायाह ॥ सिषाधयिषितेति ॥ सिषाधयिषितं साध्यं धर्मो यस्येति बाधव्युदासः । धर्मिणि हेतुभूतधर्मवतीति स्वरूपासिद्धिव्युदासः । प्रकर्षेण व्याप्त्या, तेन भागासिद्धिव्युदासः । ज्ञानं हेतोरित्यर्थात् । न चाबाधितेऽपि बाधावतारात् तन्न्यायाभासस्य न व्युदास इति वाच्यम् । व्यतिरेकनिश्चये सिषाधयिषाविरहेण पक्षपदादेव तन्निरासात् । तस्य न्यायत्वादेव वा ॥

निर्दोष इति ॥ नचाग्रे आपाद्यापादकव्याप्तिप्रदर्शनेन मूलशैथिल्यस्य विमर्द्दनाभावेन मिथोविरोधस्य च निरसनात् पुनरुक्तिरिति वाच्यम् । विशेषाभावस्य सामान्याभावोपपादकतया हेतुहेतुमद्भावेनान्वयादित्येके । निर्द्दोषपदं तदतिरिक्तदोषाभाववत्परमित्यन्ये । एतावता पर्यवसितमर्थमाह ॥ अबाधित इति ॥ अन्यथा प्रातिबन्धपदानन्वयापत्तेः ॥

नित्येति ॥ सामर्थ्ये समासात् सापेक्षमसमर्थं भवतीति यद्यपि

सापेक्षे न समासस्तथापि नित्यसापेक्षे तदनिषेधादस्य च तथात्वाद-त्र समास इत्यर्थः ॥ कृदभिहित इति ॥ कृदभिहितो भावो द्रव्यवत् २.३१. प्रकाशते कृदभिहितद्रव्यवद् भासते । तेन रस्यमानमऽमृतमिति यथा कृदभिहितद्रव्ये प्रत्ययस्तथा द्रव्यसमभिव्याहृतकृदभिहितभावेऽपी-त्यर्थः । इदञ्च तात्पर्य्यवशादित्यवधेयमित्याहुः ॥

असम्बद्धेति ॥ आद्यक्षणेत्यर्थः । इहापि कृदभिहित इति न्याया- ३. १. त् प्रस्यन्दमानेत्यर्थः । तेन तस्य माध्वीकपदादुत्कटेच्छाविषयत्व-मिति नाग्रिमग्रन्थविरोधः । अन्यथोत्पत्तेरुत्कटेच्छाविषयत्वप्रदर्शन-प्राप्तौ तद्विरुद्धेतेत्यवधेयम् ॥ रसपदेनेति ॥ एतच्चोपलक्षणम् । प्रस्यन्द-पदेनोत्पन्नत्वं दर्शयताऽत्यन्ताभावत्वादिना अपुरुषार्थत्वशङ्का निरा-कृतेत्यपि बोध्यम् । संयुक्तकरद्वयात्मकस्याञ्जलेर्माध्वीकोत्पत्तिस्थान-कत्वादिकमसम्भवीत्यत आह ॥ अञ्जलिस्थानीति ॥ किञ्चेति ॥ तथा-चेश्वरमननद्वाराऽपि तद्व्युत्पादनं न मोक्षप्रयोजनमिति भावः ॥

ननु प्रमाणव्युत्पादनरूपग्रन्थस्य शब्दात्मकस्येश्वरानुमितिजन-कत्वे जातिसङ्कर इत्यत आह ॥ प्रमाणव्युत्पादने चेति ॥ तमेवेति ॥ ४.११. प्रकरणादीश्वरस्यैव तत्पदादुपस्थितेरिति भावः । ननूक्तयुक्त्येश्वर-ज्ञानस्य मुक्त्यहेतुत्वेनायोग्यतया तदपरामर्शे स्वात्मैव तेन परामृष्य-त इति यदि ब्रूयात्तत्राह ॥ द्वे इति ॥ नन्वेवमपि मननं नायातमि-त्यत आह ॥ वेदनमात्रस्येति ॥ वेदनसामान्यस्येत्यर्थः । नन्वनुपदं स्वात्मसाक्षारानुत्पत्तेरदृष्टद्वारा तद्धेतुत्वं तस्य वाच्यमेवञ्च तद्द्वारा मुक्तावेव तद्धेतुत्वमस्तु लाघवात् । तदुपकारश्च तत्सहकारितया-ऽप्युपपद्यते इत्यरुचेराह ॥ यद्वेति ॥ केचित्त्विति ॥ उक्तबाधकान्मुक्त्य-सम्भव इत्याशङ्कायां नैवं समाधानमित्यस्वरसो बोध्यः ॥

तस्येति ॥ ननु श्तिपस्तत्र न लक्षणा । तस्य प्रकृतिस्वपरत्वतात्पर्य- ४.२५. ग्राहकत्वमात्रेणोपपत्तावुपसर्गवदशक्तत्वात् । किञ्च, तस्यार्थशक्त-त्वे किं लक्षणया । शब्दशक्तत्वे तस्योपासपदादेव स्वलक्षणया लाभे तच्छक्त्यकल्पनात् । अन्यथा पौनरुक्त्यापत्तेः । तत्तद्धातुसमभिव्याहारे तत्तदनन्तशक्त्यापत्तेश्च । नचोपासपद एव लक्षणा । तस्योपासना-रूपार्थशक्तत्वादेव । प्रत्युत स्वलक्षणाभ्युपगमादिति चेत् ॥

अत्राहुः । उपास्तीत्यादिना उपासधातुरित्यादिप्रत्ययाद् धातु-त्वेन धातौ श्तिपः शक्तिः । तादिदमुक्तं, धातुरूपशब्दाभिधायकत्वे-

ऽपीति। तथाच न शक्त्यानन्त्यादिदोषः। अन्यथा धातुत्वप्रकारक-प्रत्ययानुपपत्तेः। न च धातुत्वं नानुगतमिति वाच्यम्। क्रियावाचित्वस्य तथात्वात्। नचैवं यागपाकपदादपि तत्प्रयोगापत्तिः। केवलस्यासाधुत्वात्। धातुसमभिव्याहारे च तत्तद्धात्वन्वयबोधजनननियमेन तद्प्रतिपादकत्वात्। अत एव परमते कार्यत्वं लिङः प्रवृत्तिनिमित्तम्। अस्तुवा क्रियावाचित्वे धर्ममात्र एव शक्तिः। धर्मिणः प्रकृतिलभ्यत्वात्। एवञ्च प्रकृतिप्रत्ययाभ्यां स्वलक्षणया शक्त्या च उपासधातुरिति विशिष्टानुभवे जनिते स्वज्ञाप्यधातुत्वविशिष्टोपाससम्बन्धिनि उपासनारूपेऽर्थे गभीरनदीतीरे तीरपदस्येव शितप्पदे लक्षणा। ज्ञाप्यसम्बन्धमात्रस्य लक्षणात्वात्। एवञ्च धातुशक्तत्वेऽपि लक्षणया धात्वर्थमात्रलाभः स्यान्न तूपासनारूपार्थलाभ इति निरस्तम्। नचैवमेकलक्षणैव, न तु लक्षितलक्षणेति द्विरेफपददृष्टान्तोपादानमसङ्गतमिति वाच्यम्। शब्दोपस्थापकस्यार्थे लक्षणेत्यत्र दृष्टान्तात्। किञ्च, द्विरेफपदेऽप्येकलक्षणैव परम्परासम्बन्धेनार्थोपस्थापिका। यदि च तत्र भ्रमरपदं लक्षयित्वाऽर्थो लक्ष्यते इति लक्षणाद्वयं, तदा प्रकृतेऽप्युपासपदं लक्षयित्वैवार्थो लक्ष्यते इति तुल्यम्। इयांस्तुविशेषो यत्तत्रैकमेवोभयलक्षकमत्र तु न तथेति। न हि सर्वप्रकारेण दृष्टान्तधर्मसम्भवात्। नचान्यपदार्थोपस्थितभ्रमरपदादेव भ्रमरपदार्थोपस्थितिसम्भवे द्विरेफपदे कथमर्थलक्षणेति वाच्यम्। तथात्वे द्विरेफपदोत्तरविभक्त्यर्थस्य तत्रानन्वयापत्तेरिति दिक्॥

५.२२. ननु माऽस्तु सन्देह इत्यत आह॥ न्यायेति॥ त्रिदण्डिमतमेकदण्डिमतञ्चेत्युभयम्। बुद्ध्यात्मनोरेकत्वेन ज्ञानमस्मितेत्येके। अहङ्कार इत्यन्ये। वेदे नित्यपाल्यत्वमुच्चार्यत्वं, न तूत्पाद्यत्वम्। स चेत्याद्यग्रिमग्रन्थानुरोधात्। ननु लेपशब्दस्य पापपरत्वे तृतीयायाः करणाऽर्थत्वमयुक्तम्। लोकविरुद्धहेतुकलेपस्याप्रसिद्धेरित्यत आह॥ उप-

६.१८. लक्षित इति॥ लेपपदे दुःखसाधारणतया व्याख्याते लोकविरुद्धकरणकलेपत्वं दुःख एव प्रसिद्धमित्याह॥ स चेति॥

कर्मधारये उत्तमपदस्य विशेषणपदतया पूर्वनिपातापत्तिः। षष्ठीसमासश्च न निर्द्धारणे इति निषिद्ध एवेति सप्तमीसमासमालम्बते॥ पुरुषेष्विति॥ यद्यपि षष्ठीसप्तम्योरभेदात् सोऽपि निषिद्ध एव। अन्यथा तत्र तत्र सप्तमीसमासेनैवोपपत्तौ षष्ठीसमासनिषेधवैयर्थ्या-

पत्तेः । तथापि निर्द्धारणस्याऽविवक्षायामयं समास इति ऋजवः । वस्तुतो जातिगुणक्रियाभिः समुदायादेकदेशस्य पृथक्करणं निर्द्धारणम् । यथा नराणां क्षत्रियः शूरतम इत्यत्र । तच्चात्र नास्तीति न निषेधः । तथाच समुदायसमुदायिवाचकपदयोः समासनिषेधस्यैव तत्सूत्रार्थत्वान्न निर्द्धारणप्रयोजकगुणादिविशेषवाचिपदसमासनिषेधोऽपीति तात्पर्य्यम् । एवञ्च षष्ठीसमासेऽप्यदोष इत्यवधेयम् ॥

इज्यत्वमात्रमतिप्रसक्तमत आह ॥ प्रधानमिति ॥ न्यायमतसाधारण्यमपाकरोति ॥ क्षणिकेति ॥ एकार्थेति ॥ अविरुद्धार्थेत्यर्थः । घटादिभिन्नत्वसमानाधिकरणौपाधिकचैतन्यशून्यत्वं विशिष्टाऽभावस्तन्मते उभयाभावादस्मन्मते विशेष्याभावादिति वदन्ति । तच्चिन्त्यम् । तथा सति विशेष्याभावस्यैवोभयमतसाधारणत्वे विशेषणवैयर्थ्यापत्तेः । यत्तु घटाद्यतिप्रसङ्गवारणार्थमेव सत्यन्तमिति । तच्चिन्त्यम् । तदतिप्रसङ्गस्यादोषत्वात् । अन्यथा दोषहीनत्वनित्यत्वादावपि तथात्वप्रसङ्गादिति ॥ ६.२५.

फलैक्येति ॥ उक्तप्रकारावच्छिन्नधर्मिण्यैकमत्येऽपि प्रकारान्तरभेदेन दर्शनभेदादित्यर्थः ॥ तदेवोपपादयति ॥ सर्वथेति ॥ श्रुतिमूलकत्वादिति ॥ एतच्च श्रोतव्यः श्रुतिवाक्येभ्य इति नियमविध्यवष्टम्भेन उक्तम् । वस्तुतस्त्वात्मप्रतिपादकप्रमाणवाक्यपरमेव श्रुतिपदम् । अन्यथा अदृष्टार्थकतापत्तेः । पूर्वपूर्वप्रतिपत्तौ हि उत्तरोत्तरप्रतिपत्तिद्वारकता । सा च श्रुतिमात्रजनितश्रवणसाध्यतायां नियमापूर्वकल्पनया भज्येत । द्रष्टव्य इति अदृष्टद्वारकताभयेन पाठिकक्रमोल्लङ्घनमपि नोचितं तस्य स्यादिति पुराणस्मृत्यादिना श्रुते मननादभिमतसिद्धिर्भवत्येवेत्याहुः ॥ ७. ७.

ननु योगो निदिध्यासनमेवेत्यनन्वय इत्यत आह ॥ उत्तम इति ॥ विनिगमकेति ॥ सिद्ध्यभावरूपायाः पक्षताया अनुमितिहेतुत्वे तदभावादनुमित्यभावस्य उभयत्र तुल्यत्वादित्यर्थः । ननु नोक्तरीत्या सिद्धसाधनस्य दोषत्वं, किन्त्वर्थान्तरतया । तच्च शब्ददोषतया स्वाऽर्थानुमाने न दोष इति यदि ब्रूयात्, तत्राह ॥ ग्रन्थस्येति ॥ क्रमे शाब्दत्वं पाठिकत्वं, न तु शब्दप्रतिपाद्यत्वम् । क्रमप्रतिपादकाभावात् ॥ ७-२३.

ननु सिद्धसाधनान्मननानुपपत्तिरेवेत्यत आह ॥ श्रवणेति ॥ अन्यथेति ॥ सिषाधयिषयेत्यर्थः । ननु सिद्धसाधनात् कथमनुमितिरिति ७.३०.

८. १. स्वपक्षः साधु समर्थित इत्यरुचेराह ॥ श्रवणेति ॥ कपिञ्जलेति ॥ यावत्परत्वासंभवेन कतिपयपरतया बहुवचनस्य प्रथमोपस्थितत्रित्वपरत्वं यथा, तथा, प्रकृतेऽपीत्यर्थः । धर्मिमात्रविषयतयाऽपि सामानाधिकरण्यसम्भव इत्यरुचेराह ॥ लाघवाच्चेति ॥ श्रवणप्रकारस्योपस्थितत्वेनानुपस्थितप्रकारकल्पनायां गौरवादिति भावः ॥

ननु सिद्धसाधनादेव प्रामाणिकं गौरवं न्याय्यमित्यत आह ॥ न-
८. ५. वेति ॥ अत एवेति ॥ श्रुतस्यामनने उक्तशास्त्रव्यापारानिर्वाहादेवेत्यर्थः ॥ तथापीति ॥ तथा च परमात्मा निरूप्यते इत्यसङ्गतमेवेति भावः । ननूक्तधर्मिनिरूपणस्यैव पक्षीभूतेश्वरविषयतां विनाऽसम्भवान्नासङ्गतिरित्यत आह ॥ न वेति ॥ तथा च धर्मेऽपि न सन्देह इति भावः ॥ तथा चेति ॥ कपिञ्जले यावत्परत्वासम्भववदत्रासम्भवाभावेन त्रित्वपरत्वाभावादिति भावः ॥ एतेनेति ॥ उक्तरीत्या धर्मिणि धर्मे वा सन्देहाभावेनेत्यर्थः ॥

ननु कथं सन्देह इत्यत आह ॥ कुत इति ॥ अत्र मात्रपदेनापदार्थव्याख्यानं सूचितम् । मूले, इति कुत इति पदाभावाद् योजना कृता न तु संशयोपपादकं किञ्चिदुक्तमिति तेन सूचितमित्यन्ये ॥ श्रोतव्य इति ॥ ननु संशयस्योभयत्र तुल्यतया श्रुतिबलेन ईश्वरविषयकमेव मननं स्यान्न तु प्रामाण्यविषयकमतो नोक्तविरोध इति चेन्न । प्रामाण्यसंशये जागरूके कुतोऽपि न विषयसंशयव्युदासः । तन्निदानानुच्छेदादिति प्रामाण्यानुमानानुसरणावश्यंभावादनन्तरञ्च तत एव विषयनिश्चयात् किं पुनर्विषयनिरूपणेनेति भावः ॥ श्रवणेऽपीति ॥ श्रोतव्य इत्यादिश्रुतावपि प्रामाण्यसन्देहसम्भवादित्यर्थः । यद्यपि श्रुतिभेदादन्यत्र तन्निश्चयेऽप्यन्यत्र संशयो नासम्भवी, तथापि प्रवृत्तिसंवादाद्यभावे आप्तोक्तत्वमेव तन्निश्चायकं, तच्चोभयत्राविशिष्टमिति भावः ॥

वस्तुतस्तु एतदस्वरसादेव प्रागुक्तं सामानाधिकरण्याविरोधं
८. १५. स्मारयति ॥ तथात्वेऽपीति ॥ विरुद्धेत्युपलक्षणं, स्वरूपासिद्ध्यादेरपि द्रष्टव्यम् ॥ अत एवेति ॥ साक्षादित्यर्थः ॥ अर्थान्तरेति ॥ तच्च पुरुषदोषो न हेतुदोष इति न्यायोपदेष्टरि सापराधेऽप्यात्ममननासिद्धिरप्रत्यूहैवेति भावः ॥ पक्षधर्मतेति ॥ यद्यपि पक्षधर्मतायाः स्वातन्त्र्येण पृथक्कारणत्वात् तद्विघटकत्वेऽपि न ज्ञानविघटकत्वं, तथापि यः पक्षस्त-

द्धर्मताज्ञानत्वेन हेतुत्वमिति पक्षतायाअवच्छेदकत्वाभ्युपगमेन यादृशाज्ञानस्य हेतुत्वं तादृशज्ञानस्य विघटकत्वमस्त्येवेति भावः ॥

कारणमात्रस्येति ॥ तथाच पक्षतायाः पृथक्कारणत्वपक्षे तद्विघटकतयाऽपि तदौचित्यमित्यपि ध्वनितम् । न च ज्ञायमानप्रतिबन्धकत्वाभावान्न सिद्धसाधनं हेत्वाभास इति वाच्यम् । प्राचीनमतेऽनुमित्यसाधारणदोषस्यैव तथात्वात् । एवमपि साध्यज्ञानमादाय साध्यस्य तथात्वे बाधकाभावाच्चेति भावः ॥ ८.२४.

तात्पर्य्येति ॥ यत्र सन्देहस्तत्रैव न्यायाभिधानस्योचितत्वादित्यर्थः । तात्पर्यसन्देहादपि धर्मसन्देहो न धर्मिणीति तत्र न्यायाभिधानमनुचितमेवेति भावः॥परस्परेति ॥ तथाच न संशयः, विरुद्धप्रकारकस्यैव संशयत्वादिति भावः । न चासंकोचादीश्वरपरसर्वश्रुतिबोधिततावत्प्रकारेण मननं मोक्षहेतुः । तत्र च विरोधप्रतिसन्धाननिबन्धनसंशयावश्यम्भावान्मननमस्त्विवति वाच्यम् । अविरुद्धप्रकारे संशयाभावादेवमपि तावत्प्रकारकमननासम्भवात् । एतदेवाभिसन्धायोक्तं, दिगिति ॥ ९. १.

इच्छाया इति ॥ ननु विषयसिद्धिनिवर्त्त्या नेच्छा, किन्तु तद्धीनिवर्त्त्या । अन्यथा प्राप्तधनस्यापि तत्प्राप्तिमजानतस्तदिच्छाविच्छेदापत्तेः । एवञ्च सिद्धसाधनस्थलेऽप्युत्पन्नसिद्धेरग्रहे तदिच्छाया अनिवृत्तेः पक्षता स्यादिति चेत् । ९.११.

अत्राहुः । विषयसिद्धिः साक्षान्नेच्छानिवर्त्तिका । उत्पन्नायास्तस्याविरोधिगुणनिवर्त्यत्वात् । तस्मात्तद्धेतोरसिद्धत्वज्ञानस्य विघटनद्वारा इच्छान्तरोत्पत्तिप्रतिबन्धकत्वेन तथात्वं वाच्यम् । ततः प्रकृते सिद्ध्युत्पादमात्रेणैव सिद्धौ सत्यां तदसिद्धत्वभ्रमसंशयाभावात् । धनादिस्थले च तत्सम्भवेन ज्ञप्तिपर्यन्तानुसरणमिति ॥

इच्छेति ॥ न चैवं निरन्तरानुमितित्वेनेच्छायां निरन्तरानुमित्यापत्तिः, इष्टत्वात् । न चानुमित्यानन्त्यम् । तृतीयक्षणे परामर्षस्यैव विनाशात् । न च लिङ्गोपधानमतेऽनुमित्यात्मकपरामर्षमादाय तदापत्तिः । सिषाधयिषानाशादेव तथात्वात् । यत्तु विषयान्तरसञ्चारसामग्रीबलवत्त्वान्न तथाऽनुमितिरिति।तच्चिन्त्यम् । भिन्ने विषये प्रत्यक्षसामग्रीतोऽनुमितिसामग्र्या बलवत्त्वात् । अत एव परामर्षानन्तरं न परामर्षान्तरं, तदनुव्यवसायो वा । अन्यथा सिद्धसाधनस्थले

तत्सामग्र्या एव प्रतिबन्धकत्वसम्भवे सिद्धेरप्रतिबन्धकत्वे तदभाव-रूपपक्षताया हेतुत्व एव मानाभावात् ॥

९.१५. अत एवेति ॥ दूषणत्वप्रयोजकंसिषाधयिषाविघटनस्यासार्वदिकत्वादेवेत्यर्थः । द्वितीये हेतुमाह ॥ असिद्धीति ॥ वस्तुतो ज्ञायमानप्रतिबन्धकत्वाभावादेव न हेत्वाभासत्वम् । साध्यश्च न यथा हेत्वाभासस्तथोक्तमनुमानप्रकाशे ॥ विशेषणेति ॥ लिङ्गदर्शनादिना तन्नाशाद् न विशेषणत्वं, सिद्धसाधनस्थलेऽप्यतिप्रसङ्गान्नोपलक्षणत्वमित्यर्थः ॥ साधकप्रमाणपदं सिद्धिपरम् । तेन घनगर्जितस्थले परामर्षात्मकसाधकप्रमाणमादाय नाव्याप्तिः । सिद्ध्युपहितप्रमाणपरं तदित्यन्ये।सिषाधयिषायाश्च विशेषणत्वमेव,तदुत्तरस्मरणलक्षणपरामर्षादनुमितौ विनश्यदवस्थसिषाधयिषायास्तथात्वात् ॥

ननु सिषाधयिषा तत्पुरुषीयतया तत्कालीनतया तत्साध्यीयत्वादिना चावश्यं विशेषणीया । अन्यथा व्याधिकरणामन्यकालीनामन्यसाध्यलिङ्गपक्षीयाश्च सिषाधयिषामादाय पक्षतासत्त्वे सिद्धसाधनेऽप्यनुमित्यापत्तिः । एवञ्च तादृशसिषाधयिषाया घनगर्जितस्थलादावप्रसिद्धेः कथं तद्घटिता तत्र पक्षतेति चेन्मैवम् । व्यधिकरणाया अन्यकालीनायाश्च तस्यास्तदा तत्पुरुषे विरह एवेति तामादायातिप्रसङ्गाभावात्तल्लिङ्गकतत्साध्यकतत्पक्षकानुमितिगोचरेच्छाया एव विवक्षितत्वात् । तादृश्याश्च घनगर्जितस्थलेऽपीश्वरेच्छाया एव प्रसिद्धत्वात् । तादृशानुमित्यसम्भवे पक्षत्वाभावेऽपि न क्षतिः । नचैवं बाधादेरनुमितिप्रतिबन्धकत्वं न स्यात्,तत्र तादृशानुमित्यसम्भवे पक्षताविरहादेव तदनुत्पत्तेरिति वाच्यम् । बाधाद्यनवतारदशायामन्यदा तादृशानुमितिसम्भवे तद्घटितपक्षतासत्त्वे तदा बाधादेरेव प्रतिबन्धकत्वात् ॥

ननु तत्कालिकत्वेनाप्यनुमितिरवश्यं विशेषणीया । अन्यथाऽन्यकालिकानुमितिगोचरेच्छामादायातिप्रसङ्गादितिचेत् ।अस्त्वेवं,तथापि पक्षताविरहेऽपि बाधादेरेव तत्रोपजीव्यत्वात् । अन्यथाऽनुमितिसत्त्वे तद्घटितपक्षताया अप्यावश्यकत्वात् । पक्षताविरहादेवानुमित्यभावेऽन्योन्याश्रयात् । एतेन सिषाधयिषा न सिद्धित्वप्रकारिकेच्छा, प्रकृते तदभावात् । नापि सिद्धिविषयेच्छामात्रम्, प्रत्यक्षेण जानीयामितीच्छायामपि तदापत्तेः । नाऽप्यनुमितित्वप्रकारिकेच्छा । एकलिङ्गा-

वगतेलिङ्गान्तरेणानुमित्सायांतदनापत्तेरित्याद्यपास्तम्।निरुक्तानुमिति-
गोचरेच्छाया एव विवक्षितत्वात् । अधिकमनुमानप्रकाशे विपञ्चितम्॥

सत्यसति वेति ॥ समीचीनेऽसमीचीने वेत्यर्थः। सतीति शेषः । ९.१८.
तथाच भ्रमप्रमासाधारणसिद्धिमात्रस्य प्रतिबन्धकतया तस्मिन् सति
यत्र सिषाधयिषाया अभावस्तत्र नास्तीति भावः। यत्तु सत्यपदं स्व-
रूपार्थकमिति स्वरूपसतीत्यर्थ इति। तन्न। वाशब्दस्यासङ्गतत्वापत्तेः ॥

तस्येति ॥ यद्यपि न्यायो न लिङ्गपरामर्शात्मा, किन्तु पञ्चावयव-
वाक्यम् । तथापि तत्रापि तद्धेतुत्वे मानाभावात् परामर्शपरत्वाभि-
प्रायेण दूषितमिति मन्तव्यम् ॥ तादिति ॥ तत्सहकारित्वासम्भवादि-
त्यर्थः । तस्यैवासत्त्वेनेति भावः ॥ अत एवेति ॥ व्यभिचारादेवेत्यर्थः॥

परामर्शादिना तन्नाशादित्यत्र शङ्कते ॥ अथेति ॥ उक्तबाधका- १०.३.
देव संशयस्यात्र न विशेषणत्वं, किन्तूपलक्षणत्वमिति दोषे सत्येवा-
ऽऽह ॥ मिलितेति ॥ ननु प्रत्येकाभावद्वयं योग्यता, तच्च प्रत्येकसत्त्वे
नास्तीत्यत आह ॥ प्रत्येकमिति ॥ प्रत्येकाभावद्वयमित्यर्थः । साधक-
मानाभावमात्रस्य तथात्वे लाघवादिति भावः । अन्यथा पक्षताविरहा-
देवानुमितिप्रतिबन्धे बाधो हेत्वाभासो न स्यादित्यपि बोद्धव्यम् ॥
केवलेति ॥ साध्याभावसाधकस्य बाधकत्वमित्यभिप्रायेणेदम् । यद्य-
पि पक्षनिष्ठात्यन्ताभावप्रतियोगित्वग्राहकमानाविषयत्वं बाधकाभाव
इति विवक्षिते तत्र नाप्रसिद्धिः, तथापि लाघव एव तात्पर्यम् । एत
देवाभिसन्धायोक्तम्, अन्यत्रेति ॥

संशयवज्जिज्ञासाऽपि न तावत्कालस्थायिनीति मतान्तरमाह ॥
यद्वेति ॥ तथा च निवर्त्यत्वेन संशयस्य न्यायाङ्गत्वमिति ॥ य इति ॥ १०.१०.
तथाच प्रबोधनार्थं संशयबीजविप्रतिपत्तिप्रदर्शनम् । न तु तद्विना
मननासम्भव एवेति तात्पर्यम् ॥ प्रयोजकत्वमिति ॥ शब्दात्मकविप्रति- ११.१.
पत्तौ विषयस्य हेतुत्वाभावादिति भावः । यस्या अविवक्षा, तामवा-
न्तरविप्रतिपत्तिमाह ॥ साक्षादिति ॥ अलौकिकपरमाण्वादावतिप्र-
सक्तिर्व्यतिरेके च बाध इत्यत उक्तं, साक्षात्कारकारणेति ॥ संयोगा-
द्यन्यतमप्रत्यासत्तिजन्यसाक्षात्कारकारणेत्यर्थः । न च तन्मते व्याव-
र्त्याप्रसिद्धिः । पक्षे उपरञ्जकस्यापि दानात् । अत एव साक्षात्कार-
त्वपर्य्यन्तमपि तज्जातित्वे वैयर्थ्यमपि नेति ध्येयम् ॥
न च गर्भवर्तिनष्टे व्यभिचारादिदमुक्तमिति वाच्यम् । तन्मते

प्रमाविषयत्वस्याप्यभावात् । भावे वाऽवश्यमिन्द्रियसन्निकृष्टत्वम् । प्रमाणान्तरात्तदसम्भवात् । योग्यतापरत्वे वा सन्निकर्षत्वेऽपि तथेति भावः।विधिनिषेधकोटिप्रसिद्धिरभिधेयत्वघटत्वयोः सुलभेति।ननु घट-साक्षात्कारकारणघटचक्षुःसंयोगरूपसन्निकर्षाश्रयत्वं चक्षुष्यपि । न च तल्लौकिकत्वमित्यत आह ॥ इन्द्रियस्येति ॥ यद्यपि संयोगस्य द्विष्ठ-त्वादिदमयुक्तं, तथापि नेन्द्रियविशिष्टसन्निकर्षाश्रयत्वमिन्द्रियस्यांशा-तः । आत्माश्रयात् । किन्तु तदुपलक्षितसन्निकर्षाश्रयत्वम् । तदि-दमुक्तं, किन्तु प्रातियोगित्वमिति ॥ तत्र तत्प्रतियोगिकसन्निकर्षाश्रय-त्वेऽपि तस्योपलक्षणत्वमित्यर्थः ॥ यत्र वेति ॥ एतच्च यथाश्रुते । स्वसाक्षात्कारविवक्षायान्तु तावन्मात्रविषयत्वमेवास्तु, कृतं स्वपद-कारणादिगर्भत्वेनेति तथैव सिद्धान्तमाह ॥ किन्त्विति ॥ न च तन्मते साक्षात्कारस्यैव प्रमात्वेन व्याप्यव्यापकाभेदात् कथं व्याप्यव्यापक-ताग्रह इति वाच्यम् । उपाधिभेदेन भेदात् । तादृशानुमितिविषय-त्वं सर्वेषामिति सिद्धसाधनं, व्यतिरेके च बाध इत्यत उक्तं— साक्षात्कारेति ॥ ईश्वरसाक्षात्कारमादाय दोषतादवस्थ्यादाह, चरम-जन्यपदम् ।अलौकिकप्रत्यासत्तित्रयजन्यसाक्षात्कारमादाय दोषताद-वस्थ्यादाह, पूर्वप्रतीकम् । तत्राजन्यपदमीश्वरज्ञानजन्यतया जगतो-ऽप्रसिद्धिवारणार्थम् । स्वविषयकपदव्यावृत्तिस्तु मूल एव । स्वपदेन च यत्र यः साक्षात्कारत्वेनाभिमतः, स एव तत्र ग्राह्यः । सविकल्पक-पदञ्च यद्यपि प्रकृतेऽकिञ्चित्करम् । ज्ञानपदेनैव सङ्गतेः । तथापि उप-रञ्जकस्यापि दानादखण्डाभावस्य च न व्यर्थत्वम् ॥

केचित्तु लौकिकसाक्षात्कारविषयत्वस्य प्रकृतेऽभिमतत्वेन वि-शिष्टोपादानम् । अन्यथा विशिष्टप्रत्यक्षस्य स्वविषयकनिर्विकल्पकज-न्यस्य तत्रासंग्रहापत्तेः । न चैवमपि विशिष्टवैशिष्ट्यप्रत्यक्षाव्याप्तिः । जन्यस्वविषयसविकल्पकत्वेन जनकत्वाभावस्य विवक्षितत्वाद् अत्र जन्यादिपदमप्रसिद्धिवारकमित्याहुः । तच्चिन्त्यम् । अत्र यद्यपीत्य-ग्रिमग्रन्थविरोधात् । तथा सति सविकल्पकविषयतयापि सामञ्जस्ये तदनुत्थानप्रसङ्गः । यद्यपि तन्मते योगजादीनामप्रसिद्धतया तदजन्य-त्वस्यापि तथात्वात् तदुपरक्तबुद्धेरप्यभावादुपरञ्जकत्वेनापि तदुपा-दानमसङ्गतं, तथापि असत्ख्यातिरूपा तदुपरक्तबुद्धिरस्त्येव इति नोक्तदोष इत्येके । संयोगाद्यन्यतमप्रत्यासत्तिजन्यसाक्षात्कारविषयत्व-

अनेनोपलक्षितमित्यन्ये ॥

विकल्प इति ॥ धारावाहिक इत्यर्थः । प्राथमिकसविकल्पकस्याऽजनकत्वान्निर्विकल्पक इत्युपलक्षणम् । प्राथमिकसविकल्पक इत्यपि द्रष्टव्यम् ॥ प्रयत्नेति ॥ यत्नकारणात्मविशेषगुणाविच्छाद्वेषौ तयोर्निरुपाधिविषयौ सुखदुःखे तत्कारणत्वविशिष्टात्मविशेषगुणत्वं लौकिकमानसप्रत्यक्षाविषये वर्त्तते, न वेत्यर्थः । न च मानसेति व्यर्थम् । मानसप्रत्यक्षपदेन मनःप्रयोज्यजातिविशेषाश्रयस्योक्तत्वात्तस्य व्यर्थत्वाभावादखण्डाभावे वा न वैयर्थ्यम् । लौकिकपदञ्चाप्रसिद्धिवारणाऽर्थम् । अत्र प्रयत्नकारणं गुण ईश्वरज्ञानादिस्तन्निरुपाधिविषयो विशिष्टप्रत्यक्षं तत्कारणात्मविशेषगुणत्वं तादृशनिर्विकल्पके वर्त्तत एवेति सिद्धसाधनमत आह, प्रथमात्मविशेषपदम् । आत्मविशेषस्य संसार्यात्मनो गुण इत्यर्थः । ज्ञानमादाय पूर्वोक्तसिद्धसाधनतादवस्थ्यादाह ॥ प्रयत्नकारणेति ॥ प्रयत्नसाक्षात्कारणेत्यर्थः । तेन न दोषतादवस्थ्यम् ॥ ११.१४

ननु साक्षाज्जनकत्वं यदि व्यक्तेस्तदा इच्छाद्वेषयोरप्युपायेच्छाद्वेषद्वारा जनकत्वमित्यसम्भवः । तज्जातीयस्य चेत्तदा ज्ञानेऽप्यतिप्रसङ्गः । उपादानप्रत्यक्षस्य साक्षात्प्रयत्नहेतुत्वादिति चेत् । न । फलेच्छायाः स्वरूपसत्याः साक्षादेव प्रयत्नहेतुत्वेन व्यक्तिपक्षस्यैव क्षोदक्षमत्वात् । विजातीयाव्यापारकजनकजातीयस्यैव वा साक्षाज्जनकत्वेन विवक्षितत्वादित्याहुः ॥ तच्चिन्त्यम् ॥ फलेच्छायाः प्रयत्नजनकत्वाभ्युपगमेऽपि साक्षाज्जनकत्वे मानाभावात् । चिकीर्षादिसत्त्वे तां विना तदुत्पत्तौ विलम्बाभावात् । चिकीर्षोपादानप्रत्यक्षाभ्यां सह युगपदनवस्थानाच्च । क्षणद्वयमात्रस्थायित्वात् । चिकीर्षाद्वारेणैव उपपत्तौ समूहालम्बनकल्पने प्रमाणाभावाच्च । भावे वा तद्विषयत्वे न प्रयत्नजनकत्वं, गौरवान्मानाभावाच्च । अन्यथोपादानप्रत्यक्षेऽपि उपनीतविशिष्टप्रत्यक्षविषयत्वसम्भवान्निर्विकल्पकमादाय दोषापत्तेः । फलेच्छां विनोपायचिकीर्षाविरहात्तद्धेतुत्वस्यावश्यकत्वात् ॥

वस्तुतस्तु न तस्याः प्रयत्नं प्रति जनकत्वं, किन्त्ववच्छेदकत्वमित्युक्तमस्माभिरन्यथाख्यातिवादे । विजातीयेत्याद्यप्ययुक्तम् । साक्षाज्जनकत्वेनैव विजातीयाव्यापारकं यद् उपादानप्रत्यक्षं तज्जातीयं ज्ञानमादायोक्तसिद्धसाधनतादवस्थ्यात् । न च विजातीयव्यापार-

जनकजातीयभिन्नत्वं विवक्षितं, ज्ञाने च विजातीयेच्छाव्यापारकत्वमेवेति वाच्यम् । ज्ञानादीनामदृष्टद्वारा कार्यमात्रहेतुत्वाभ्युपगमेनेच्छाया विजातीयव्यापारकप्रयत्नजनकजातीयत्वात् ।किञ्च द्वेषस्य प्रयत्नकारणत्वे मानाभावः । यथा चैतत्तथा प्रपञ्चितमनुमानप्रकाशे । मूले त्वऽग्रेतनं प्राचीनमतमनुपादेयम् । चिन्तामणिस्वरसोऽप्येवमेव ॥

यच्चोक्तं निरुपधिपदं सोपाधीच्छाविषयकामिनीविशिष्टज्ञानकारणाऽऽत्मविशेषगुणत्वस्योक्ते सत्त्वेन सिद्धसाधनवारकमेव । अग्रिमात्मविशेषगुणपदयोः कामिनीरूपात्ममनोयोगादिवृत्तित्वेन सिद्धसाधनवारणे तात्पर्य्यमिति । तदपि चिन्त्यम् । निदिध्यासनजन्यभावनातत्त्वसाक्षात्कारद्वारा इच्छा निरुपधिविषयदुःखाभावरूपमोक्षहेतुरिति तामादाय सिद्धसाधनतादवस्थ्यात् । न च निदिध्यासनजन्यमदृष्टमेव, दृष्टेनैवोपपत्तेः । न च तज्जन्यत्वे स्मृतित्वापत्तिः । स्वसमानविषयकसंस्कारत्वेनैव हेतुत्वे तथात्वात् । अत्र चात्मविषयकभावनात्वेनैव हेतुत्वात् ।तत्त्वसाक्षात्कारस्य विश्वविषयकत्वाच्च।अन्यथा संस्कारध्वंसे का गतिः । अत एव मूले वक्ष्यति, अतीन्द्रियार्थदर्शनाभ्युपाये भावनेत्यभ्युपगमेऽपि नासौ सत्यमेव साक्षात्कारमुत्पादयतीति अदृष्टवत् तस्यापि प्रत्यासत्तित्वे विरोधाभावः ॥

अस्तु वा तथा । तथापि देवप्रतिमादिदर्शनत्वेनैव स्वर्गहेतुत्वश्रुतेस्तन्निर्विकल्पकस्यापि तथात्वाविशेषात्तमादाय सिद्धसाधनम् । सुखदुःखकारणाऽऽत्मविशेषगुणत्वम् ईश्वरज्ञानादावपीति तदादाय सिद्धसाधनम् । न ह्यग्रिमात्मपदमपि संसारिपरतया व्याख्यातम् । तत्परत्वेऽपि पूर्वदोषानुद्धारात् । जीवनयोनियत्नमादाय सिद्धसाधनतादवस्थ्याच्च । न च तस्य न सुखदुःखजनकत्वं, किन्तु जनकजनकतेति वाच्यम् । अन्वयव्यतिरेकाभ्यां तद्धेतुत्वात् । अन्यथा प्राणादेरपि तथात्वे तद्धेतुत्वं न स्यात् । एतेन प्रयत्नेत्यादिना विषयान्तेन सुखदुःखयोरेव विवक्षितत्वात् सुखदुःखान्यतरकारणात्मविशेषगुणत्वे तात्पर्यमित्यपास्तम् ॥

अत्र ब्रूमः।सुखदुःखान्यतरकारणात्मविशेषगुणत्वं लौकिकमानसप्रत्यक्षविषयजातीयभिन्ने वर्त्तते न वेति विवक्षितम् । साजात्यञ्च गुणत्वसाक्षाद्व्याप्यजात्या । धर्माधर्मोभयसाधारण्यार्थमुभयगर्भत्वम् । यथाश्रुतेऽपि सुखदुःखयोरनुगमे तदेव बीजम् । प्रत्येकगर्भ-

तया प्रत्येकं विप्रतिपत्तिद्वयमेव वा विवक्षितम् । एवञ्चेश्वरज्ञानादिकं निर्विकल्पकं जीवनयोनियत्नञ्चादाय सिद्धसाधनानवकाशः । सर्वेषां तज्जातीयत्वात् । धर्माधर्मौ तु न तथा । न चैवं विशेषपदवैयर्थ्यं, संयोगमात्रस्यैव तादृशप्रत्यक्षाविषयतयाऽऽत्ममनोयोगमादाय सिद्धसाधनापत्तेः । कामिनीरूपवृत्तित्वेन सिद्धसाधनवारणायात्मपदम् । भावनावृत्तित्वेन तद्वारणाय कारणान्तम् । यदि च निदिध्यासनजन्यभावना कायव्यूहादिद्वारा सुखादिकारणं, तदा तदन्यत्वमपि सुखदुःखविशेषणम् । नच लौकिकत्वं योगजधर्माद्यजन्यत्वगर्भं, तच्च तन्मतेऽप्रसिद्धम् । साध्ये उपरञ्जकस्याप्यदानाद्व्यर्थत्वञ्चेति वाच्यम् । संयोगाद्यन्यतमप्रत्यासत्तिजन्यत्वस्य विवक्षितत्वात् । अखण्डाभावे साध्ये चावैयर्थ्यादिति ॥

वस्तुतः पूर्वापरितोषादाह ॥ यद्वेति ॥ प्रत्यक्षाविषयत्वमप्रसिद्धमिति लौकिकत्वं विशेषणम् । परमते चोपरञ्जकमेतद्बोध्यम् । सुखत्वादिकमादाय सिद्धसाधनवारणायाविषयान्तम् । गुरुत्वादिना सिद्धसाधनवारणायात्मपदम् । गुणपदं स्पष्टार्थम् । साक्षात्पदव्यावर्त्यमाह ॥ भावनात्वन्त्विति ॥ नन्विदं बाधितं, धर्मत्वाधर्मत्वयोः परस्पराव्याप्यत्वाददृष्टत्वस्य च जातित्वाभावादित्यत आह ॥ अदृष्टत्वञ्चेति ॥ यत एवादृष्टत्वं न जातिरत एव तद्व्याप्यजात्यव्याप्यतया धर्माधर्मत्वे साक्षाद्व्याप्ये इति भावः ॥ ११.१५.

समानेति ॥ अत्र विधिकोटिर्नैयायिकानाम् । नेति बौद्धानाम् । ११.१८.

यद्यपि तादृशजातिर्दुःखावच्छेदकत्वासमानाधिकरणेत्येतावतैव दुःखानवच्छेदकशरीरसिद्धाविष्टसिद्धिस्तथापि चैत्रत्वादेस्तादृशजातेः पक्षीकरणे बाधाद् अन्यस्याश्चाप्रतिद्धेरिति पक्षविकल्पभिया तादृशजातित्वं पक्षीकृतम् । दुःखावच्छेदकत्वासमानाधिकरणवृत्तित्वं दुःखावच्छेदकत्वानधिकरणाधिकरणवृत्तित्वं विवक्षितम् । एवञ्च सत्तावृत्तित्वेन सिद्धसाधनवारणार्थमाह, अवृत्त्यन्तम् । अनेकावृत्तिजातित्वमप्रसिद्धमिति समानकालीनपदम् । तदर्थञ्च समानकालोत्पत्तिकत्वम् । एवञ्चात्मत्वमनस्त्वादिवृत्तित्वेन सिद्धसाधनवारणार्थं शरीरवृत्तीति ॥

केचित्तु कारणविशेषप्रयोज्यशब्दवृत्तिजातेस्तथात्वेन सिद्धसाधनवारणाय शरीरवृत्तिपदमित्याहुः । यद्यपि जातिपदं व्यर्थम् ।

न चैहिकसुखमात्राऽवच्छेदकशरीरवृत्तिधर्ममादायाऽर्थान्तरवारणाय तदिति वाच्यम्। ऐहिकशरीरस्य दुःखावच्छेदकत्वनियमाद् बाधेनाऽसिद्धेः। अन्यथा जातिपददानेऽप्यप्रतीकारादिति। यदि च दुःखावच्छेदकत्वं तत्स्वरूपयोग्यत्वं, तदा तुल्यम्। एवञ्च समानकालीनपदमपि व्यर्थम्। तथापि पक्षे उपरञ्जकस्यापि दानाज्जातिपदमप्रसिद्धिवारकतया तदपि सार्थकमिति। वस्तुतस्तु एतच्छरीरभाविघटाद्यन्यतमत्वादिकमादायार्थान्तरवारणाय जातिपदम्। तस्य दुःखावच्छेदकस्वरूपयोग्यत्वानधिकरणघटाद्यधिकरणत्वादिति। विधिनिषेधप्रसिद्धिश्च शब्दत्वादौ चैत्रत्वादौ चेति बोध्यम्॥

सुखेति॥ सुखदुःखोभयजनकमच्छरीरातिरिक्तत्वमुभयथा सुखदुःखोभयजनकत्वविशेषणाभावान्मदीयत्वविशेषणाभावाच्च। तच्चान्त्यनिबन्धनमन्यत्र प्रसिद्धम्। आद्यनिबन्धनञ्च पक्षधर्मताबलात् पक्षे सिद्ध्यतीति भावः॥ साधने त्विति॥ साधनत्वे त्वित्यर्थः। तत्रैवाग्रे विप्रतिपत्तिदर्शनात्। धर्मिणस्तु दण्डादेः प्रागभावाविषयप्रतीतिविषयत्वात्। साधनत्वञ्च न तथा,तस्य प्रागभावगर्भतया प्रमेयत्वादिनाऽपि ग्रहे प्रागभावविषयत्वनियमादिति प्रागभावविषयप्रतीतिविषयप्रतियोगित्वे साध्ये सिद्धसाधनं, कार्य्यस्य घटादेः प्रागभावघटान्योन्याभावाविति समूहालम्बनविषयान्योन्याभावप्रतियोगित्वादिति नञ्द्वयम्। प्रागभावतत्प्रतियोगित्वाभ्यां तादृशप्रतीतिविषयाभ्यां सिद्धसाधनवारणार्थं प्रतियोगित्वप्रागभावान्येति तादृशप्रतीत्यविषयविशेषणम्। प्रागभावप्रतियोगित्वप्रागभावान्येत्यर्थः॥

केचित्तु सामान्यत्वेन विशेषोऽपि वारित इति यथाश्रुतेऽप्यदोष इत्याहुः। न च कार्यान्योन्याभावमादाय सिद्धसाधनम्। तस्य कार्यत्वावच्छिन्नप्रतियोगितया कार्यत्वस्य च प्रागभावप्रतियोगित्वरूपतया तादृशप्रतीत्यविषयत्वादिति वाच्यम्। अनेन हि रूपेणाभावग्रहे प्रतियोगितावच्छेदकग्रहध्रौव्यं, न त्वन्यथापीति प्रकारान्तरेण तद्ग्रहे प्रागभावाविषयप्रतीतिविषयत्वात्। अत एव ध्वंसस्य जन्याभावतया जन्यत्वस्य प्रागभावगर्भतया तत्प्रतियोगित्वेन सिद्धसाधनमपास्तम्। ध्वंसस्य प्रकारान्तरेण तादृशबुद्धिविषयत्वात्। ध्वंसत्वस्य तादृशप्रतीत्यविषयत्वेऽपि कार्यस्य तद्प्रतियोगित्वात्। तदिदमुक्तं, प्रागभावत्वाद्यप्रतियोगीति। तथाच बाधान्न ध्वंसत्वप्रागभावत्वादिप्रति-

योगित्वेनार्थान्तरमिति बाधस्फोरणाय पक्षविशेषणमिति मन्तव्यम्॥

ननु प्रागभावत्वादेरिव प्रागभावप्रतियोगित्वस्यापि न प्रतियोगि कार्यं, किन्त्वाश्रयः। तथाच तमादाय सिद्धसाधनानवकाशात्तदन्यत्वं विशेषणमयुक्तम्। न हि प्रतियोगित्वं सम्बन्धित्वमात्रं विवक्षितम्। तथा सति परम्परासम्बन्धेन प्रागभावत्वादेरपि तथात्वात्तदन्यत्वमपि साध्यविशेषणं स्यात्। पक्षविशेषणं चासिद्धं स्यात्। तथाच स्वरूपसम्बन्धविशेषो वाच्यः। स च तत्र नास्ति। किञ्च कारणतया समं स्वरूपसम्बन्धविशेषोऽन्यः प्रागभावादिना च समं कार्यस्यान्यः स इति शब्दमात्रसाम्यादनुमानाप्रवृत्तिः। न च स्वरूपसम्बन्धत्वेनैवानुगम इति वाच्यम्। तस्य परम्परासम्बन्धसाधारण्येनोक्तदोषानिवृत्तेः। न च तत्र परम्परासम्बन्धस्यैव सत्त्वात् सम्बन्धान्तरमन्तरेणेत्यादिरूपं तन्न तत्रेति वाच्यम्। तस्य संयोगसमवायौ विनेत्यर्थात्। अन्यथा परम्परासम्बन्धस्य सर्वत्र सत्त्वादसम्भवापत्तेरिति चेन्न। साक्षात् सम्बन्धित्वस्य विवक्षितत्वात्। न च कारणतया समं कार्यकारणद्वारक एव सम्बन्धस्तथा च बाध इति वाच्यम्। घटाभाव इत्यत्रेव घटकारणतेत्यत्रापि साक्षात्स्वरूपसम्बन्धानुभवात्। एवञ्च यद्यपि कारणताभिन्नं तादृशं प्रागभावगर्भं पूर्ववर्त्तित्वादिकं नानाधर्ममादायार्थान्तरं सिद्धसाधनं वा भवत्येव। तथापि तत्तदन्यत्वेनापि तादृशप्रतीतिविषयो विशेषणीय इति युक्तमुत्पश्यामः॥

कार्यप्रतियोगित्वमिति॥ यद्यपि पूर्वेण कार्यस्य सप्रतियोगित्वमभिप्रेतमनेन च कारणतायास्तथापि साक्षात् सम्बन्धित्वमेव प्रतियोगित्वमभिप्रेतं तच्चोभयनिरूपितत्वमुभयत्र तुल्यमित्यविरोध इति भावः। अत एव प्रागभावादिवृत्तित्वेन नार्थान्तरशङ्का, कार्यसाक्षात्सम्बन्धित्वस्य तत्र बाधात्। अन्यच्च पूर्ववत्॥ द्वयोरपीति॥ ननु प्रथमविप्रतिपत्तौ प्रागभावत्वमादाय प्रसिद्धिसम्भवेऽपि द्वितीयायामसम्भवः। न हि प्रागभावत्वस्य प्रागभावत्वे वृत्तिरपि तु प्रागभाव एव। स च न प्रागभावान्य इति चेत्। प्रागभावत्वपदेन प्रागभावत्वत्वस्य विवक्षितत्वात्। तस्य च तादृशबुद्धिविषये प्रागभावत्वे वृत्तेः। तत्प्रतियोगित्वाद्धेत्येके। प्रागभावत्वपदेन प्रागभावधर्मः प्रमेयत्वादिर्विवक्षित इत्यन्ये॥

यत्तु व्यासज्यप्रतियोगिकाभावाश्रयणे प्रतियोगित्वप्रागभावान्यः केवलः प्रागभावोऽपीति तद्वृत्तित्वेन यथाश्रुतमेव सम्यगिति । तत्तुच्छम् । प्रागभावमादाय सिद्धसाधनस्यैवमपरिहारात् । तथा च तदन्यत्वविशेषणं व्यर्थमापद्येत । वस्तुतस्तु कार्यपदं तद्विशेषपटादिपरम् । तथाच तत्प्रागभावतत्प्रागभावप्रतियोगित्वान्यप्रागभावाविषयप्रतीत्यविषयपटादिप्रागभाववृत्तित्वादिना प्रागभावत्वे प्रसिद्धिरिति यथाश्रुतमेव सम्यगिति ॥

कार्येति ॥ अनन्यथासिद्धकार्यपूर्ववर्त्तिनीत्यर्थः । विशिष्टस्याप्रसिद्धत्वेऽपि खण्डशः प्रसिद्धेरिति भावः । एवं ब्रह्मैव कारणमेकजातीयं प्रधानं वेत्यत्र संशयमाह ॥ यद्वेति ॥ तज्जातीयोत्पत्तिप्राक्क्षणत्वं यत्र, तत्र ब्रह्माधिकरणत्वं प्रधानाधिकरणत्वं वेत्यत्र व्यापकीभूताऽधिकरणत्वेऽवच्छेदकं विशेषणीभूतं ब्रह्मैव प्रधानं वा नात्यन्ताभावप्रतियोगि व्यापकं नित्यत्वादिति निषेधकोटिः परेषां, बाधकोटिरस्माकम् । अत्यन्ताभावप्रतियोगिनो दण्डादेरपि तादृशत्वाभ्युपगमादिति बोध्यम् । यद्यपि व्यापकनित्यत्वेऽप्याकाशवदत्यन्ताभावप्रतियोगित्वं ब्रह्मादेरविरुद्धं, तथापि तद्वदवृत्तित्वानभ्युपगमात् प्रत्युत सकलदेशकालवृत्तित्वादिदमध्यवसेयम् ॥ (११.२८.)

(११.३०.) विशिष्टे त्विति ॥ विप्रतिपत्तिरिति शेषः । एवं प्रागपि बोध्यम् । अविशिष्टप्रत्येकप्रसिद्धिदशायामेवैतदभिमतमिति प्रसिद्धिरिति भावः ॥ तदिति ॥ तत्साधनत्वेन यागादिद्रष्टुरभाव इत्यर्थः ॥ प्रमाणपदं हीति ॥ तथाचाप्रमाणत्वादिति मूलोक्तस्य बहुव्रीहितत्पुरुषाभ्यां प्रमितिशून्यत्वात् तत्करणेन्द्रियादिशून्यत्वात् सत्समवायिभिन्नत्वादित्यत्र तात्पर्यम् ॥ तदिति ॥ तस्य साधनत्वसाधनेऽपीत्यर्थः ॥ तदिति ॥ कारणत्वासिद्धावित्यर्थः । प्रत्यक्षेण तद्ग्रहस्य निषिद्धत्वादिति भावः ॥

(१२.२५.) न प्रथमः पक्ष इति ॥ न प्रथमकल्प इति सामानाधिकरण्ये प्रथमकल्पस्य हेत्वभावरूपतया तदभावरूपस्य साध्यस्य हेतुरस्तीति पर्यवसाने यतो हेतुरस्तीत्यत्र साध्याविशेषेण हेतुत्वानुपपत्तिः स्यात् । यदि च न प्रथमः कल्प इत्यस्य हेत्वभावकल्पो न प्रामाणिक इत्यर्थः, तथापि यतो हेतुरस्तीति व्यधिकरणम् । तथाच हेत्वभावकल्पो न प्रामाणिकः । असत्ख्यातिविषयत्वादित्यत्र नोक्तदोष इति

तदर्थपरतया व्याख्यातमिति मन्तव्यम् । यद्यपि पक्षादेरप्रसिद्धौ नोक्तानुमानमपि सम्भवति, तथापि तन्मतेनैव तत्पक्षाभावसाधनमुपन्यस्तमिति मन्तव्यम् । यद्वा एतदस्वरसादेव व्याघातमालम्बते ॥ तथाहीति ॥

यत्तु, यतः सापेक्षत्वादिति पञ्चमीद्वयमसंलग्नमिति कुसृष्टिव्याख्यानमिति । तन्न । यतो हेतुरस्तीति हेतुहेतुत्वेन सापेक्षत्वादित्यस्य सङ्गतत्वात् । सुहृद्भावेनाह ॥तथापीति॥ एतावन्मात्रं प्रागभावसाधारणमतः प्रत्यक्षं विशिनष्टि ॥ एतस्मादिति ॥ तत्फलमाह ॥ अत एवेति ॥ उक्तप्रत्यक्षस्य तत्रासम्भवादेवेत्यर्थः । प्रत्यक्षपरतायां प्रागभावे कादाचित्कत्वस्य व्यभिचारेऽप्यदोषः । लिङ्गत्वेनाप्यग्रे तदभिधानात् । तदभिप्रायेणाह ॥ प्रागिति ॥ प्रकारान्तरेण प्रागभावव्यावृत्तं प्रत्यक्षमाह ॥अपिचेति॥ अनन्यथासिद्धनियतपूर्वसदित्यर्थः । नियमानन्यथासिद्ध्योरित्यत्र समाधिमाह ॥ प्रत्यक्षे चेति ॥ ननु परं प्रति प्रत्यक्षमुपन्यासानर्हमेव । अनुमानच्छाययैव तत्र तस्य गमकत्वाङ्गीकारात् । किञ्च कादाचित्कत्वमुपन्यस्तमलग्नकमेवैवं स्यादित्यत आह ॥ यद्वा प्रत्यक्षेति ॥ १३. ४.

नन्वनुमानप्रामाण्ये किं सहकारितया । स्वतन्त्रस्यैव समर्थत्वात् । अप्रामाण्ये सहकारित्वमपि न स्यात् । किञ्चैवं प्रत्यक्षानुमितित्वयोः सङ्करापत्तिरित्याशयेनाह॥यद्वेति ॥ सूर्यस्पन्दात्मकक्षणेन समं घटादेः सम्बन्धाऽन्तराभावाद् आह ॥ स्वरूपेति ॥ ननु यथाश्रुतं कादाचित्कत्वं प्रागभावे व्यभिचारि । प्रागसत्त्वविशेषितश्च व्यर्थविशेष्यत्वग्रस्तामित्यरुचेराह ॥ यद्वेति ॥ नन्वेवमुत्पत्तिमात्रमेव हेतुरस्तु । अधिकस्य व्यर्थत्वादिति चेन्न । इष्टत्वात् । उत्पत्तिपदेनोत्पत्तिरूपत्वस्य विवक्षितत्वात् । तथाचाद्यसमयसम्बन्धस्य हेतुत्वपर्यवसानम् । यद्वा, उत्पत्तिगर्भ उत्पत्तिघटकः किञ्चित्समय आद्यसमयस्तत्सम्बन्ध इत्यर्थः । तत्रैव पर्यवसानं विसर्गशून्यपाठादित्याहुः ॥ १३. १२.

यद्यप्यत्रापि स्वरूपस्यैव तत्सम्बन्धत्वे तत्र पूर्ववदुत्पत्तिमत्त्वेन चोत्पत्तेरित्यग्रिमग्रन्थविरोधः, तथापि स्वरूपातिरिक्तसम्बन्धस्योत्पत्तिरूपत्वं, तत्र चात्माश्रयादनवस्थानाच्च नोत्पत्तिमत्त्वमिति मताऽभ्युपगमानुसारेणेदम् ॥ १३. २२

असाधारणं स्यादिति ॥ अगमकं स्यादित्यर्थः । ननु तद्ब्रह्मा-

ऽऽत्मकं प्रधानात्मकं वाऽतीन्द्रियं, नास्मदादीनां शक्यज्ञानमिति यदि
१३. २८. ब्रूयात्तदा दोषान्तरमाह ॥ न वेति ॥ अभिन्नत्वेति ॥ हेतोरभिन्नजातीय-
१४. १५. त्वे चेत्यर्थः । हेतोरिति पाठेऽप्यर्थः स एवेति ध्येयम् ॥ किञ्चिदिति॥ अन्यथासिद्धकिञ्चित्पदार्थावधिकोत्तरत्वव्याप्यकालसम्बन्धित्वाभाव इत्यर्थः ॥ न चेति ॥ परसिद्धमापादकं भवति । न च कारणत्वपर्यवसन्नप्रतियोगिनस्तन्मते प्रसिद्धिरित्यर्थः । स्वमते प्रत्यक्षेणैव तत्प्रसिद्धेरुक्तत्वादिति भावः । अत एव तन्मतेनैवोत्तरमाह ॥ तस्येति ॥ तुशब्द इति ॥ परस्पराङ्गाङ्गिभावस्य तुशब्दार्थत्वादिति भावः ॥ पक्ष-
१४. २२. द्वय इति ॥ नित्यत्वालीकत्वान्यतरपक्ष इत्यर्थः ॥

नन्वस्मन्मते नित्यत्वपक्ष एव पर्य्यवस्यति, न त्वलीकत्वमसत्ख्यात्यनभ्युपगमे सांव्यवहारिकस्यापि तस्य तत्रानभ्युपगमादित्यरुचे-
१४. २६. राह ॥ यद्वेति ॥ एतदुत्तरकालेति ॥ एतत्तु पक्षविशेषणमुत्तरकालोत्पत्तिकघटांशे आपादकासिद्धिवारणाय । पूर्वकालीनघटेऽशतः सिद्धसाधनवारणायायमिति । पूर्वकालवृत्तिरित्यर्थः । एतत्कालवृत्तिसर्वपक्षत्वे आपादके व्यर्थविशेष्यता स्यात्, पक्षीयव्यभिचारवारणाऽयोगादतो विशिष्य पक्षयति ॥ घट इति ॥ उत्तरकालोत्पत्तित्वव्यभिचारादाह, सत्यन्तम् । तद्घटसमसमयोत्पत्तिकपटादौ व्यभिचारादाह ॥ एतत्पूर्वकालेति ॥ अव्यवहितपूर्वकालेत्यर्थः । तथा च चिरतरपूर्वकालोत्पन्नो दृष्टान्तः । अन्यथा यथाश्रुतस्याप्रसिद्ध्या तदसिद्धिरित्यवधेयम् । तेनापि तादृशकालाद्यपेक्षणाद् दृष्टान्तासिद्धिरेवेत्यत आह, प्रथममुत्पत्तिपदम् । चरममुत्पत्तिपदं चिन्त्यम् ॥

केचित्तु वृत्तिपदेन संयोगस्य, कालस्य कालावृत्तित्वात् तत्र व्यभिचारवारणाय तदुपादानम् । न चैवं प्रागुत्पन्नगुणादौ व्यभिचारः । आपादके द्रव्यत्वस्यापि विवक्षितत्वादित्याहुः । वस्तुतस्तु नञ्व्यत्यासेन एतत्पूर्वकालोत्पत्तिकसापेक्षोत्पत्तिकत्वाभावो विवक्षितः । तथा च नाव्यवहितत्वविवक्षा, न वा अखण्डाभावे वैयर्थ्यशङ्का, न वा नित्यस्य दृष्टान्तत्वे तदसिद्धिरिति ॥ यद्ययमिति पूर्वकालोत्पत्तिक
१४. २९. इष्टापत्तिवारणाय पक्षविशेषणम् ॥ घटो यदीति ॥ घटव्यवहितकालाऽनधिकरणत्वं घटाव्यवहितकालाधिकरणत्वं पर्य्यवस्यति । यत्तु आकाशादेरपि तथात्वे तदादायापादकासिद्धिः स्यादिति घटव्यवहितकालानधिकरणत्वं यथाश्रुतमेवाभिमतमिति । तन्न । अनन्यथासिद्ध-

त्वस्य पदार्थविशेषणस्यावश्यकत्वात् । अन्यथा दण्डरूपादिकमादाय दोषतादवस्थ्यापत्तेः । तस्मादुभयथाऽप्यदोष इति । रासभाद्युत्तरत्वसामानाधिकरण्याद्विपर्ययानुमाने कारणत्वं न सिद्ध्येदिति व्याप्यत्वपर्य्यन्तम् । न चानन्यथासिद्धत्वेनैव तद्वारणमिति वाच्यम् । रासभादेरपि तथात्वात् । अन्यथा कारणतालक्षणे नियमांशोपादानमनर्थकं स्यात् । तत्र च तस्याविवक्षितत्वे प्रकृतेऽपि तथाऽस्त्विति । प्रतियोगी चासत्ख्यात्युपनीत इति स्मर्त्तव्यम् ॥ घटव्यवहितकालत्वं घटानधिकरणकालवृत्तित्वमापाद्यम् ॥ अन्येति, अन्यकालोत्पत्तिके इष्टापत्तिवारणाय पक्षविशेषणम् । उत्तरकालोत्पत्तिको दृष्टान्तः ॥ सकलेति ॥ एतच्च पक्षविशेषणं नित्यत्वेनेष्टापत्तिवारणाय । अलीकत्वेन तद्वारणायायमिति ॥ प्रमाणिक इत्यर्थः ॥ १५. १.

किञ्चित्कालवृत्तिर्न स्यादित्येव कृते व्योमादौ व्यभिचार इत्यत आह ॥ किञ्चिदिति ॥ प्राक्कालावृत्तित्वे सतीत्यर्थः । तेन न प्रागभावे व्यभिचारः । यद्यपि सत्यन्तमेव समर्थमिति व्यर्थविशेष्यत्वं, तथाऽप्यखण्डाभाव आपाद्य इति ध्येयम् ॥ तेनेति ॥ विशिष्टाभाव उभयथा सकलकालवृत्तितया सकलकालावृत्तितया च । तच्चाद्यस्य पक्षविशेषणमहिम्नाऽभावे द्वितीयस्य पर्यवसानम् । तच्चानिष्टमिति साऽपेक्षत्वासिद्धिरिति भावः ॥ १५. ४.

एतावदिति ॥ पूर्वापरकालमात्रवृत्तिघटांशे सिद्धसाधनवारणाय पक्षविशेषणम् । एतावत्कालवृत्तौ पूर्वकालोत्पन्ने व्यभिचारादाह, सत्यन्तम् । एतावत्पदं कालविशेषणमात्रासिद्धिवारकम् । एतत्कालीनोत्पन्ने घटादौ सत्यन्तमात्रं व्यभिचारीत्यत आह । एतत्कालाव्यवहितेत्यादि ॥ ननूत्तरकालोत्पत्तिक एव दृष्टान्तः, अन्यत्रापादकवैकल्यात् । तत्र चैतत्पूर्वकालवृत्तिनित्यदिगादिसापेक्षत्वादापादकवैकल्यमित्यत आह ॥ अव्यवहितेति ॥ नञ्व्यत्यासेन एतत्कालव्यवहितपूर्वकालावृत्तीत्यर्थः । नित्यन्तु व्यवहितेऽपि वर्त्तते इत्यदोष इति वदन्ति । तत्तुच्छम् । उत्तरकालोत्पन्नचरमकारणम् आदाय दोषतादवस्थ्यापत्तेः । वयन्तु, पूर्वकालवृत्तिपदं पूर्वकालोत्पत्तिकपरमिति न नित्यमादाय दृष्टान्तासिद्धिः । न च तादृशादृष्टादिसापेक्षत्वाद्दोषतादवस्थ्यम् । उत्तरकालोत्पन्नादृष्टसापेक्षस्य दृष्टान्तत्वे तथाप्यविरोधात् । अव्यवहितपदेनैव तद्वारणाद्वा । यदव्यवहितपूर्वकालोत्पत्ति- १५. ६.

कादृष्टेन नोत्तरकालीनकार्योत्पादनम्, एतत्कालपदेन तस्यैव कालस्य विवक्षितत्वात् । प्रथमकल्पेऽव्यवहितपदं स्फुटार्थमिति युक्तमुत्पश्यामः । व्याप्यत्वं पूर्वत्वञ्च विपर्यये नियमादिगर्भकारणत्वलाभाय । एवञ्चानन्यथासिद्धत्वमपि पदार्थे विशेषणमित्याहुः ॥

१५. ८. अत एवेति ॥ यत एव किञ्चित्कालावृत्तित्वे सतीत्यादौ न स्यादेवेत्यस्यैव कादाचित्कत्वाभावपदेन पर्य्यवसानम् । अत एव मूले कदाचित् स्यादिति मूलोक्तकादाचित्कत्वाभावापादनं साम्प्रदायिका अन्यादृशमाहुः । अन्यथा पौनरुक्त्यापत्तेरित्यर्थः । तत्र पक्षविशेषणमहिम्नाऽलीकत्वसिद्धिरित्येव भेदो नोक्तदोष इत्यसरसोद्भावनं सम्प्रदायेनेतीति वदन्ति । केचित्तु सम्प्रदायविद इति प्रकरणान्वयीत्याहुः॥

१६. २५. हेतुभवनयोरिति ॥ यद्यपि हेतोर्यद्भवनं तस्यैव विशिष्टस्यैकस्य निषेधात्तल्लभ्यत इति द्विवचनमयुक्तं, तथापि विशिष्टमपि तदुभया-

१७. २. त्मकमेवेति तथोक्तमिति ध्येयम् ॥ अहेतुश्चेति ॥ हेतुव्यतिरिक्तश्चेत्यर्थः । हेतुनिषेधभवनमुत्पत्तिरूपमसम्भवीत्यत आह ॥ तस्येति॥

१७. २२. अकारणकत्वेऽपीति ॥ अकारणकत्वाविशेषेऽपीत्यर्थः ॥ नियतेति ॥ नियतदेशतद्वृत्तित्वमित्यर्थः । परमाणोर्देशत्वमपरस्य तद्वृत्तित्वमिति स्वभावादेव यथा यथा नियम इति भावः । नियतदेशावृत्तिनियतसम्बन्धित्वं विवक्षितमित्यन्ये । परमाणुपदं भावप्रधाननिर्देशेन परमाणु-

१७. २७. त्वपरमित्यपरे ॥ ये ये निरवधय इति ॥ अकादाचित्कत्वमाकाशादिषु न तत्तद्धर्माधीनमननुगमादिति निरवधित्वनिबन्धनमेव मन्तव्यमन्यस्यासम्भवादिति परस्परविरोधावधारणेन निरवधित्वे कादाचित्कत्वस्वभावविरोधे इत्यर्थः । अत एवाननुगमप्रदर्शनार्थं, ये ये इत्युक्तमिति वदन्ति ॥

१७. २९. अयं क्षण इति ॥ अत्र च कालत्वमापादकविशेषणम् । तेन घटरूपादौ न व्यभिचार इति ध्येयम् । अन्ये इत्यस्वरसोद्भावनम् । तद्वीजन्तूक्ततर्कावष्टम्भे यथोक्तमेव युक्तम् । तदनवष्टम्भे त्वेतदप्यप्रयोजकमित्याहुः ॥ न हीतीति ॥ भावकादाचित्कत्वमिति न प्रागभावा-

१८. २. ऽव्याप्तिर्दोषः । नन्वेवं गौरवमित्यत आह ॥ तथा सतीति ॥ अन्यथा द्वयोरपि कादाचित्कत्वे घटस्य कादाचित्कत्वव्यवहार आकाशस्याकादाचित्कत्वव्यवहारश्च लोकानां विरुध्येतेत्यर्थः । तथाच गौरवमपि प्रामाणिकमिति भावः ॥ नन्विति ॥ घटप्रागभावनिरूपकस्य

चक्षुरादेर्न घटकारणत्वं यथेत्यर्थः ॥ न च प्रागभाव इति ॥ अधिक- १८. १५.
बलत्वेन प्रागभावानिरूपकत्वं कारणत्वव्याप्यमिति भावः ॥ तस्येति ॥ १८. १६.
प्रतियोगिसमवायिकारणमात्रनिरूप्य इत्यस्येत्यर्थः ॥ चक्षुरादेरिति ॥
तथाच न तस्य प्रागभावनिरूपकत्वं, यस्य तु तन्निरूपकत्वं कपालादे-
स्तस्य हेतुत्वमेवेति नोक्तदोष इत्यर्थः ॥

नन्विदमनुपलब्धिगम्याभाववादिमतम्, अस्माकन्तु चाक्षुष एवाभाव इत्यपसिद्धान्तः । न च प्रागभावो न चाक्षुष इति न वयं ब्रूमः, किन्तु प्रागभावत्वप्रकारनिरूपणत्वावच्छिन्नं प्रत्यजनकं चक्षुर्व्यभिचारादिति । तदिह सामग्रीनिविष्टाधिकरणस्य परम्परानिरूपणकारणता प्रागभावप्रतियोगिजनकता चेति युक्तो नियम इति वाच्यम् । शब्दादिना तत्प्रकारकनिरूपणसम्भवेन व्यभिचारादधिकरणत्वस्याप्यतथात्वात् । प्रत्यक्षनिरूपणमादाय व्यभिचारश्च तुल्यः । चक्षुष्ट्वेन व्यभिचारेऽपीन्द्रियत्वेनाव्यभिचाराद् विशिष्याधिकरणेऽपि व्यभिचारात् । अस्तु वैव, तथाप्यनन्यथासिद्धस्य प्रागभावनिरूपकस्याधिकरणग्रहादेर्यथा न घटकारणत्वं, तथाऽनादेरपि न तथात्वमिति दोषस्तदवस्थ एव । एतेन परमाश्रित्यैव चक्षुरनन्यथासिद्धत्वाभिधानमित्यपास्तम् । अधिकरणग्रहमादायोक्तदोषानिवृत्तेः । किञ्च यदि चक्षुरादिव्यापाराभावेऽपि तत्प्रतीतिस्तदन्यथासिद्धं, तदाऽधिकरणग्रहणमपि तथा स्यात् । शब्दादिना तद्भिनाऽपि तत्प्रतीतेः । घटोऽप्येवं चाक्षुषो न स्यात् तद्व्यापाराभावेऽप्यनुमानादिना तत्प्रतीतेः । प्रतीतिविशेषे वा व्यभिचारस्तुल्य एवेति चेत् ॥

अत्र ब्रूमः ॥ अधिकरणत्वेन प्रागभावनिरूपकस्य तत्प्रतियोगिजनकत्वमिति नियमः । कपालादेश्च तथात्वात्तज्जनकत्वं न चक्षुरादेरित्यत्र तात्पर्यम् । निरूपकश्च प्रत्यक्षनिरूपण एवेत्यवधेयम् । न च तत्राप्यधिकरणस्य न निरूपकत्वं, किन्तु तद्बुद्धेरिति वाच्यम् । प्रयोजकत्वमात्रस्यैव विवक्षितत्वात् । न च प्रतियोगिसवायिभिन्नस्य देशकालादेरपि तन्निरूपकत्वाभ्युपगमाद्व्यभिचार इति वाच्यम् । तस्यापि हेतुत्वाभ्युपगमात् । ननु देशकालयोः का गतिरिति चेत् । न । तयोरपि स्वरूपयोग्यत्वात् । वस्तुतोऽधिकरणत्वेन निरूपकजातीयं किञ्चिदवश्यं कारणमिति नियम इति केचित् । उपस्थिते प्रागभावे घटकारणत्वग्रहः, उपस्थितिश्च तस्य न कपालाद्युपस्थिति-

मन्तरेणेति कारणताग्राहकमानेन प्रथमोपस्थितकपालादेरेव कारणत्वं गृह्यते, न तु प्रागभावस्यापि। उत्पन्नानुत्पत्त्या तु तस्य तथात्वग्रहो, न तु प्रत्यक्षात्। चक्षुरादिकश्च न तदोपस्थितं, न वा कपालादिवदनन्यथासिद्धमिति न कारणमित्यत्र तात्पर्यम् । आपादके विशेषणमित्यन्ये । न च नित्यत्वमुपाधिः । तस्याप्यापाद्यत्वादिति भावः ॥ न च धूमत्वमिति ॥ न च परमाण्वादौ व्यभिचारः, जन्यवृत्तित्वे सतीत्यापादकाविशेषणादित्याहुः।तन्न। परमाणुधूमान्यतरत्वादौ व्यभिचारात्। तस्माद्दहनव्यभिचारिभूतजन्यवृत्तिः स्यादित्यापादकमतो नोक्तदोषः। दहनासम-
१८. २५. वहितत्वं तदसहकृतत्वं तदघटितत्वं वाऽभिप्रेत्याह ॥अपरस्येति॥ धूमो यदीति॥ धूममात्रस्य पक्षत्वे आपादकासिद्धिः। धूममात्रस्य तत्समवधानोत्तरोत्पत्तिकत्वाभावेन धूमत्वादेस्तदनवच्छेदकत्वात्। रासभोत्तरभाविधूमस्य पक्षत्वे सिद्धसाधनं, तद्धूमत्वावच्छिन्नस्य तथाभावादिति चेद् मैवम्। धूमस्य समवधानोत्तरोत्पत्तिकत्वनियमेऽपि दहनस्य तदनियतत्वं परेणाभिप्रेतमिति तद्व्यभिचारित्वमेव तदुत्तरोत्पत्तिकतावच्छेदकत्वेन पराभिप्रेतमिति धूममात्रस्य पक्षत्वेऽप्यदोषादित्याहुः।

१९. १६. स्वभावनियतत्वादिति ॥ अत्र नियतपदं चिन्त्यम् ॥ तत्त्वेति ॥ स्वभावत्वव्याघातादित्यर्थः । अनियतावधयश्चेति ॥ यद्यपि अवधित्वं कारणत्वम्। नियतस्यैवेत्यनियताऽवधित्वमप्रसिद्धं, प्रसिद्धत्वे वाऽऽकाशादेरवधित्वमात्रस्याभावाद्घटादावेव तदभ्युपगम इति तेषां कादाचित्कत्वस्वभावविरहादिति विरुद्धम् । तथापि नियताऽवधिशून्यत्वे तात्पर्यम् । विशिष्टाविशिष्टप्रतियोगिकत्वे च न भेद इत्याहुः । अनियताऽवधिपदेन शशशृङ्गादयस्तन्मतेनोक्ता इत्यन्ये ॥
१९. ३१. न हीति ॥ यद्यपि यथा विरुद्धयोरपि प्रमेयैकस्वभावत्वं तथा कादाचित्काकादाचित्कयोरपि निरवधिस्वभावत्वमविरुद्धं, तथापि तत्तत्कार्यार्थं तत्तत्कारणोपादानानुपपत्त्या सावधित्वसिद्धिरिति भावः।

अनादित्वादित्यस्य परिहारस्यासङ्गतत्वनिरासार्थमाशयं पूरय-
२०. ६. ति ॥ नन्विति ॥ तथाचाशयस्थितानवस्थापरिहारपरत्वेन तत्सङ्गतिरिति भावः । नन्वनवस्थाभयात् प्रागभाववन्निरपेक्षाऽपि सामग्री कादाचित्कीत्यनेन विपक्षगामितया साधारणानैकान्तिकप्रदर्शनात् कथमसाधारण्यम्? । अत एव परिमले तदेवोक्तमिति चेत्। मैवम्। अनवस्थाभिया सामग्री निरपेक्षा आकाशादिवन्न कादाचित्की । त-

थाच निरपेक्षसामग्रीरूपविपक्षाद्यावृत्तिरुक्ता । आकाशादिविपक्ष-व्यावृत्तेश्च स्फुटत्वादप्रदर्शनम् । निरपेक्षसामग्रीसापेक्षं कार्यमप्यकादाचित्कमिति सपक्षाद्यावृत्तं कादाचित्कत्वमसाधारणं स्यात् । तथाच तद्वयेन निरपेक्षस्यापि कादाचित्कत्वस्वीकारेण साधारणानैकान्तिकतया नायं हेतुः सापेक्षत्वसाधक इत्याशयवानाहेत्यत्र तात्पर्यात् । न च प्रागभावरूपविपक्षव्यावृत्तत्वाभावान्नासाधारण्यं स्यादिति वाच्यम् । प्रागसत्त्वादिघटितकादाचित्कत्वस्य प्रागेव निरुक्तेः । तद्विपक्षत्वानिश्चयदशायां वा तथात्वात् । यद्यप्येवं पक्षवृत्त्यपि न कादाचित्कत्वमित्यप्रसिद्धं, न त्वसाधारणं, तथापि विशेषादर्शनदशायां तदित्येके । अगमकत्वमेव तेनोपलक्षितमित्यन्ये । केचित्तु असाधारणमित्यत्र अ-पदं निषेधवाचकं विभिद्य व्यावृत्तिपदेन योजनीयम्, तथाच सपक्षविपक्षाभ्यामवृत्तेः साधारणमित्यर्थः । अत एव साधारण्यमेवाग्रे व्युत्पादितम् । तथाच परिमलसंवादोऽपीति वदन्ति । सामग्र्याः सापेक्षत्वेऽनवस्था, निरपेक्षत्वे व्यभिचारादसाधारणं न पक्षदृष्टान्तसाधारणमव्याप्यमिति यावदित्यर्थ इत्याहुः ॥

अंशत इति ॥ अवधेर्मयाऽपि स्वीकारेण तदंशस्य सिद्धस्यैव साधनादित्यर्थः ॥ तत्तदिति ॥ तथाच नासाधारण्यमित्यर्थः ॥ ननु बीजाङ्कुरादेः सादितया कथमनादित्वमित्यत आह ॥ अनादित्वञ्चेति॥ ध्वंसव्याप्यत्वं सजातीयध्वंसव्याप्यत्वम् । तथाच, तद्घटत्वेन सादित्वेऽपि घटत्वेन तद्घटस्याप्यनादित्वमिति ध्येयम् । व्याप्तिश्च कालगर्भा ॥ ननु घटादेः प्रागभाववत् तदुत्तरैकाऽवधित्वं परानभ्युपगतमेवेतिकथमापादनमित्यतआह॥यद्यदृष्टेति॥ तथाच तद्वद्भावेष्वित्यादिना तदभ्युपगतमिति भावः ॥ अदृष्टपूर्वकोटित्वेनेति ॥ नन्वत्रेष्टापत्तिः । अदृष्टपूर्वकोटिकेऽनादित्वाभ्युपगन्तारं प्रत्येवापादनात् ।न च पूर्वदिने सत्त्वापादनेन प्रत्यक्षत्वापादनमभिमतमितिवाच्यम्।तथापि तस्योत्तरैकाऽवधित्वाभ्युपगमेन पूर्वावधिशून्यतयानादिभावमात्रावधिस्वभावत्व इत्यसङ्गतापातादिति चेन्मैवम् । दृष्टप्राक्कोटिकघटाभिप्रायेणैव प्रकृतापादनात् । नचादृष्टपूर्वकोटित्वेनेत्यसिद्धम् । अदृष्टपूर्वकोटित्वेनानादिर्यो भावः सामग्रीरूपस्तावन्मात्रावधिस्वभावत्व इत्यर्थात् । तथाच, नादृष्टप्राक्कोटितयैवानादित्वम् । अन्यथा, कस्याश्चिद् घटसामग्र्या अपि तथात्वेनानादितया तदुत्तरस्य घट-

२२. ६.

२२. २२.

२३. ३. स्यानादित्वं स्यादिति भावः ॥ अदृष्टावधीति ॥ अदृष्टप्राक्कोटिकाव-
धीत्यर्थः । घटसामग्रीवद्दिनसामग्र्या अप्यदृष्टप्राक्कोटिकत्वेनाना-
दित्वसम्भवात् तदुत्तरदिनस्यानादित्वप्रसङ्ग इति भावः ॥

२३. १३. एवमित्यग्रेतनेन पौनरुक्त्यमाशङ्क्याह ॥ किमयमिति ॥ सर्वजातीय-
त्वाप्रसिद्धेरन्यथा तर्कमाह ॥अयमिति ॥ यद्यपि व्यक्त्यपेक्षया नियमे-
ऽपि पटजनकतद्व्यक्तिजन्यत्वस्य घटेऽनभ्युपगमादिदमयुक्तम् । तथापि
पूर्ववर्त्तिव्यक्तित्वेनैव तथात्वे घटपूर्ववर्त्तिपटजनक–वेमादिव्यक्तेरपि
घटजनकत्वाभ्युपगमादिदमिति ध्येयम् ॥ वैयधिकरण्यादाह ॥ घट-
२३. १९. भिन्नमिति ॥

२१. १०. अनुपलब्धिलिङ्गकमभावलिङ्गकम् । अत एव मूलं— कारण-
२४. १८ व्यावृत्त्या चेति ॥ कारणताऽवच्छेदकस्येति ॥ कारणभेदस्यैव तद्भेदप्र-
२४. २४. योजकत्वादिति भावः ॥ प्रत्युतेति ॥ तथाच तत्तत्परमाणुभिरेव त-
त्तदारम्भ इति नैकोपादानकत्वं तयोरिति भावः । अत्र च जातिपदं
द्वित्वादौ व्यभिचारवारणाय । न च कार्यकारणोभयवृत्तित्वादित्ये-
वास्तु कृतमवयवादिपर्यन्तेनेति वाच्यम् । रूपत्वादौ व्यभिचारात् ।
न चैवमपि समवायिकार्यवृत्तित्वादित्येवास्तु, तत्रैव तात्पर्यादित्याहुः ॥

दधि समवायिकारणकं भावकार्यत्वादित्यनुमानं लाघवाख्य-
तर्कसहकृतं दुग्धारम्भकपरमाणुमत्र विषयीकरोति । अन्यथा गौरवा-
त् । दुग्धं विनाऽपि कदाचिद् दध्यापत्तेश्चेत्याशयवानाह ॥ क्षीर-
२५. ५. परमाणूनामिति ॥ अनुमाने पूर्वपक्षानुमाने ॥ दधित्वमिति ॥ जलत्वे
व्यभिचारादाह ॥ पार्थिवेति ॥ स्वमते दुग्धत्वे व्यभिचारादाह ॥
परमाण्विति ॥ परमाणुपरिमाणादौ व्यभिचारादाह,जातिपदम् ॥ न च
तादृशद्रव्यत्वसाक्षाद्व्याप्यजातित्वं पटवृत्तित्वप्रयोजकमिति वाच्यम् ।
साक्षात्त्वस्य गुरुत्वात् । सत्तायाः पटावृत्तित्वप्रसङ्गाच्च । नन्वेवमप्रयो-
जकतयाऽस्यैव तर्कस्य शिथिलमूलत्वमिति चेत् ॥अत्राहुः॥ न हि पर-
म्परया पटारम्भके परमाणौ दध्यारम्भकपरमाणुवृत्तिदधित्ववत्तया-
ऽपि जातिरङ्गीक्रियते । तस्या अपि पटे प्रत्ययापत्तेः । अवयवावयवि-
वृत्तिजातेरवयविवृत्तित्वनियमात् । तथाचान्यस्यावच्छेदकस्या-
भावात् पृथिवीपरमाणुत्वादिकमेव तत्तद्द्व्यणुकजनकतावच्छेदकम् ।
एवञ्च दधिद्व्यणुकाद्याश्रयपरमाणवोऽपि तत्र स्वरूपयोग्या इति नि-
त्यस्य सहकार्यवश्यम्भावे तैरपि पटजनने पूर्वोक्तयुक्त्या तज्जातेः पट-

२५. ९. वृत्तिताऽऽपत्तिरित्यत्र तात्पर्यमिति ॥ न चेति ॥ यद्यपि प्रमाणविषयीभूतविषयस्य लाघवस्य सहकारितया वक्ष्यमाणस्य न लाघवोपकार्यत्वं, तथाप्युक्तस्य भावकार्यस्य तथात्वम् । तथाच तेनैव तदवयवतायां सिद्धायामेतस्य कथञ्चित्तदुपकार्यत्वम् । एवञ्च लाघवोपकार्योपकार्यमानाभावो न चेति फक्किकार्थ इत्याहुः ॥

नित्येति ॥ एतच्च दध्यवयविनि व्यभिचारवारणाय । काले व्यभिचारवारणाय, पार्थिवत्वादिति ॥ न च समवायगर्भत्वमन्यथा परम्परासंबन्धमादाय व्यभिचारापत्तेरिति वाच्यम् । एवमपि साक्षात्सम्बन्धगर्भस्य निर्दोषत्वात् ॥ दधित्वाश्रयेति ॥ दधित्वाश्रयाभिमतपरमाणावित्यर्थः । अवयवित्वप्रवेशे गौरवादिति भावः ॥ प्रतिकूलेति ॥ पूर्वोक्तप्रतिकूलतर्केणेत्यर्थः । तथाच गौरवमपि प्रामाणिकमिति भावः । अत एव गन्धवदवयवित्वस्य पृथिवीत्वव्यञ्जकत्वे तदपि परमाणौ न वर्त्ततेति प्रतिबन्दिः परास्ता । तत्र गौरवस्य प्रामाणिकत्वाभावात् । किञ्चैवं गन्धसमवायिकारणतावच्छेदकपृथिवीत्वस्याभावे निर्गन्धत्वापत्तौ तदारब्धकार्यस्य निर्गन्धत्वप्रसङ्गात् । नचैवं दधित्वव्यञ्जकरसविशेषसमवायिकारणतावच्छेदकतया दधित्वं परमाणावपि । अन्यथा परमाणौ तद्रसाभावेन तदारब्धदध्न्यपि तदभावापत्तेरिति वाच्यम् । पृथिवीत्वस्यैव तदवच्छेदकत्वात् । घटादौ सहकारिविरहे तदनुत्पादात् । तदारम्भकपरमाणौ च तदुत्पत्तिरिष्टैव । अत एव तेन कदाचिद् दध्यारम्भोऽपि । अत एव मधुराऽऽम्लरससमवायिकारणतावच्छेदकतया पृथिवीत्वसिद्धिरुक्ता वर्द्धमानचरणैरिति दिक् ॥

२५. १४. तद्व्यञ्जकत्वादिति ॥ तथाच साधनव्यापकत्वमुपाधेरिति भावः ॥ यस्येति ॥ वह्न्युत्कर्षार्थमुपादीयमानेन्धने व्यभिचारादाह ॥ तद्वृत्तीति ॥ सत्तामादाय दोषतादवस्थ्यादाह ॥ द्रव्यत्वव्याप्येति ॥ व्याप्तिश्च भेदगर्भेति न द्रव्यत्वमादाय दोषतादवस्थ्यमिति भावः । तथाऽपि तैलोत्थितोद्भूतरूपदहनार्थकेऽनुद्भूतरूपतैलस्थदहने व्यभिचारः । अनुद्भूतान्नोद्भूतमिति मतेनैवास्य कृतत्वादित्यत आह ॥ उपादीयत इति ॥ उपादानं प्रवृत्तिः । तस्य चाप्रत्यक्षत्वान्न तद्योग्यतेति न दोषः । अत एव घटाद्युत्कर्षार्थके मृदारम्भके परमाण्वादौ न व्यभिचारः । न चैतन्मते अनुद्भूतरूपस्योद्भूतरूपार्थक-

त्वाभावादेव न व्यभिचार इति किं तद्वारणार्थं विशेषणोपादानेनेति वाच्यम्। नियमतो यदनन्तरं यद्भवति तस्यैव तदर्थकत्वेन विवक्षितत्वात्। तस्य च तत्सहचरितावयवान्तरमादाय तत्रापि सत्त्वात्। अन्यथा दुग्धस्यापि दधिप्रतिबन्धकतया तथात्वं न स्यात्॥ ननु धूमार्थोपादीयमानार्द्रेन्धनोत्कर्षे व्यभिचारः । न चाऽऽर्द्रत्वं जलसंबन्धो, न तद्विशिष्टे तद्वृत्तिद्रव्यत्वव्याप्यजातिरस्तीतिवाच्यम्। एवमपि शरीरोत्कर्षार्थोपादीयमानभक्ष्योत्कर्षे व्यभिचाराऽवारणादित्याशङ्क्य उपादेयतावच्छेदकधर्मावच्छेदेन तद्वृत्तिद्रव्यत्वव्याप्यजातिमत्त्वं विवक्षितम् । न च शरीरोत्कर्षार्थोपादीयमाने उपादेयतावच्छेदकावच्छिन्नं पार्थिवमात्रम्। जलस्यापि तथाभावेनौदर्य्यानलदाह्यमात्रस्य रसवन्मात्रस्य तथाभावादिति समादधुः। तच्चिन्त्यम्। तत्र पक्षसमत्वेन व्यभिचाराभावाद्विवक्षाया वैयर्थ्यात् । आहारपरिणतिभेदेन शरीरभेदाभ्युपगमाच्च । किञ्चैवमपि घटोत्कर्षार्थोपादीयमानदण्डोत्कर्षेण व्यभिचारः। यदि च योग्यताविवक्षायां दण्डारम्भकपरमाणुना कदाचिद्घटारम्भात् साध्यसत्त्वेन व्यभिचारः, तदा भक्ष्यारम्भकपरमाणुनाऽपि शरीरारम्भाविरोधः । अपि चालोकोत्कर्षार्थोपादीयमानोत्कृष्टप्रदीपादौ व्यभिचारः। तस्मादुद्भूतस्पर्शस्येत्यपि विशेषणं देयम् । यद्यपि योग्यताविवक्षायां दण्डघटवत् कदाचित् दध्नोऽपि दुग्धोपादानोपादेयत्वे विवक्षितसाध्यस्य फलोपधानगर्भस्य न सिद्धिः। तदविवक्षायां घटोत्कर्षार्थकदण्डोत्कर्षेण व्यभिचार एव। तथापि परिमाणोत्कर्षनिबन्धन एवोत्कर्षो विवक्षितः । घटे च स न दण्डोत्कर्षनिबन्धनः, किन्त्ववयवोत्कर्षनिबन्धन एवेत्येके । एतदनुशयादेव यद्द्रव्येत्यादिकामित्यन्ये । यदर्थं यदुपादीयते तत्तदुपादानोपादेयमित्यत्र वैजात्यं गुणविरोधश्च बाधकमिति प्रकृते तदुभयाभावोपवर्णनम्। उपलक्षणतया च बाधकाभावे सतीत्यत्र तात्पर्यमिति न व्यभिचारशङ्केत्यप्याहुः॥

२५. २२. न दुग्धत्वेति॥ दुग्धत्वाश्रयस्य कालस्य जनकत्वाद् बाध इत्यत उक्तं, परमाण्विति॥ एतेन, परमाणुग्रहणं स्वरूपकथनाय। न चाग्रेतनसिद्धसाधनासम्भवः द्व्यणुकारम्भकस्य परमाणुत्वनियमेन तत्सम्भवादित्यपास्तम्॥ दधिद्व्यणुकेति॥तथाच प्रतियोग्यप्रसिद्ध्या साध्याऽप्रसिद्धिरिति भावः । सिद्धसाधनमिति भाव इत्यन्ये । तर्हि

द्रव्यत्वमपि तत्र न वर्त्ततेत्यत आह ॥ द्रव्यत्वस्यापीति ॥ तद्भिन्नेति॥ तद्व्याप्यत्वमात्रं परम्पराव्याप्येऽतिव्याप्तमित्यत उक्तं सत्यन्तम् । तथाऽपि तद्व्याप्याऽव्याप्यत्वमसम्भवि। पृथिवीत्वादेर्द्रव्यत्वादिव्याप्यीभूतद्रव्यत्वादिव्याप्यत्वात् । द्रव्यत्वादिव्याप्यीभूतपृथिवीत्वादिव्याप्यत्वाच्च । अभेदेऽपि व्याप्तिसत्त्वादित्यत उक्तं, तद्भिन्नेति ॥ साक्षाद्व्याप्यव्यापकाभिमतोभयभिन्नेत्यर्थः । सत्तादेरपि द्रव्यत्वादिसाक्षाद्व्याप्यत्वापत्तिरिति चरमं तद्व्याप्यत्वमुक्तम् । न च तदुभयभिन्नद्रव्यत्वादिव्याप्यगुणवत्त्वादिव्याप्यतया पृथिवीत्वादावसम्भव इति वाच्यम् । तद्भिन्नतद्व्याप्यजात्यव्याप्यत्वे सतीत्यर्थात् । नन्वेवं चरमजातेः स्वसाक्षाद्व्याप्यत्वं न स्यात् । स्वभिन्नस्वव्याप्यजात्यप्रसिद्धेः । न च स्वस्य स्वसाक्षाद्व्याप्यत्वं न विवक्षितमिति वाच्यम् । द्रव्यत्वस्यापि स्वसाक्षाद्व्याप्यत्वमित्युपक्रमविरोधादिति चेत् । मैवम् । द्रव्यत्वसाक्षाद्व्याप्यत्वमात्रस्यैव प्रकृतत्वेन लक्ष्यत्वादित्याहुः । वस्तुतस्तु, तद्भिन्नतद्व्यापकजात्यव्याप्यत्वे सति तद्व्याप्यत्वं विवक्षितम् । तच्च चरमजातावपीति नोक्तदोषः । अत्र चाद्यं तत्पदं साक्षाद्व्याप्यत्वाभिमतमात्रपरम् । अन्यच्च व्यापकत्वाभिमतपरमित्यवधेयम् ॥

यद्द्रव्येति ॥ घटध्वंसजन्ये घटरूपादिध्वंसे व्यभिचारादाह, चरमद्रव्यम् । यद्द्रव्याभावजन्यमिति कृते प्रतिबन्धकद्रव्यात्यन्ताभावजन्ये द्रव्ये व्यभिचारः स्यादिति ध्वंसपर्य्यन्तमुपात्तम् । न च तद्ध्वंसस्यापि जनकत्वाद्दोषतावदस्थ्यम् । ध्वंसत्वेन जनकत्वस्यात्र विवक्षणात् । नचैवं दृष्टान्तासिद्धिः । महापटस्य प्रतिबन्धकतया तदभावस्य संसर्गाभावत्वेनैव हेतुत्वादिति वाच्यम् । महापटं विनाऽपि खण्डपटोत्पादापत्तेः । अत्यन्ताभावस्य नित्यस्य स्वरूपयोग्यस्य सहकार्यवश्यम्भावापत्तेश्च । नचैवं तत्प्रागभावस्याहेतुत्वे महापटोत्पत्तेः प्राक् खण्डपटो न स्यादिति तन्तुमात्रमुपलभ्येतेति वाच्यम् । इष्टापत्तेः । तथाविधसंस्थानयोगितया पटव्यपदेशः । यद्वा, द्वितन्तुकादिमहापटध्वंसजन्य एव त्रितन्तुकादिः पटो जायते । मूर्त्तानां समानदेशताविरोधेन वेमाद्यभिघाताद् द्वितन्तुकादिनाशे त्रितन्तुकाद्युत्पादाभ्युपगमात् । तत्र च सर्वतन्तुकमहापटप्रागभावः सन्नप्यन्यथासिद्ध एव । एवञ्च त्रितन्तुकादौ पटध्वंसजन्यपटत्वेन खण्डपटत्वं, पटजनकध्वंसप्रतियोगिपटत्वेन महापटत्वञ्च न विरुद्धम् । द्वितन्तुके

२५. २८.

च यदि खण्डपटव्यपदेशः, तदाऽग्रिमापेक्षया परिमाणापकर्षनिबन्धनो गौणः। वस्तुतः प्रथमपटन्यूनसमवायिकारणक एव खण्डपट इति त्रितन्तुकादीनामपि महापटत्वमेवेति तत्रापि गौण एव तद्व्यपदेश इति। द्रव्यप्रकाशे च संसर्गाभावत्वेन तस्य कारणत्वाभिधानं मतान्तरेणेति मन्तव्यम्। आद्यद्रव्यपदं किमर्थमित्यवशिष्यते। तत्र ब्रूमः। तत्त्वसाक्षात्कारजन्यमिथ्याज्ञानध्वंसस्य ध्वंसत्वेन कायव्यूहं प्रति जनकतया व्यभिचारवारणाय, तदिति॥ यत्तु प्रयागमरणस्य संयोगध्वंसात्मकस्य स्वर्गहेतुत्वश्रुतेः स्वर्गिशरीरजनकतया तत्र व्यभिचारवारणाय तदिति। तन्न। अदृष्टाद्वारकत्वस्य साक्षाज्जनकत्वस्य वाऽवश्यं वाच्यतया तत एव तदुद्धारात्। अन्यथा ब्राह्मणशरीरशालग्रामध्वंसादेरधर्मद्वारा नारकिशरीरजनकतया व्यभिचारतादवस्थ्यापत्तेः। अन्ये तु प्रागभावध्वंसात्मककपालजन्यघटे व्यभिचारवारणाय तदुपादानम्। न च ध्वंसत्वेन जनकत्वविवक्षयैव तद्वारणमिति वाच्यम्। ध्वंसत्वेनेत्यस्य ध्वंसत्वनियताया जनकताया विवक्षितत्वादित्यर्थात्, तावतैव प्रतिबन्धकाभावजन्ये व्यभिचारस्य निरासात्। यद्यपि प्रागभावोपादानाप्रसिद्ध्या व्यभिचारोऽपि तत्राप्रसिद्ध इति कथं तद्वारणाय तत्, तथापि नियतसामानाधिकरण्यरूपव्याप्तिग्रहौपयिकतया सार्थकत्वम्। यद्वा, यद्द्रव्यध्वंसजन्यं यद्द्रव्यं तदुभयमेकोपादानकमित्यत्र तात्पर्यम्। एकोपादानकत्वश्चान्यत्र प्रसिद्धमिति तत्र व्यभिचारप्रसिद्धिरिति वदन्ति। यत्तु, अवयवसंयोगध्वंसजन्यखण्डपटे व्यभिचारवारणाय द्रव्यपदम्। न च तत्र साध्यमस्त्येवेति वाच्यम्। तत्संयोगाश्रयतन्तूनामपि नाशे तद्भिन्नमात्रसमवेतखण्डपटे तथापि व्यभिचारादिति। तत्तुच्छम्। तस्य महापटध्वंसोपक्षीणत्वेन खण्डपटं प्रत्यहेतुत्वात्। अन्यथा तन्तुनाशजन्यखण्डपटमादाय दोषतादवस्थ्यापत्तेः। एतेन जन्यत्वेन प्रयोज्यत्वमात्रं विवक्षितमित्यपास्तम्॥

२६. ७. तथाचेति॥ दुग्धरूपरसविशेषारम्भका एवावयवाः पाकजरसविशेषशालिनो यतोऽत एव दध्यारम्भकाः। तस्य रसविशेषात्मकत्वादित्यर्थः। यद्वा, दुग्धादिपदं द्रव्यपरमेव। दुग्धत्वादेः परम्परासंबन्धेन द्रव्यवृत्तित्वाभ्युपगमादिति॥ न विरोध इति॥ नैकोपादानकत्वविरोधः। रसविशेषात्मकयोर्दधिदुग्धयोरेकत्र प्रमाणसिद्धत्वा-

दित्यर्थः । अनभिमतिबीजश्चात्र द्रव्यत्वादिसामानाधिकरण्यबुद्धेः साक्षात्संबन्धविषयकत्वे बाधकाभावान्न परम्परासंबन्धविषयत्वम् । अन्यथा पृथिवीत्वादेरप्यभिव्यञ्जकगन्धादिवृत्तितापत्तेरिति ॥

तदेवमिति ॥ नन्वेवं तथापि वह्निप्रयोज्यवैजात्यशङ्कया न धूमसामान्यमग्निं गमयेत् ।यदि चोपस्थितधूमत्वावच्छेदेन व्यभिचाराग्रहात्तेनैव रूपेण कार्यत्वग्रहः, तदा यत्रोपस्थितरूपे व्यभिचारस्तत्रैव रूपान्तरेण कारणत्वकल्पनमतो न रासभमन्तर्भाव्य तत्कल्पनम् । किञ्च, शक्तिवैजात्ययोरन्यतरकल्पनाऽवसरे तयोः कल्पनीयतया लाघवेन क्लृप्तान्यान्यत्वस्यैवावच्छेदकत्वकल्पनादिति । तत्र ब्रूमः । वैजात्यस्यापि प्रमाणान्तरसिद्धतया तत्राप्यवच्छेदकत्वकल्पनैव।अन्यथा सहकारिनियमानुपपत्तेः । तदिदमुक्तं मूले, तेनैव व्यज्यमानस्येति ॥ न च सामग्रीत्रयकल्पने गौरवं, तस्यावश्यकत्वात्। अन्यथा सहकारिनियमानुपपत्तिरेव । स हि कार्यतावच्छेदकभेदेन फलविरोधे सत्येव स्यात् । अन्यथा प्रत्यक्षादिप्रमाणानामपि जन्यज्ञानत्वावच्छिन्ने तदन्यान्यत्वेन हेतुतापत्तेः । यदि च सहकारिनियमानुपपत्त्या सामग्रीभेद-फलवैजात्यावश्यकत्वे गौरवान्न तथा, तदा प्रकृतेऽपि तुल्यं, तत्तत्सहकारिसम्बन्धानामपि तदन्यान्यत्वेन हेतुत्वान्नियमोपपत्तेरित्यऽपि तुल्यम् । यद्विशेषयोः कार्यकारणभावग्रह इत्यादिकमपि तुल्यम् । तेन रूपेणान्वयव्यतिरेकग्रहान्न तथेति च तुल्यम् । अपि चैवं भौमत्वस्यापि विशेषतया गुरुत्वेन वह्नित्वसामान्यावच्छिन्ने औदर्यादिवह्निकारणमप्यन्तर्भाव्य तदन्यान्यत्वेन हेतुत्वापत्तिः । किञ्चैवं, जन्यतावच्छेदकमपि तत् स्यादिति घटपटान्यान्यत्वावच्छेदेन दण्डवेमान्यान्यत्वेन हेतुत्वापत्तिः । तथाचोक्तगौरवादतिप्रसङ्गाच्च न तदन्यान्यत्वमवच्छेदकमिति दिक् । यत्तु, नैकं विरुद्धद्वयप्रयोज्यम् । भावाभावयोरेककार्यजनकतापत्तेः । अत एव न यागध्वंसेनापूर्वस्यान्यथासिद्धिः । तदिह वह्नित्वं यदि तृणाद्यन्यान्यप्रयोज्यं स्याद् न स्यात्तदन्यवह्न्यवयवादिप्रयोज्यं विरोधादिति । तच्चिन्त्यम् । एवं हि तृणप्रयोज्यत्वेऽपि तदन्यवह्न्यवयवादिप्रयोज्यत्वं विरुध्येत । यदि च तयोः परस्परविरहरूपत्वाभावात्तदुभयप्रयोज्यत्वं न विरुद्धं, तदा तुल्यम् । वह्न्यवयवत्वेनैव तस्य प्रयोजकत्वं, न तु तृणाद्यन्यान्यत्वेनेत्यपि तुल्यमिति ॥

२७.२०. विवादपदमिति ॥ एतच्च प्रदीपादौ साध्यसिद्ध्या अंशतः सिद्ध-साधनवारणार्थम् ॥

नियतेति ॥ ननु वृश्चिकादौ हेतुसत्त्वेऽपि साध्यासत्त्वाद्व्यभिचार इति चेत् । मैवम् । नियतसहकारिप्रयोज्यजातिकत्वस्य साध्यत्वात् । प्रकृते च पक्षधर्मताबलेन वह्नित्वव्याप्यैव सा जातिः सिद्ध्यतीति तथा प्रतिज्ञानात् । न चैवमपि ध्वंसे व्यभिचारः । जातिपदस्य धर्ममात्र-परत्वात् । प्रदीपादिदृष्टान्तोपादाननिर्बन्धश्चातेजस्त्वाद्युपाधेः साध्या-व्यापकत्वप्रदर्शनार्थमित्याहुः । वस्तुतस्तु साध्यदृष्टान्तालोचनेन वह्नित्वादिति हेतुरभिमतः स्फुटत्वात् कण्ठरवेण नाभिहितः । नियते-त्यादिकश्च विपक्षबाधप्रदर्शनपरमिति युक्तमुत्पश्यामः ॥

२८. ३. ननु प्रागुक्तसहकारिनियम एव विपक्षबाधक इत्याह ॥ अथेति ॥ तदभिन्नत्वे चेति॥फूत्कारप्राक्काल एव तृणे शक्तिस्तत्समवधाने तज्जन्या वेति विकल्पार्थः॥ तथैव तच्छक्त्योरपीति ॥ यद्यप्येवं कार्यवैजात्यमा-वश्यकम् । एकजातीयकार्ये सहकारिनियमानुपपत्तेः । तथापि तृण-फूत्कारसंबन्ध – तरणिकिरणमणिसंबन्धादिष्वप्येकजातीयशक्तिमत्त्वं कारणतावच्छेदकम् । तथा च तदन्यतमसंबन्धाभावे तृणनिर्मन्थन-

२८.२२. समवधानेऽपि नाग्न्युत्पत्त्यापत्तिरिति भावः ॥ तृणेति ॥ ननूक्तगौरवेण मा भूच्छक्तिकल्पना, जातिकल्पनाऽपि कुतः । यावता वह्न्यनु-विधायित्वमेव धर्मिकल्पनात इति न्यायेनावच्छेदकमस्तु । नचेदमेव वह्निजनकत्वं, येनात्माश्रयात्तावच्छेद्यावच्छेदकत्वं, किन्त्वनन्यथा-सिद्ध्यादिघटितमितिचेन्न । तदनुविधायित्वस्य सहकार्यन्तरसाधारण-तया सत्सत्त्वे तृणाद्यन्यतमासत्त्वेऽपि वह्न्युत्पादापत्तेः । कारणता-वच्छेदकावच्छिन्नयत्किञ्चित्सत्त्व एव कार्योत्पादनात् ॥

२९. ५. उक्तग्राहकैरिति ॥ अन्वयव्यतिरेकाभ्यां नियतेनान्वयेन चेति बहु-वचनोपपत्तिः । अधिकश्चानुमानप्रकाशे प्रपञ्चितम् ॥ एतेनेति ॥ व्यव-स्थापितजातीनामेव लाघवादवच्छेदकत्वेनेत्यर्थः ॥ अन्योन्याश्रया-च्चेति ॥ वह्नौ मणिजन्यत्वे गृहीत एव मणिजन्यवह्निभिन्नवह्नित्वेन तृणजन्यत्वग्रहः, तृणजन्यत्वे च वह्नौ गृहीत एव तृणजन्यवह्निभिन्न-वह्नित्वेन मणिजन्यत्वग्रह इत्यन्योन्याश्रयादित्यर्थः । अन्यथा वह्निमात्र-स्यैव तदजन्यत्वेनोपस्थितौ वह्नित्वावच्छिन्न इतरव्यभिचारादेव हेतु-त्वग्रहानुपपत्तेः । तथा च विशेषणोपादानाय सोऽपि व्यर्थ इति भावः ॥

निमित्तकारणेति ॥ न चेन्धननाशादपि वह्निनाशादननुगमः। तत्रेन्धननाशाद्वह्न्यन्तरं नोत्पद्यते । पूर्ववह्निस्त्ववयवविभागन्यायेनैव नश्यतीत्युपगमात्। एवं शरीरनाशोऽपि नादृष्टनाशजन्य इत्यभ्युपगमेनेदम् । ननु निमित्तकारणत्वं समवाय्यसमवायिभिन्नकारणत्वमिति कारणत्वान्तर्भावे गौरवम्। तदनन्तर्भावे तदन्यान्यत्वमवच्छेदकं पर्यवस्यति। तच्चानभ्युपगतमिति चेन्न। तदन्यान्यनाशत्वस्यात्र तत्पर्यवसानात् । तथाच प्रतियोग्यनुगमकतया तत्प्रवेशो तद्घटितस्यावच्छेदकत्वं, न तु तस्यैव । अनभ्युपगतञ्च तदिति भावः। केचित्तु, एतदस्वरसादेवाह-यद्वेति ॥ २९.१७.

तथापीति ॥ न चाश्रयनाशे तदाश्रितद्रव्यतदसमवायिनोर्युगपदेव नाशादिदमसम्भवीति वाच्यम् । समवायिनाशसमकालं विभागाद् यत्रासमवायिनाशस्तत्र तत्सम्भवात् ॥ आश्रयनाशाजन्येत्युपलक्षणम् । असमवायिनाशाजन्यद्रव्यनाशं प्रत्याश्रयनाशस्य हेतुत्वात्, तस्य चासमवायिनाशजन्यत्वादित्यपि द्रष्टव्यम् ॥ तत्रेतरेति ॥ २९.२१. नचाविद्यमानोभयकद्रव्यनाशत्वावच्छिन्ने असमवायिनाशसाहितसमवायिनाशत्वेन हेतुत्वमस्तु । तथाच कथं व्यक्तिविशेषे व्यक्तिविशेषस्य हेतुत्वम् ? । अन्यथा अनन्तसामग्रीकल्पनापत्तेरिति वाच्यम । तत्रैव तात्पर्यात् । नचात्राप्यन्यतरस्यावच्छेदकत्वे विनिगमकाभावः। असमवायिनाशत्वादिना तदुभयोरपि हेतुत्वादेव। अत एव साग्रीभेदः। अन्यत्रान्यतरस्यैव हेतुत्वात्। नचात्राप्यन्यतरस्यैव हेतुत्वमस्तु, कार्यतावच्छेदकभेदाच्च सामग्रीभेद इति वाच्यम्। विनिगमनाविरहेणोभयोरपि तुल्यत्वात्। वस्तुतस्तु समवायिकारणनाशाद् द्रव्यगुणकर्म्मणां नाशदर्शनात् तत्तन्नाशस्याननुगमादनुगतस्य सति सम्भवे त्यागायोगादविद्यमानाश्रयकासमवेतकार्यनाशत्वावच्छेदेनास्य हेतुत्वकल्पनाद् द्रव्यनाशेऽपि तथा। तथाच युगपत् समवाय्यसमवायिनाशयोरुत्पत्तावपि तन्निष्ठकार्यमात्रनाश एवाश्रयनाशो हेतुः। तथाच न सामग्रीभेदः। अत एव समवायिनाशस्थलेऽपि तज्जन्यासमवायिनाशस्यैव द्रव्यनाशकत्वं क्लृप्तत्वादित्यपास्तम् । गुणादिनाशे तस्यापि क्लृप्तत्वात् । किञ्चाविद्यमानाश्रयकद्रव्यनाशे आश्रयनाशो हेतुरविद्यमानासमवायिकारणकद्रव्यनाशेऽसमवायिनाशो हेतुरस्तु । तथाच क्लृप्तसामग्रीत एव प्रकृत-

कार्योपपत्तौ न सामग्रीभेदः । अविद्यमानता च द्रव्यनाशपूर्वक्षणे बोध्या। तेन सत्समकालाविद्यमानत्वमादाय न व्यभिचारइतिविद्वद्भिः परिचिन्तनीयमिति । एतत् सर्वमभिसन्धायोक्तं, दिगिति ॥

३०. १२. उभयत्र व्यक्तिमात्रापेक्षित्वेन यावत्पटापेक्षणीयापेक्षित्वं घटस्य बोध्यम् । एवं पूर्ववर्त्तिमात्रापेक्षित्वेन यावत्पटादिजनकजन्यत्वं घटादेर्बोध्यम् ॥ अत एवेति ॥ रासभादिसाधारण्यादेवेत्यर्थः ॥ यस्मिन् सत्येवेति ॥ यद्धर्मावच्छिन्ने सत्येव सहकारिसमवधानात् कार्य्यं भवति तदवच्छिन्नं कारणमित्यर्थः । तदिदमाह ॥ सामान्यत इति ॥ यागादौ बहुवित्तव्ययायाससाध्ये फलावश्यम्भावनिश्चये सत्येव प्रवृत्तेरिष्टापत्तिरिति यदि ब्रूयात्, तदा दोषान्तरमाह ॥ यदि सेति ॥ नचाजनकव्यक्तेरपि तज्जातीयतया द्वेषात्तन्नाशार्थं प्रवृत्तिरिति

३१. २. वाच्यम् । दुःखाजनकत्वे द्वेषस्याप्यभावात्, निष्प्रयोजने द्वेषमात्रात् कृतेरनुत्पत्तेश्चेतिभावः॥निर्वातास्थितस्येति॥ननु नैतावता कारणत्वम् । न हि कारणाभावेन कार्यध्वंसः । किन्त्वनुत्पाद इति चेन्न । नाशपदेन प्रवाहानुत्पादेनात्यन्तोच्छेदस्य विवक्षितत्वात् । तथाचाशुनाशितया पूर्वप्रदीपनाशेऽपि वातं विनाऽग्रिमतदनुत्पादादित्यत्र तात्पर्यम् ॥

३१. ४. तेजस्त्वेन कार्यतेजस्त्वेन॥न चेति॥ न च पवनध्वंसादिषु साध्याऽव्याप्तिः। साधनावच्छिन्नसाध्यव्यापकत्वादिति भावः । अत एवाह॥ तैजसेति ॥ आगमोऽपीति ॥ ज्योतिरुत्पद्यते वायोरित्यादिविष्णुपुराणरूप इत्यर्थः । यद्विशेषयोरिति न्यायात्तावता वह्निसामान्यमात्रे तद्धेतुत्वं सिद्ध्यति, न तु तेजोमात्रे । अन्यथा द्रव्यमात्र एव तदापत्तेरित्यनुशयादाह ॥ अन्ये इति ॥ दिव्यमितीति ॥ यद्यपि दिव्यस्यापि दहनतया तद्गतसामान्यमपि प्रश्नविषयः, तथापि तार्णाऽऽदिदहनसामान्यस्य प्रश्नविषयत्वादस्यातथात्वमित्याशयः।यद्यप्येवं पिण्डितस्येत्यप्ययुक्तं, तस्याप्यप्रश्नात् । तथापि तदपि दृष्टान्तार्थमेव। एवञ्च पिण्डितस्य सुवर्णस्य दिव्यमिति दृष्टान्तार्थमित्येकग्रन्थो बोध्यः । दिव्यमितीत्युपलक्षणम्, उदर्यस्यापि दृष्टान्तत्वमित्येके । तार्णपदस्य

३२.११. पार्थिवेन्धनदहनपरतया तत्र प्रश्न एवेत्यन्ये ॥ प्रकृतेश्चेति ॥ तथाचैकप्रकृतिविकारत्वान्महत्तत्त्वादीनामेकजातीयत्वमित्यर्थः ॥ तद् द्रष्टुमिति ॥ तदित्यव्ययं षष्ठ्यन्तम् । तेन, तस्य द्रष्टुं शक्यत्वादित्यर्थः ॥

ननु तिमिरं तेजोऽभावः । तदपहार एव प्रदीपो, न तु तत्कारी ।

अभेदे जन्यजनकभावानुपपत्तेरित्यत आह ॥ तिमिरमिति ॥ तथाच व्यक्तिभेदमादायाविरोध इति भावः ॥ प्रदीपे चेत्यापाततः ॥ अत एव दूषयति ॥ दृष्टान्तेऽपीति ॥ एकस्य कारणस्य क्रमो न पराभ्युपगतोऽपीत्यनाक्षिप्तसमाधानमिति पूरयित्वा व्याचष्टे ॥ एकस्येति॥ एवमग्रेऽपि ॥ अक्रमादपि नित्यात् कालादेः क्रमेण कार्याणीत्यत आह ॥ क्रमप्रयोजकेति ॥

यथाश्रुते वैयधिकरण्यादाह ॥ अत्र चेति ॥ नाप्रसिद्धिरित्युपलक्षणं, नापि वैयधिकरण्यमित्यपि द्रष्टव्यम् ॥ भूतचैतन्य इति ॥ भूतस्य शरीरादेर्भस्मीभावादात्मनश्चानङ्गीकारात् कस्य परलोक इति न तत्सिद्धिरित्यर्थः ॥ ३३. १७ ३५. २३

चिरेति ॥ तथाच तद्धेतुत्वमप्यदृष्टद्वारैव स्यादिति भावः॥ दानाभावादिति ॥ दानाभावापत्तेरित्यर्थः । दृष्टप्रयोजनस्य तत्राभावाददृष्टस्य चानभ्युपगमादिति भावः ॥ निष्फलत्वेऽपि तत्र प्रवृत्तिमुपपादयति ॥ सन्ध्योपासनमिति ॥ काम्यस्थले इति॥ अपूर्वस्येति शेषः। तथाच तद्वन्नित्यापूर्वस्यापि न स्वतः प्रयोजनत्वमिति भावः ॥

उपहासबीजमाह ॥ निष्फल इति ॥ अनन्यथासिद्धत्वादिति ॥ यद्यपि फलेच्छाद्वारेष्टसाधनताज्ञानेऽपि तदन्यथासिद्धमित्युपपादितं प्रत्यक्षप्रकाशेऽन्यथाख्यात्यवसरे । त्रिसूत्रस्वरसोऽप्येवमेव । तथापि तस्य प्रवृत्तिप्रयोजकत्वान्निष्फलेऽपि प्रवृत्तिरिति मतनिराकरणमात्रे तात्पर्यम् । न चैवं नित्यताभङ्गप्रसङ्गः । त्रिकालकाम्यस्तवपाठवत् कामनाऽवश्यम्भावादिति भावः ॥ ३६. २९

प्रत्युतेति ॥ क्वचिददृष्टफलत्वासिद्धावेव तत् । अन्यथा साध्याप्रसिद्धेरिति ध्येयम् ॥ अयमिति ॥ विफला विश्ववृत्तिरित्यादिरित्यर्थः ॥ आधुनिक इति ॥ सादिरुपदेश इत्यर्थः । अविगीतश्चेत्यपि द्रष्टव्यम् । यद्यपि वेदानिषिद्धत्वमविगीतत्वं न तत्र, तथापि शिष्टव्यवहाराविषयत्वमप्रामाणिकत्वं वा तदित्येके । परदुःखहेतुतया सामान्यतस्तत्रापि निषेध इत्यन्ये ॥

इत्यपीति ॥ असाधारण्येनेति शेषः । तथाचोभयस्यापि पाखण्डत्वमन्यतरस्यापि वा नेति भावः ॥ एकक्षणमात्रस्थायित्वमसिद्धमित्यत आह ॥ आशुतरेति ॥ फलसमयेति ॥ यद्यपि चिरध्वस्तकारणत्ववादिनः क्वचिदपि व्यापाराप्रसिद्धेर्व्याप्तिरन्यतरासिद्धा, तथापि चिरा- ३७. १९ ३८. २६

ऽतीतदण्डादिना घटाद्यजननात् परोऽपि तथाऽङ्गीकारयितव्य इति स्वमतावष्टम्भेनोक्तमिदम् ॥

३९. १३. कारणानीति ॥ वस्तुमात्रपक्षत्वे भागबाधादिरजनके पण्डापूर्वादौ तन्मते स्यादिति कारणानीत्युक्तम् । नचादृष्टास्थितिस्थापकगुरुत्वादिकमादायापि पृथिव्यादिष्वंशतः सिद्धसाधनम् । तद्भिन्नकारणस्यैव पक्षत्वात् । न च पक्षतावच्छेदकैक्ये तद्दोष एव नेति वाच्यम् । प्राचीनमतेनैवोक्तत्वात्, अन्यथा अद्विष्टपदप्रक्षेपानुपपत्तेः । अत एव वक्ष्यमाणहेतुपक्षतावच्छेदकयोर्नाभेदः । स्वजन्यानुकूलत्वं ताद्रूप्यसिद्ध्ये । यद्वा, स्थितिस्थापकवतोऽपि पक्षान्तर्भावात् तमादायांशतः सिद्धसाधनवारणार्थं तत् । तदर्थश्च स्वनिमित्तकारणकानुकूलत्वमित्याहुः । अद्विष्टपदमदृष्टवदात्मसंयोगेन सिद्धसाधनवारणार्थमव्यासज्ज्यवृत्तिपरम् । अन्यथा अधिकरणभेदेनाभावभेदानभ्युपगमे तत एव प्रतिबन्धकाभावव्यवच्छेदे भावपदमनर्थकं स्यात् । उष्णस्पर्शादिना अंशतः सिद्धसाधनवारणायातीन्द्रियेति । न च तत एव प्रतिबन्धकाभाववारणे भावपदवैयर्थ्यं,भट्टमतेऽनुपलब्धिगम्यतया तस्याऽतीन्द्रियत्वात् । दुरदृष्टादिप्रतिबन्धकाभावस्याऽतीन्द्रियत्वाच्च । यथाकथञ्चित् सम्बन्धितयाऽदृष्टेनैवार्थान्तरवारणाय धर्मपदम् । न हि तदन्यधर्मस्तदनाश्रितत्वादित्याहुः ॥ यद्वेति ॥ न च प्रतिबन्धकाभावमादाय भट्टमतेऽर्थान्तरम् । धर्मपदस्य भावपरत्वादिति वदन्ति ॥ दाहानुकूलत्वमत्र ताद्रूप्यासिद्ध्यर्थमेव ॥ तादृशेति ॥ दाहानुकूलातीन्द्रियेत्यर्थः ॥ अत्र च संयोगत्वेनार्थान्तरवारणायातीन्द्रियेति ॥

नन्वनुकूलत्वं यदि जनकत्वं, तदा तन्मतेऽपसिद्धान्तः । अथाऽवच्छेदकत्वं, तदाऽस्मन्मतेऽप्रसिद्धिरित्युभयानुगतमाह ॥ कार्येति । व्याप्तिश्च कालिकी । न च प्रागभावगर्भतया नित्यशक्तावव्याप्तिः । अनित्यकारणमात्रपक्षत्वे तथाप्यदोषात् ॥ लेपेति ॥ दैववशादौषधलेपाद्वा अदाहप्रयोजके पुरुषे तदुत्पत्तिरिति भावः ॥

मीमांसकैरिति ॥ यद्यपि तैरभावो नाङ्गीक्रियत एव, तथाप्यधि-
४०. १४, करणात्मकस्यापि तस्याभ्युपगमादेतदुक्तमित्येके । तदेकदेशिमतेने-
४१. ८. दमित्यन्ये ॥ प्रतिनियतेति ॥ फलबलेन तथा कल्पनादिति भावः ॥

४४. १७. अन्य एवेति ॥ प्रत्येकोभयाभावादन्य एव प्रत्येकाभावव्यापकोऽयमभाव इत्यर्थः । व्यासज्ज्यवृत्तिधर्मावच्छिन्नोत्तम्भकाभावप्रति-

न्धकप्रतियोगिकाभावत्वेन कारणत्वं ? तदुभयमात्रप्रतियोगिकताद्द-शाभावत्वेन वा ? । आद्ये दोषमाह ॥ केवलेति ॥ उत्तम्भकाभावविशिष्टमणिसद्भावेऽपि घटादिकमादाय तदुभयप्रतियोगिकतादृशाभावसत्त्वाद्दाहापत्तेरित्यर्थः । एवं द्वयम् इत्यनेकोपलक्षणम् । अत एव लीलावतीप्रकाशे त्रयमिति पाठः । अन्त्ये त्वाह ॥ तादृशेति ॥ यद्यपि सामान्याभाववदुभयासत्त्वे व्यासज्ज्यप्रतियोगिकाभावोऽप्यभ्युपगन्तुमुचित एव । अन्यथा यावद्विशेषाभावैस्तदन्यथासिद्ध्यापत्तेः । तथापि तद्धेतुत्वे उत्तजेकविशिष्टमणिसत्त्वेऽपि दाहो न स्यादित्येव दूषणं द्रष्टव्यम् ॥

क्षणभङ्गेति ॥ यद्यपि तादृशक्षणभङ्गो न दोषावहः, किन्तु विशेष्यताऽवच्छेदकावच्छिन्नप्रतियोगिक एव तथा । तथापि प्रत्यभिज्ञानात् समवाय्यादिनाशाभावाच्च न घटादेर्नाशः, किन्तु विशेषणस्यैव । न च विशेषणनाशसामग्र्येव विशेष्यनाशिका । नित्यमात्रापलापापत्तेरित्यर्थः ॥

अत एवेति ॥ प्रतियोगितावच्छेदकभेदस्याभावभेदकत्वाभावादित्यर्थः । यद्यपि पूर्वाभेदः, तथापि पूर्वं विशेष्यस्य सत एव विशेषणान्तरविरहादभाव इत्युक्तम् । संप्रत्यविद्यमानविशेष्यकाभिप्रायेणोच्यते इति न दोषः ॥ विशेषणविशेष्ययोरिति ॥ यद्यपि यत्किञ्चित्संबन्धाभावो न विशिष्टाभावोऽतिप्रसङ्गादिति विशेषणविशेष्योभयप्रतियोगिकसंबन्धाभावस्तथा वाच्यः, तदभावश्च विशेषणविशेष्योभयप्रतियोगित्वरूपविशेषणाभावात् क्वचिद् विशेष्याभावादित्यननुगमस्तदवस्थ एव। आधिकश्चानुमानप्रकाशे दूषणमुक्तम्। तथाऽपि विशेषणाऽवाच्छिन्नविशेष्यात्यन्ताभावस्तथेति विपाञ्चितमनुमानप्रकाशे द्रष्टव्यम् । किञ्च, यदि संबन्धाभावो विशिष्टाभावस्तदा भूतलादौ दण्डिनि सत्यपि नेह दण्डीति प्रत्ययप्रसङ्गः । दण्डपुरुषसंबन्धस्य दण्डपुरुषोभयमात्रनिष्ठतया तत्र तदानीमपि तदभावात् । न च भूतलावच्छिन्ने पुरुषे विशेषणसंबन्धाभावः स इति भूतलस्याधिकरणकोटिप्रवेश इति वाच्यम् । तथा सति विशेष्याभावे तादृशबुद्ध्यनुदयप्रसङ्गात् । तस्माद्विशेषणविशेष्यतदुभयाभाव एव विशिष्टाभावः । तदनुगमकश्च विशिष्टधीविषयाभावत्वम् । विशिष्टधीविषयत्वस्य त्रितयानुगतत्वेन तदभावत्वेन तदभावानामप्यनुगतत्वसम्भवादित्याहुः ॥ अत एवे-

४५. ९

ति ॥ लक्ष्यस्याप्यननुगतत्वमिति भावः ॥ तदभावेऽपीति ॥ अतिरिक्तसंबन्धाभावेऽपीत्यर्थः ॥ संबन्धान्तरं विनेति ॥ एतत् प्रत्यक्षप्रकाशे व्याख्यातम् । अस्यातिरिक्तसंबन्धरूपत्वे अपसिद्धान्तः । तदुपहितस्वरूपद्वयात्मकत्वे उक्तदोषतादवस्थ्यमिति चिन्त्यम् ॥

नन्विति ॥ यद्यपि संबन्धाभावस्य सिद्धान्तितत्वान्मण्यभावमादाय शङ्का न युक्ता, तथापि विशेषणावच्छिन्नविशेष्याभाव एव विशिष्टाभाव इति तात्पर्यविषयीभूतमते निर्भरतया तदभिप्रायेण शङ्केयमिति बोध्यम् ॥ प्रत्यासत्तित्वेति ॥ भावे वा विशेषणाभावादेरेव तेन रूपेण हेतुत्वमस्त्विवति भावः ॥ तन्मताभिप्रायेणैव सिद्धान्तमाह ॥ क्लृप्तेति ॥ प्रकृते स्वरूपसंबन्धतया मणेरेव तत्संबन्धरूपत्वात्तदादाय शङ्कादिकमित्यप्याहुः ॥ क्लृप्तेनैवोपपत्तावक्लृप्तरूपकल्पने गौरवादित्यनुशयेनाह ॥ यद्वेति ॥ नचोभयपक्षेऽपि संसर्गाभावत्वेन तद्धेतुत्वमिति सिद्धान्तोऽनुपपन्नः । प्रागभावादेर्विशिष्टाभावत्वाभावादत्यन्ताभावत्वादिनैव तथात्वादिति वाच्यम् । यत्र प्रतिबन्धके उत्तेजकम् अप्रसिद्धं तदभावे विशिष्टाभावत्वाभावेन तथात्वसम्भवादितिभावः॥ समानाधिकरणेति ॥ प्रतियोगिवैयधिकरण्यावच्छिन्नस्येत्यर्थः॥ उद्देश्यत्वज्ञानाहितेति ॥ एतच्चानुमानप्रकाशे विपञ्चितम् ।

४८. ४. व्याप्यकार्येति ॥ नचान्योन्याभावमादायेष्टापत्तिरिति वाच्यम् । तथा सति व्यभिचारिणोऽपि तथात्वापत्तेः ॥

प्रतिबन्धकाभावे इति सति सप्तमी । वह्न्यादाविति शेषः।संसर्गाभावलक्षणमनुमानप्रकाशे द्रष्टव्यम् ॥

४८. १९. कारणीभूतेति ॥ न च कार्यानुत्पादजनकत्वं तदिति नान्योन्याश्रय इति वाच्यम् । तस्यानुपदमेव दूष्यत्वादिति भावः ॥ मण्यादीति ॥ मणिमन्त्रादिसामान्याभावकूट इत्यर्थः । यद्यपि तत्तन्मण्यन्ताभावकूटस्यापि हेतुतया न क्षतिस्तथापि मणित्वावच्छिन्नप्रतियोगिकसामान्याभावस्यैकत्वेन लघुत्वाद्धेतुत्वमिति मन्तव्यम् ॥

४९. २१. यद्धर्मवत्त्वमिति ॥ एवं दृढदण्डत्वमपि सहकारि स्यादित्युक्तमनुमानप्रकाशे द्रष्टव्यम् ॥ कारणानीति ॥ तादृशधर्मवत्त्वेनानिश्चितानि नित्यकारणानीत्यर्थः ॥ शेषं प्रागेव व्याख्यातम् ॥ पिण्डीभूत इति ॥ कार्यानुकूलत्वं स्वकार्यानुकूलत्वम् । तदपि स्वनिमित्तकारणानुकूलत्वम् । तेन कर्मानुकूलस्थितिस्थापकेन नार्थान्तरम् । कर्मणि तु वह्निः

समवायिकारणमिति नोक्तदोषः।वह्नौ स्थितिस्थापकानभ्युपगमे उद्देश्यसिद्ध्यर्थं तदिति ध्येयम् । अदृष्टवदात्मसंयोगोष्णस्पर्शप्रतिबन्धकाभावादिनाऽर्थान्तरवारणायाद्धिष्ठादिपदम् । यद्यपि गुरुमतेऽभावोऽधिको नास्त्येवेति समवायपदं व्यर्थं,तथापि परस्यार्थान्तरं स्यादिति तदुपात्तम् ॥

करवह्नीति ॥ अत्र चाद्धिष्ठपदं साध्ये त्याज्यम् ॥ द्व्यणुकैकत्वेति ॥ ५०. १ तत्समवायित्वस्य तन्निरूप्यसमवायाश्रयत्वार्थकतया समवायिद्व्यणुकमादाय तत्र साध्यवत्त्वं बोध्यम् । मण्यादिसमवहित इति ॥ आदिपदात् प्रतिबन्धकाभावेतरसकलदाहकारणमभिमतमिति न तद्व्यतिरेकेणार्थान्तरम् । हेत्वसिद्धिबाधयोर्वारणाय, मणीति । वह्नौ तादृशात्यन्ताभावेनार्थान्तरप्रसक्तौ नेष्टसिद्धिस्तत्रेत्यत आह ॥ वृत्त्यन्तमित्येके । तच्चिन्त्यम् । भावभूतपदेनैव तन्निरासात् । केचित्तु संयोगद्वारा वह्निकर्मणोऽपि दाहानुकूलतया तस्य च पिण्डीभूतवह्न्यवभावादर्थान्तरवारणाय तदिति । तस्य च संयोगनाश्यत्वेन तदानीमभावादित्याहुः । हेतुः फलोपधानाभाव इति नासिद्धिः । दृष्टान्ते दाह्यसंयोगाभाव उभयासिद्धः ॥ तत्रेति ॥ पृथिव्यामेव तदुपगमादिति भावः । न च स्थितिस्थापकस्तु चतुर्षु वर्त्तमान इति गुणभाष्यविरोध इति वाच्यम् । वैशेषिकमते तथात्वादिति भावः ॥

कार्य्यस्येति ॥ ननु कार्यपदं यदि स्पन्दपरं तदा प्रकृतासङ्गतिः । स्पन्दस्यातथात्वात् । यदि च जन्यमात्रपरं तदा कपालरूपजन्ये घटरूपे व्यभिचार इति चेन्न । यत् कार्यं यदीयगुणनिमित्तकारणकं तत् तदुभयसमानाधिकरणगुणजन्यमित्यत्र तात्पर्यात् । कपालरूपन्तु तत्रासमवायिकारणमिति नोक्तदोषः । नचाजसंयोगाभावेनेश्वरज्ञानादिजन्यसुखादिषु व्यभिचार इति वाच्यम् । मूर्त्तवृत्तित्वस्य कार्यविशेषणत्वाद् घटादावीश्वरसंयोगहेतुत्वस्येष्टत्वात् । अत एव लीलावतीप्रकाशे कण्ठरवेणैव तथोक्तम् । अत एव मन्त्रपाठजन्यविषचलनेऽपि व्यभिचारो निरस्तः । अदृष्टाद्वारकत्वेन विशेषणाद्वा, मन्त्रस्याऽऽशुविनाशित्वेनादृष्टद्वारकत्वात् । नचात्र विपक्षबाधकाभावः । अप्रत्यासन्नस्य जनकत्वेऽतिप्रसङ्गादिति दिक् ।

नन्वतीन्द्रियत्वं यदि साक्षात्कारविषयत्वं तदा अस्मन्मते अप्रसिद्धिः । लौकिकत्वविशेषणे परस्य व्यावर्त्त्याप्रसिद्धिरित्यत आह ॥

०. १९. तत्त्वश्चेति ॥ संयोगाद्यन्यतमप्रत्यासत्त्यनाश्रयत्वमित्यर्थः । साक्षात्कार-पदं विषयजन्यज्ञानपरम् । साक्षात्कारश्च सन्निकर्षविशेषणमिति न व्यर्थविशेषणतेत्यन्ये ॥ अतीन्द्रियप्रतियोगिकाभावाभिप्रायेणाह ॥ प्रतिबन्धकेति ॥ भट्टमतेन वा ॥

प्रथमानुमाने अतीन्द्रियस्यापि पक्षत्वादुपाधिः पक्षाव्यापकविप-
०. ३१. र्यय इत्यत आह ॥ द्वितीयादीति ॥ न चात्रापि गुरुत्वस्थितिस्थाप-कादिकमादाय वृक्षादौ साध्याव्याप्तिः । कार्यानुकूलत्वेन दाहानुकूल-त्वाभिधानात् । अगुरुत्वरूपपक्षधर्मावच्छिन्नसाध्यव्यापकत्वाद्वेत्या-हुः ॥ नान्वयेति ॥ तन्मते केवलान्वयिनो हेत्वाभासत्वादिति भावः॥ अप्रत्यक्षयोरिति ॥ न च मानान्तरात्तद्ग्रहः । तद्धि न शब्दः । तस्य सिद्धार्थत्वात् । नाप्यनुमानम् । जनकत्वसत्त्वे तादृशधर्मवत्त्वस्या-ऽऽवश्यकतया जनकत्वाभावेन साध्याभावोऽनुमेयः।जनकत्वाभावानु-मानञ्च तादृशधर्माभावेन तादृशधर्मस्य जनकतावच्छेदकस्य सत्त्वे जनकत्वस्यावश्यकत्वादित्यन्योन्याश्रयात् । अनवस्थानादित्यन्ये । उपमानस्य नियतविषयत्वादनभ्युपगमाच्चेति भावः । न च पण्डा-ऽपूर्वादौ स्वध्वंससाक्षात्कारजनकतया जनकत्वाभाव एव नेतिवाच्यम् अतीन्द्रियत्वेन योगिज्ञानस्य विषयाजन्यतया च साक्षात्काराऽजनक-त्वात् । तन्मते ध्वंसस्याधिकरणादिरूपतया तदसाध्यत्वाच्चेति भावः ॥ किन्त्विवति ॥ जलसंयोगेनार्थान्तरवारणायातीन्द्रियेति । न चादृष्टस्यापि स्वरूपसम्बन्धेन व्रीहिनिष्ठत्वाभ्युपगमात् सिद्धसाधन-म् । व्रीहिसमवेतेत्यर्थात् ॥

१. २२. तटस्थः शङ्कते ॥ नन्विति ॥ प्रोक्षणस्य कालान्तरभाविफलजनक-त्वे मानाभावान्न व्यापारत्वेनातिशयकल्पनमिति भावः ॥ प्रमाणत इति ॥ प्रमाणमूलकावघातोद्देश्यकोपादानविषयत्वादित्यर्थः । ननु प्रमाणमिदमेव तदुपादानहेतुरन्यद्वा ? । नाद्यः । हेतुज्ञाने सत्येतत्प्र-वृत्तिरेतत्प्रमाणप्रवृत्तौ च तद्घटितहेतुज्ञानमित्यन्योन्याश्रयात् । ना-ऽपरः । तदसत्त्वात् । सत्त्वे वा तन्न साक्षादुपादानहेतुः । प्रवृत्तेर्ज्ञान-जन्यत्वात् । किन्तु प्रोक्षणमवघातजनकमिति ज्ञानद्वारा । तथाच सिद्धसाधनमिति । अत्र वदन्ति । प्रकरणादिसहकृतवेदस्यैवावघात-जनकत्वबोधकत्वमिति सिद्धान्तानुसारादेतदुक्तम् । संसर्गविधया च ततस्तद्धेतुत्वावगम इति तत्प्रकारकबुद्ध्यभावान्न सिद्धसाधनाव-

काशः । शब्दादेरपि परं प्रति लिङ्गविधया प्रयोगाच्चेति । वस्तुतो व्यक्तिवचनन्यायेनावघाते प्रोक्षितव्रीहेरन्वये प्रोक्षणस्य बाधकं विना विशेषणत्वं, नोपलक्षणत्वमिति ॥ एतदभिप्रायेणाह ॥ अप्रोक्षित इति ॥

कीर्त्तनादीति ॥ न च शब्दबोधितनाशकानाश्यत्वं विशेषणम् । ५२. १ प्रतिकृत्यापूर्वप्रतिरुद्धे कृत्यापूर्वे व्यभिचारात् । न च तत्र प्रतिरोधोनाशो वेति कथं निर्णय ? इति वाच्यम् । तथापि सन्दिग्धानेकान्तादिति भावः ॥ विवादाध्यासित इति ॥ उभयसिद्धचैत्रस्वर्गाधारकालोत्तरकाल इत्यर्थः । तेन कालमात्रपक्षत्वे स्वर्गकालभागे इष्टापत्तिः । तत्पूर्वकाले सत्यन्तापादकासिद्धिरिति दूषणमलग्नकं बोध्यम् । स्वर्गपूर्वकाले व्यभिचारादाह, सत्यन्तम् ॥ किञ्चित्स्वर्गोत्तरत्वं तत्रापीत्यत उक्तं, चैत्रेति ॥ तद्व्यापारजन्यस्वर्गोत्तरत्वे सतीत्यर्थः । स्वर्गान्तरजनकव्यापारान्तरवति स्वर्गपूर्वकाले व्यभिचारादाह ॥ तदिति ॥ तथा च फलोपहितयागव्यापारस्य यावत् सत्त्वं फलोपपादकत्वमिति नियमेन फलानन्त्यापत्तिरिति तात्पर्यम् । अन्यस्वर्गाधारत्वेनेष्टापत्तिवारणायापाद्ये, तदिति ॥ तद्व्यापारजन्यस्वर्गाधारः स्यादित्यर्थः । आद्यस्वर्गोत्तरतत्स्वर्गाधारकालो दृष्टान्तः ॥

जन्मान्तरीयेति ॥ निरन्वयध्वस्तस्यापि जनकत्वाभ्युपगमादिति ५३. २ भावः ॥ संस्कारत्वेनेति ॥ न चैवमनेकव्रीह्युपादानानुपपत्तिः । होमादिनिर्वाहार्थं तदुपगमात् ॥ यद्यपि विनिगमकमुक्तमेव, तथाप्यपूर्वं तदित्यत्र विनिगमकाभावमाशङ्क्य निराकरोति ॥ न चेति ॥ दृष्टद्वारेति ॥ मङ्गलादौ व्यभिचारवारणाय सत्यन्तम् ॥ दृष्टत्वं क्लृप्तत्वम् ॥ तत्तद्दृष्टत्वं विशिष्यैव वक्तव्यमिति नान्यतरासिद्धिरित्यप्याहुः । मदुक्तमनुमानप्रकाशे द्रष्टव्यम् । साक्षात् पापध्वंससाधने प्रायश्चित्ते व्यभिचारवारणाय, कालान्तरेति ॥ कालान्तरत्वञ्च स्वानन्तरक्षणाऽन्यत्वम् । अन्यथा विहितपदवैयर्थ्यापत्तेः । एवञ्चापूर्व एव व्यभिचारवारणाय तत् । तच्च मन्मते कल्प्यमिति भावः । वस्तुतो धर्मजनकत्वमत्र साध्यम् । तथाच निषिद्धकर्मणि व्यभिचारवारणाय– तदिति ॥ कृष्यादिनेति ॥ न च विहितत्वाभावादेव न तत्र व्यभिचार ५५. १ इति वाच्यम् । प्रत्येकवर्णोपायविभागविधिना वैश्यस्य कृषिविधानादिति भावः ॥

शत्रुवधमिति ॥ यद्यपि शत्रुवधो न शत्रुगत उद्देश्यः । तथा सति स्व-

वध एवोद्देश्यः प्रसज्ज्येत। तस्यैव तच्छत्रुत्वात्। किन्तु स्वगत-शत्रुवधमुद्दिश्य श्येनः क्रियते।तथापि वधस्य संयोगध्वंसात्मकमरण-रूपस्य शत्रुनिष्ठतया तथोक्तम्। एतदपि परमते। अस्मन्मते श्येनापूर्वस्य शत्रुनिष्ठत्वमेव। फलोपपादकमपूर्वं फलाश्रये कल्प्यते इति वक्ष्यमाणयुक्तेरिति बोध्यम्। अस्मन्मते त्वप्रयोजकत्वे तात्पर्यम्॥

६. २९. विध्यपेक्षितेति ॥ जलसंयोगश्चावघातविरोधितया न तथेति भावः॥ संयोगस्यापीति ॥ तथा च प्रकृतावघातविशेषे तस्य न विरोधित्वं नियमतस्तदनन्तरमेव तद्भावादिति भावः ॥ संयोग-स्येति ॥ ननु फलस्योपलक्षणत्वे तत्तद्व्यापारमात्रस्यैव धात्वर्थत्वे त्यजगत्योः पर्यायताऽऽपत्तिः। अवच्छेदकीभूतफलयोर्विभागसंयोग-योर्धात्वर्थाप्रवेशे स्पन्दमात्रस्यैव धात्वर्थत्वादिति चेन्न। व्यापारे ह्युपलक्षणीभूतस्यापि फलस्य प्रतीतौ विशेषणत्वमेव। इष्टसाधनता-विधिपक्षे क्रियोपलक्षणस्यापीष्टस्य ज्ञानविशेषणतावत्। तदत्र फल-विशिष्टो व्यापारो यदि वाच्यस्तदा शब्दात् फलविशिष्टव्यापारप्रती-तिः। अपरथा फलोपलक्षितव्यापारधीरित्युभयथाऽपि फलांशेऽपि शक्तेः क्व प्रतीत्यविशेषो येन पर्यायता। विशेषणत्वे प्रकृते कर्मत्वानु-पपत्तिरिति। वस्तुतस्तु, त्यजेः स्पन्दमात्रं शक्यं, गमेः स्पन्दविशेष इति चिन्तामणिस्वरसात् स्पन्दत्वगमनत्वयोर्भेदे पर्यायत्वशङ्काऽपि न। गमनत्वं कर्मत्वव्याप्यसामान्यमिति लीलावतीस्वरसोऽपि तथा। अन्यथा उत्क्षेपणादेरपि गमनत्वे विभागव्याघातादिति॥वस्तु-

७. ४. त इति ॥ तथा च परम्परासंबन्धगौरवमपि नेति भावः। नचैव-मदृष्टान्तरस्यापि तथात्वे अदृष्टवदात्मसंयोगो हेतुरिति न स्यादिति वाच्यम्। प्रोक्षणाद्यनन्तरं संस्कृतो व्रीहिरिति व्यवहारात् संस्कार-रूपादृष्टस्य तथात्वेऽपि अदृष्टान्तरस्य साक्षात् संबन्धत्वे मानाभावा-दिति भावः। अत एवोपनयनादिसंस्कारस्य माणवकशरीरनिष्ठत्वं, संस्कृत इति व्यवहारादिति बोध्यम्। प्रकृतसंलग्नतया पुत्रेष्टिपदं

१८. २३. जातेष्टिपरमित्याह ॥ वैश्वानरमिति ॥ तस्येति ॥ पितृस्वर्गकाम

१९. ५. इत्यादिना पित्रादेः प्रथमोपस्थितत्वादिति भावः ॥ साक्षादिति॥ साक्षात् संबन्धेनोपपादकत्वादित्यर्थः॥

१९. ३१. यद्वा सर्गादीति॥ तत्सामग्रीसत्त्वात् सर्गाद्यङ्कुरजातीयोऽपीदानी-मुत्पद्यतामित्यत्र नेदं बाधकम्। तथापीदानीन्तनाङ्कुरत्वावच्छेदेनैव

कृष्यादिहेतुत्वान्न तथेति भावः ॥ ननु मूले वैजात्यवार्त्ताऽपि नेति तत्परतया व्याख्यानमलग्नकमित्यपरितुष्यन्नाह ॥ यद्वेति ॥ कृष्यादिकं विना उत्पन्नाङ्कुरेणास्यैव भोगो जननीय इत्यत्र नियामकाभावादित्यर्थः । यद्यपि तद्दृष्टोत्पादितत्वमेव नियामकमन्यथा सर्गाद्यङ्कुरे का गतिः । तथापि पूर्वोक्ते तात्पर्यम् ॥ ६०.

जातिभेदाविति,मतभेदेन । एकमते उभयजात्यनङ्गीकारात् ॥ यजमानेति ॥ तथाच प्रतिष्ठिताप्रतिष्ठितयोः साधारण्यप्रसङ्गः । चण्डालस्पृष्टास्पृष्टयोरपि स एव प्रसङ्ग इति मूलार्थः ॥तत्सत्त्वेऽपीति॥ तथाच तत्स्पर्शस्य तन्निष्ठाधेयशक्तिनाशकत्वमिति भावः॥ परमाणुगुणेष्वित्युपलक्षणं, द्व्यणुकगुणेष्वपीति द्रष्टव्यम् ॥ अनुद्भूतादपीति ॥ द्व्यणुकानुद्भूतरूपादपि त्र्यणुकोद्भूतरूपं जायते इत्यर्थः॥अत्रापीति॥प्रतिष्ठाकालीनयावदस्पृश्यस्पर्शादीत्यर्थः ।अत्र विस्तरोऽनुमानप्रकाशे ॥ ६०. १

पापतदभावयोरिति ॥ सत्यन्तमात्रस्य तन्त्रत्वे परीक्षावैयर्थ्यमेवेति विशिष्टस्य तथात्वमुक्तमिति भावः ॥ भङ्गेति ॥ कालान्तरभाविभङ्गलक्षणफलश्रुतेरित्यर्थः । यद्यप्यकरणे प्रत्यवायाश्रुतेः परीक्षाविधेरभिशापनिमित्तकत्वाभावान्न विधिकल्पनं, न वा भङ्गलक्षणाऽनिष्टसाधनत्वेन निषेधविध्युन्नयनम् । व्यभिचारादप्रयोजकत्वाच्च । तथापि देवतासन्निधिपक्षे तात्पर्यम् । अत एवोक्तं मूले, इत्यस्माकं सिद्धान्त इति ॥ अधर्मजनकत्वे मानाभाव इति ॥ विजयपक्षे धर्मजननं भवतु । अगम्यागमनाद्यनाचरणस्य धर्महेतुत्वेन प्राक्तनधर्माभावादिति भावः ॥ तथापीति॥ तथाच परीक्षाविधिजन्यावनमनस्यैव भङ्गहेतुत्वम् । तस्य चाशुविनाशित्वेनाधर्मव्यापारकत्वमिति भावः । अगम्यागमनादिजन्याधर्माणामपि नरकफलश्रवणात् पराजयहेतुत्वे मानाभावाच्चेत्यपि द्रष्टव्यम् ॥ नाशस्येति ॥ प्रागभावप्रतियोग्यभावस्यैव नाशत्वादित्यर्थः ॥ किमाद्यत्वमिति ॥ किमाद्यसमयसम्बन्धत्वमित्यर्थः । तेन नोत्तरविरोधः ॥ स्वेति ॥ तथाच तादृशधर्मानाधारत्वमाद्यत्वं, तत्समयसम्बन्ध उत्पत्तिरिति भावः । प्रतिक्षणं कस्यचिदुत्पत्तिः कस्यचिन्नाश इति मतानुसारेणेदम् ॥ ६३. ६.

प्रतियोग्यन्यूनेति ॥ प्रतियोग्यघटितेति कृते गुणादिप्रागभावाव्याप्तिः । तदवधिकपरत्वाभावात् । अपरत्वाश्रयस्यैव तथात्वादित्यत उक्तमन्यूनानतिरिक्तेति ॥ तथाच तादृशं द्रव्यमादाय तत्र लक्षण- ६५.

गमनमिति नोक्तदोषः । प्रतियोगिकालीनेत्येतावति कृते घटध्वंसा-व्यवहितपूर्वक्षणोत्पन्नं प्रतियोगिकालीनं द्रव्यान्तरमादाय तद्घटध्वंसेऽतिव्याप्तिः । तस्य तदवधिकयावत्परत्वाश्रयसमानकालीनत्वात्, परत्वापरत्वयोः परस्पराश्रयावधिकत्वस्वीकारेण तत्कालविद्यमान-स्यैव तदवधिकपरत्वाश्रयत्वादिति विशिष्टमुपात्तम् । तदर्थश्च कालिकव्याप्त्या प्रतियोगिव्यापकत्वम् । तच्च द्रव्यान्तरं, न तद्घट-व्यापकमिति नोक्तदोषः। एतेनान्यूनपदेनैव तद्दोषनिरासेऽनतिरिक्तपदं तथापि व्यर्थमेव । कारणनाश्यत्वेनान्त्यशब्दस्य क्षणिकतया तत्प्राग-भावाव्याप्तिः । तदन्यूनानतिरिक्तकालीनद्रव्याप्रसिद्धेरित्यादि दूषण-मपास्तम् । प्रतियोगिव्यापकञ्च किञ्चिदेव विवक्षितं, न तु यावत् । तेन तादृशव्योमाद्यवधिकपरत्वाप्रसिद्ध्या नासम्भव इति ध्येयम् । प्रतियोगिव्यापकावधिकदैशिकपरापरत्वाश्रयः प्रतियोग्यपि कदा-चिद्भवतीति तत्प्रागभावस्य तत्समानकालीनत्वाभावादव्याप्तिरित्यत उक्तं, सामयिकेति ॥ समयपिण्डसंयोगासमवायिकारणकेत्यर्थः । प्रतियोगिव्यापकावधिकपरत्वाश्रयेण येनकेनचित् पर्वतादिना समान-कालत्वाद् घटध्वंसेऽतिव्याप्तिरित्यत उक्तं, यावदिति ॥ प्रतियोगि-न्युत्पन्ने ज्येष्ठे यत्परत्वमुत्पद्यते तत्समानकालीनत्वाभावात् तत्प्राग-भावाव्याप्तिरित्यत उक्तमाश्रयेति ॥ न च यावत्परत्वानामाश्रयाप्रसि-द्ध्याऽसम्भव इति वाच्यम् । प्रत्येकनिरूपिताश्रयस्यैव विवक्षितत्वात् । केचित्तु यावत्त्वमाश्रयविशेषणमेव । विशेषणस्य सावधिकत्वेन विशिष्टे तदऽवधिकत्वान्वय इत्याहुः । अत्यन्तान्योन्याभावयोरप्य-ऽनादितया तथात्वादतिव्याप्तेराह ॥ कादाचित्केति ॥ कादाचित्का-भावस्यानादित्वानभ्युपगमेन व्यावर्त्त्याभावादभावपदं स्वरूपाख्यान-परमित्याहुः । न च महाप्रलयपूर्वक्षणभाविकर्मादिप्रागभावाव्याप्तिः । तदा ब्रह्माण्डान्तरस्याप्यभावादिति वाच्यम् । तदनभ्युपगन्तृमतेनै-वास्योक्तत्वात् । अत एव लीलावतीप्रकाशे सिद्धान्तितमिदमेव लक्षणम् । ननु तथापि सर्गाद्यकालीनघटादिप्रागभावाव्याप्तिः । तत्र हि प्रतियोगिव्यापकं सर्गाद्यकालीनमेव स्याद् नित्यं व्योमादि वा ? तदऽवधिकञ्च परत्वमप्रसिद्धम् । नित्यस्य तदऽवधिकत्वाभावात् । अपरावधिकपरत्वस्य चाश्रयाभावादनुत्पत्तेः । न हि नित्यद्रव्यं तदा-श्रयः । बहुतरतपनपरिस्पन्दान्तरितजन्मत्वाभावेन तत्र तदनभ्युपग-

मात् । नापि कार्यद्रव्यम् । तज्ज्येष्ठस्य तदानीमभावात् । सर्गान्तरे तत्सत्त्वेऽपि तदानीमवधेरेवानुत्पन्नतया तदवधिकपरत्वानुत्पत्तेः । यदवधिकं यत्रापरत्वं तदवधिकमेव तत्र परत्वमित्यभ्युपगमादितिचेत् । नैवम् । जन्मांशस्यगुरुत्वेननित्यद्रव्येऽपितदभ्युपगमादित्याहुः । अवधिर्न परत्वकारणं, किन्तु तज्ज्ञानम् । तथाचानागतस्यैवावधेरीश्वरादीनां ज्ञाने सर्गान्तरद्रव्येषु तदुत्पाद इत्यप्याहुः । वस्तुतो ब्रह्माण्डान्तरद्रव्यमादाय अत्रापि समाधिसम्भवे प्रलयकालक्रियाप्रागभाववदत्राप्यव्याप्तिरभिप्रेतैवेति न दोषः । अत एव खण्डप्रलयपूर्वक्षणक्रियाप्रागभावाव्याप्तिशङ्काऽपि न दोषायेति मन्तव्यम् । वस्तुतस्तु प्रतियोगिव्यापकत्वविवक्षायामपि क्षणिकशब्दाऽऽदिध्वंसे पूर्वोक्तन्यायेनातिव्याप्तिरेवेति प्रतियोगिकालीनत्व एव तात्पर्यम् । परत्वाश्रयत्वयोग्यत्वाविवक्षया च नोक्तातिव्याप्त्यादिदोषः । एतन्मतेनैवाभावपदस्य स्वरूपाख्यानपरत्वमुक्तमन्यथा पर्वतादिकमादाय व्यावर्त्त्यसम्भवादित्यवधेयम् । नन्वेवमपि ध्वंसप्रागभावात्मनि घटादावव्याप्तिः, तन्न लक्ष्यमिति चेद्, भ्रान्तोऽसि । न हि प्रागभावलक्षणमिह प्रकृतं, किन्तु कारणत्वलक्षणम् । तच्च सामान्यत एव लक्ष्यं, मूलस्वरसात् । तथाच ध्वंसप्रागभावस्यालक्ष्यत्वे ध्वंसकारणसाधारणं लक्षणं, न स्यात् । किञ्चैवमनुगतं कारणत्वमपि न स्यादिति तदननुगमात् प्रवृत्त्यननुगम इति चिन्त्यम् ॥

अन्यथेत्यस्यार्थमाह ॥ कारणेतरत्वेनेति ॥ व्योमादेरिति ॥ तदभावस्य केवलान्वयित्वादिति भावः ॥ गन्धानधिकरणेति ॥ निर्गन्धान्योन्याभावादावतिव्याप्तेराह ॥ कालेति ॥ अभावपदञ्च घटादिवारणायेत्याहुः । तन्न । कारणत्वसामान्यलक्षणार्थं तस्य लक्ष्यतौचित्यमित्युक्तत्वात् । तस्मात् तत्प्रतियोगिकाभावलाभार्थमभावपदम् । न हि प्रागभावसामान्यगर्भं कारणत्वं, किन्तु तत्प्रतियोगिकप्रागभावावच्छिन्नसमयवृत्तित्वं तत्कारणत्वम् । तथाच तादृशकालावृत्तिस्तदभावस्तत्प्रागभाव इति पर्यवस्यति । ननु गन्धानाधारसमयो नास्तीति निर्णयवतो मीमांसकस्येष्टसाधनतालिङ्गककार्यताज्ञानेन प्रवृत्तिदर्शनान्नैतत्प्रागभावगर्भं कारणत्वम् । किञ्च, कारणत्वबोधकशब्दादिरेवैवं महाप्रलयकाले प्रमाणं स्यात् । तस्य तद्घटितत्वात् । तथा च तदनभ्युपगमोऽपि तस्य व्याहन्येतेतिचेत् । नैवम् । विशेषतो

६५. १

बाधावतारेऽपि सामान्यतस्तस्य तद्ग्रहाभ्युपगमादित्येके । वस्तुत इदं कारणत्वं न प्रवृत्त्यनुकूलम् । अनन्यथासिद्धिघटितत्वेन गुरुत्वात् । तथाच स्वमतेन लक्ष्यतावच्छेदकतया निरुक्तं, वक्ष्यमाणं तदनुकूलं लाघवादिति । एतेन गन्धानाधारगर्भवन्नीलाधारगर्भत्वादिनाऽपि तन्निर्वचनात्तद्गर्भं कारणत्वमपि भिद्येत । तथाच विनिगमकाभावादुभयगर्भेष्टसाधनताज्ञानप्रवर्त्तकतायां प्रवृत्त्यननुगम इत्यापास्तम् । अन्ये तु आकाशादिपदात् । कदाचिच्छब्दाश्रयत्वेन कदाचिदष्टद्रव्यातिरिक्तद्रव्यत्वेनेतिवत् कदाचिन्नीलाधारत्वेनापि समयविशेषोपलक्षणान्न काऽपि क्षतिः । तत्समयविशेषावृत्त्यभावावच्छिन्नसमयत्वस्यैव हेतुत्वरूपतया च न प्रवृत्त्यननुगम इति वदन्ति स्वरूपसम्बन्धविशेषः कारणता प्रतियोगित्वादिवत् । तत्परिचायक एवायं धर्मविशेष उक्त इत्याहुः ॥

पृ. १६. स्वाधिकरणेति ॥ स्वाधिकरणतावच्छिन्नेत्यर्थः । अत एव गन्धवृत्तित्वेन सिद्धसाधनवारणाय, कालेति ॥ आत्मत्वादौ व्यभिचारवारणाय, कार्येति ॥ द्रव्यत्वादौ व्यभिचारवारणाय, मात्रेति ॥ ध्वंसत्वादौ व्यभिचारवारणाय, जातीति ॥ जातिपदार्थनिर्वचने यदि व्यर्थत्वशङ्का, तदा तावन्मात्र एव तात्पर्यम् । ननु कार्यत्वं प्रागभावप्रतियोगित्वमित्यन्योन्याश्रय इति चेन्न । प्रागभावसाधारणकृतिसाध्यत्वमात्रस्य तत्त्वेनाभिमतत्वादित्याहुः । खण्डप्रलयवृत्तितया घटत्वस्य दृष्टान्तत्वम् । तदसिद्धावपि चैत्रत्वादेर्दृष्टान्तत्वं बोध्यम् । ननु सिद्ध्यतु गन्धानाधारसमयस्तथापि प्रागभावस्य तदनधिकरणत्वं कथं ग्राह्यम् ? नहि तत्र प्रत्यक्षमागमो वा सम्भवति । अनुमानञ्च सम्भवेत् तत्प्रसिद्ध्युत्तरम् । तथाचानुमानप्रवृत्तौ प्रागभावत्वेन धीस्तस्याश्चानुमानप्रवृत्तिरित्यन्योन्याश्रय इतिचेन्न।तादृशसमयो नाऽस्तीति निर्णयवतो मीमांसकस्य, भविष्यतीति बुद्धिर्निरुक्तातिरिक्तरूपेण प्रागभावस्यावश्यं तद्बुद्धिविषयत्वात्तेन रूपेण तद्बुद्धिविषयत्वेन वोपस्थितस्य प्रागभावस्य लिङ्गाभासादिनापि तादृशसमयानाधारत्वमिति सम्भवाद् गन्धस्यैव दृष्टत्वात् । यद्वा, कादाचित्काभावत्वेनैवोपस्थितस्य तदनुमानं ध्वंसांशे बाधादेवानुमानात् । तदनवतारे तदंशे भ्रमत्वेऽपि न क्षतिरिति ॥

पृ. १७. स एवेति ॥ नन्वत्र मानाभावः, युगपन्नाशे मानाभावात् । तथाच

यावद्गन्धनाशानन्तरमपि वस्त्वन्तरसत्त्वसम्भावनया तत्प्रागभावस्य गन्धानाधारत्वसंशयेन तत्कारणेऽपि तद्गर्भकारणत्वलक्षणाऽव्याप्तिसन्देहः । एवञ्च व्यर्थविशेषणतासन्देहात्तद्वारणाय विशेषणमप्यदेयमिति । अत्राहुः । यावद्गन्धनाशो ह्यदृष्टाभावात् । अन्यथा संयोगविभागयोरन्योन्यनाश्यतयान्यतरावस्थितौ सर्वमुक्त्यनुपपत्तेः । तथाच सर्वादृष्टाभावाद् यावत्कार्याभावो वाच्य इति युगपदेव सर्वनाश इति ॥ कारणेतरत्वेनेत्यादिदोषाभिया योगार्थमपहाय रूढमन्यथासिद्धिपदार्थमाह ॥ अन्यथासिद्धिश्चेति ॥

येन सहैवेति ॥ ननु शब्दादिना दण्डपूर्ववर्त्तित्वज्ञानं विनाऽपि तद्रूपपूर्ववर्त्तित्वग्रहसम्भवान्नियमोऽसिद्धः । न च प्रत्यक्षेणेति विशेषणीयम् । अतीन्द्रियान्यथासिद्ध्यव्याप्तेः । नियमाविवक्षायां दण्डरूपेणैव दण्डस्यान्यथासिद्ध्यापत्तेरितिचेन्न । रूपत्वमात्रस्यातिप्रसक्ततया दण्डरूपत्वेनैव पूर्ववर्त्तित्वग्रहो वाच्यः । तथाच साहित्यानियमात् । न चैवं द्रव्यत्वादेरतिप्रसक्ततया दण्डत्वेनैव दण्डपूर्ववर्त्तित्वग्रहात्तेन दण्डस्यान्यथासिद्धिरस्त्विति वाच्यम् । येन पृथगन्वयवता सहेत्यर्थात् । अत्रापृथगन्वयादिमत इत्यपि यस्येति विशेषणं देयम् । तेन दण्डेन दण्डसंयोगस्य नान्यथासिद्धिः । एतद्विशेषणद्वयमहिम्नैव यत्रोभयोरुभयविशेषणावच्छेदेनैवान्वयाद्यनुविधानं, तत्र नैकेनापरस्यान्यथासिद्धिः । यथोद्भूतरूपतेजसोरिति । यत्रोभयविशेषणावच्छेदेनान्वयाद्यनुविधानं, तद्भिन्नत्वेन विशेषणान्न तादृशस्थलेऽतिप्रसङ्ग इत्यन्ये । ननु रूपवत् कुम्भकारपिताऽप्यत्रैवान्यथासिद्धावन्तर्भवति, कुम्भकारत्वेन तदनन्यथासिद्धत्वस्येष्टत्वात् कुम्भकारपितृत्वेनैव तदन्यथासिद्धित्वं वाच्यम् । तत्र तत्साहित्यानियमाद् अन्यं प्रतीत्यत्राप्यन्तर्भावयितुं शक्यते । कुम्भकारं प्रति पूर्ववर्त्तित्वे ज्ञात एव तत्पितृत्वेन घटपूर्ववर्त्तित्वग्रहात् । तथाच तत्संग्रहार्थमन्यथासिद्ध्यन्तरोपवर्णनमयुक्तम् । एवञ्च एतत्त्वेनान्यथासिद्धस्यापि कुम्भकारत्वेनेव दण्डरूपत्वेनान्यथासिद्धस्यापि रूपत्वादिनाऽनन्यथासिद्धत्वमस्तु । ननु तदतिप्रसक्तमितिचेत् । तत् किमतिप्रसक्तत्वमप्यन्यथासिद्धिः ? तथाचानन्यथासिद्धत्वनियतपूर्ववर्त्तित्वयोरप्रतिक्षेपे किं तेन ? किञ्च, फलानुपहितवृत्तित्वस्यातिप्रसक्तत्वस्य दण्डत्वादिसाधारणत्वाद् एतादृशस्य चाभावात् । न च

तेन रूपेणान्यत्र क्लृप्तेत्यत्रान्तर्भवतीति वाच्यम्। तर्हि दण्डरूपत्वेनाऽपि तथाऽस्तु। एवञ्च दण्डसाहित्येनैव दण्डवत्त्वेन घटपूर्ववर्त्तित्वग्रहाद्दण्डत्वमप्यत्रान्तर्भवति। यदि च रूपान्तरेण तस्य तद्ग्रहे साहित्यनियमाभावान्न तथा, तदा दण्डरूपेऽपि तुल्यम्। तथाच तत्संग्रहार्थमपरान्यथासिद्धिनिर्वचनमप्यसङ्गतम्। अत एवावच्छेदकजनकजनकयोरपि त्रयेणैव संग्रहसम्भवात् त्रिधैवान्यथासिद्धिरिति गङ्गेशः। न चोभयेनापि तत्संग्रहे को दोष इति वाच्यम्। कारणत्वस्य तदभावगर्भत्वे गौरवादिति चिन्त्यम्॥

पृ. १८. अन्यं प्रतीति॥ न चैवं संयोगादिकमपि प्रत्याकाशस्यान्यथासिद्धत्वप्रसङ्गः। आकाशत्वेनेष्टत्वात्। द्रव्यत्वेन शब्दपूर्ववर्त्तितामज्ञात्वाऽपि तत्पूर्ववर्त्तित्वग्रहात्। नन्वेवं यागादेरपूर्वेऽन्यथासिद्ध्यापत्तिः। स्वर्गं प्रति पूर्ववर्त्तित्वे ज्ञात एव तत्र तद्ग्रहादितिचेन्न। साक्षादिति पूर्ववर्त्तित्वविशेषणात्। तत्पूर्ववर्त्तित्वानुपपादकं यस्य पूर्ववर्त्तित्वं गृह्यते इत्यर्थादित्यन्ये। न च परत्वादिपूर्ववर्त्तित्वग्रहानन्तरमन्यकार्ये दिक्कालयोस्तद्वदित्यन्यथा सिद्ध्यापत्तिः। अधिकरणत्वेन तद्ग्रहं विनाऽपि कार्यमात्रे तद्ग्रहात्। नन्वन्यं प्रति पूर्ववर्त्तित्वे गृहीत एवेत्यत्र, किं येन केनचित्? सर्वेण वा? नाद्यः। दण्डादावतिप्रसङ्गात्। नान्त्यः। शब्दोऽष्टद्रव्यातिरिक्तद्रव्याश्रितोऽष्टद्रव्यानाश्रितत्वे सति गुणत्वादित्यनेनाकाशसिद्धौ शब्दपूर्ववर्त्तित्वाग्रहेऽपि घटं प्रति तद्ग्रहसम्भवात्। न च तत्रापि शब्दं प्रति कारणतामुपजीव्यैवाकाशसिद्धिः। शब्दनित्यत्वानित्यत्वसन्देहेऽपि तदाश्रयत्वेन तत्सिद्ध्यऽविरोधात्। अनुकूलतर्कान्तरसम्भवाच्च। वस्तुतः, शब्दनित्यत्वनिर्णयवतो मीमांसकस्य तत्पूर्ववर्त्तित्वमज्ञात्वैव घटादिपूर्ववर्त्तित्वग्रह इति नियमासिद्धिः। किञ्च, द्रव्यत्वेनैवाकाशस्य संयोग इव ज्ञानादौ हेतुत्वमस्तु। न च तत्र ग्राहकाभावेन नियतपूर्ववर्त्तित्वाग्रह इति वाच्यम्। ग्राह्यसत्त्वे ग्राहकाभावासत्त्वात्। न च तेनैव रूपेणान्यत्रेत्यत्रान्तर्भवतीति वाच्यम्। तथा सत्याकाशत्वेनापि तथात्वापत्तेः। अपि चैवं शब्दसाक्षात्कारं प्रत्यपि तस्यान्यथासिद्धिः स्यात्। न च शब्दपूर्ववर्त्तितामज्ञात्वाऽपि इन्द्रियत्वेन तत्पूर्ववर्त्तित्वग्रह इति वाच्यम्। श्रोत्रत्वेन तथाप्यन्यथासिद्ध्यापत्तेः। तस्याकाशघटितत्वादाकाशस्य च शब्दपूर्ववर्त्तित्वग्रहं विनाभ्युपगमात्। अन्यथा घटेऽपि

तस्यान्यथासिद्धत्वं न स्यात् । एवञ्च पाञ्चभौतिकं शरीरं प्रत्यपि तदन्यथासिद्धं स्यात् । किञ्चेश्वरज्ञानादेः क्षितिपूर्ववर्त्तित्वे ज्ञात एव घटपूर्ववर्त्तित्वग्रहात्तत्रान्यथासिद्ध्यापत्तिः । न च कार्यमात्रे कर्तृमात्रस्यैकदैव पौर्वापर्य्यग्रहान्नैवमिति वाच्यम् । प्रकृतेऽपि विभुमात्रस्यैकदैव पौर्वापर्यग्रहस्य शब्दादिना सम्भवादन्यथासिद्ध्यभावापत्तेः । विभुत्वेन पूर्ववर्त्तित्वमात्रं गृह्यते, न तु जनकत्वमिति चेत् । ततः किम् ? । न हि जनकत्वगर्भा प्रकृताऽन्यथासिद्धिरात्माश्रयापत्तेः । यत्तु अन्यमित्यस्य यमित्यर्थः । तेन यं प्रति पूर्ववर्त्तित्वे गृहीत एवेत्यर्थः । न च क्षित्यादिस्तथा । अन्यतमपूर्ववर्त्तित्वग्रहेणापि सम्भवेन नियमाभावात् । तत्र शब्दत्ववदत्राप्यनुगतपक्षतावच्छेदकस्याऽन्यतमत्वादेर्वा सम्भवादिति चिन्त्यम् ॥

अन्यत्रेति. प्रायिकम् ॥ अवश्यकल्प्यं यल्लघु नियतपूर्ववर्त्ति, तत् ६५. २० समवधाननियतत्वं तत्त्वमित्यत्र तात्पर्यम् । तेन गुणेन दोषाभावस्य महत्त्वेनानेकद्रव्यत्वस्यान्येषां वा गुरूणां पदार्थानामन्यथासिद्धिर्भवति । अत एव पञ्चम्या हेतुत्वाभिधानादात्माश्रय इत्यपास्तम् । पूर्ववर्त्तिन इत्यत्र पञ्चम्या अवधित्वेन तस्योक्तत्वादित्यन्ये । अत एव च रासभादेरपि यथाश्रुतान्यथासिद्धान्तर्भावेऽनन्यथासिद्धपदेनैव तद्वारणं नियतपदं व्यर्थमित्यपास्तम् । नन्वेवं दण्डरूपाकाशदण्डत्वानामप्यत्रैवान्तर्भावे तत्संग्राहकान्यथासिद्धीनामानर्थक्यम् । किञ्चावश्यकल्प्यत्वं नियतपूर्ववर्त्तित्वमात्रेण कारणतया वा ? नाद्यः । गन्धं प्रति रूपविशेषप्रागभावस्यापि तथात्वेन तेनैव गन्धप्रागभावाऽन्यथासिद्ध्यापत्तेः । नान्त्यः । आत्माश्रयात् । अपि च सहकारिणां परस्परस्य परस्परेणान्यथासिद्ध्यापत्तिः, द्वयोरप्यवश्यकल्प्यलघुनियतपूर्ववर्त्तित्वेन तत्समवधाननियतत्वात् । न च पृथगन्वयाद्यननुविधायित्वे सतीत्यपि विशेषणम् । तद्धि पृथगन्वयादिग्रहाविषयत्वं वा समनियतत्वं वा ? नाद्यः । रूपप्रागभावस्यापि शब्दादिना तादृशग्रहविषयत्वेन तथात्वापत्तेः। नान्त्यः । आलोकतद्रूपादेरीश्वरज्ञानादेश्चैवमपि परस्परमन्यथासिद्ध्यापत्तेः । एतेनावश्यकल्प्यपूर्ववर्त्तिन एव कार्यसम्भवे तन्नियतसहभूतत्वमित्यर्थः । पञ्चमी चावधित्वे, न हेतुत्वे इत्यपास्तमिति चिन्त्यम् ॥

गन्धकादाचित्काभावस्येति ॥ गन्धप्रागभावस्येत्यर्थः ॥ अत्र च ६५. २

जन्येति॥जन्यजनकत्वं वास्तवं नियतपूर्ववर्त्तित्वमात्रं विवक्षितमिति नात्माश्रयः। इयश्च तत्पितृत्वेनान्यथासिद्धिर्बोध्या। कुलालत्वेन तस्यापि हेतुत्वात्। अत्रापीदं चिन्त्यम्। पूर्वत्रैवास्यान्तर्भावे वैयर्थ्यमित्युक्तमेव। मननव्यापारकश्रवणत्वेन हेतुत्वमिति द्रव्यप्रकाशविरोधश्च। यदि मननपूर्ववर्त्तित्वमज्ञात्वाऽपि, श्रोतव्य इत्यादिशब्दादिना श्रवणपूर्ववर्त्तित्वग्रहसम्भवो भिन्नग्रहसामग्रीकत्वादिति नैवं, तदा प्रकृतेऽपि तुल्यमिति ॥ यमादायेति॥ न च येन सहेत्यनेनाभेद इति वाच्यम्। तत्र साहित्यप्रतियोगिना दण्डेनान्वयादिप्रतियोगिरूपमन्यथासिद्धमिति हि विवक्षितम्। अत्र च साहित्यप्रतियोगिदण्डत्वमेव दण्डेनान्यथासिद्धमिति भेदात्। अत्रापीदं चिन्त्यम्। पूर्वत्रैवास्यान्तर्भावे वैयर्थ्यम्। उद्भूतरूपतेजसोः परस्परमन्यथासिद्ध्यापत्तिः। इन्द्रियादेरिन्द्रियसंयोगादिनाऽन्यथासिद्ध्यापत्तिश्च। किञ्च दण्डत्वाद्यवच्छेदकसमनियतधर्म्मान्तरमादायापि शब्दादिनाऽन्वयादिग्रहसम्भवान्नियमासिद्धिः। प्रत्यक्षपरत्वेऽतीन्द्रियावच्छेदकाऽव्याप्तिः। अन्यथा दण्डमादाय दण्डत्वेन तस्यान्वयादिग्रहात्तेन दण्डान्यथासिद्ध्यापत्तेरिति ॥

१. २७. नियतेति ॥ ननु नियतत्वं देशमपेक्ष्य कालमपेक्ष्य वा?। नाद्यः। रासभेऽपि गतत्वात्। घटपटादिपूर्वकाले रासभजातीयस्य नियमेन सत्त्वात्। नान्त्यः। साक्षात्सम्बन्धेनादृष्टादेर्घटादिदेशेऽनियतत्वात्। साक्षात्परम्परासाधारणसम्बन्धमात्रापेक्षया रासभे घटादिदेशनियतत्वेनातिप्रसङ्गादितिचेत्। मैवम्। साक्षात्परम्परासाधारणैकजातीयसम्बन्धेन देशनियतत्वस्य विवक्षितत्वात्। रासभादेरेकजातीयसम्बन्धेन घटादिदेशनियतत्वाभावाद् घटादेरेकजातीयसम्बन्धेनाऽदृष्टादेर्नियतत्वादिति वदन्ति। तत्रेदं चिन्त्यम्। कियत्सु घटेषु रासभस्याऽप्येकजातीयसम्बन्धेन देशनियतत्वादतिप्रसङ्गः। कार्यतावच्छेदकावच्छेदेनादृष्टस्याप्यतथात्वम्। द्रव्यगुणाद्यनेककार्ये एकजातीयसम्बन्धाभावादिति ॥

१. ३. यस्य कार्याभावव्याप्यत्वमिति ॥ इतराभावसहकारावच्छिन्नं तदवच्छिन्नं कारणमित्यर्थः। तेन बीजत्वस्य कार्याभावव्याप्यत्वस्य जनकत्वाभावान्नासम्भवः। न वा यत्र दण्डाभावत्वं तत्र घटाभाव इति दण्डाभावत्वनिष्ठव्याप्तौ दण्डाभावस्यैवावच्छेदकतयाऽजनके

दण्डाभावादौ चातिव्याप्तिः । तत्र दण्डाभावसहकृतत्वस्यानवच्छेदकत्वात् । एवञ्चाग्रे बीजत्वादिपदं तद्धर्मपरमिति । ननु कार्याभावस्तज्जनकत्वाभावो वा, तदभावमात्रं वा ? । आद्ये आत्माश्रयः। अन्त्ये शिलायामप्यङ्कुरस्य संयोगवृत्त्या सत्त्वेन तत्रापीतराभावसहकृतशिलात्वस्य कार्याभावव्याप्यत्वात् । किञ्च घटकारणे ज्ञानादौ कार्याभावव्याप्यत्वं ज्ञानत्वादिनैवावच्छिद्यते । दण्डाद्यभावसाहित्यस्य तत्र नीलधूम इव व्यर्थत्वादितिचेत् । अत्र वदन्ति । उत्पत्तिकालीनसम्बन्धावच्छिन्नकार्याभावव्याप्यत्वं विवक्षितम् । संयोगसम्बन्धस्योत्पत्त्यनन्तरकालीनतया तदवच्छिन्नाभावमादाय न शिलादौ प्रसङ्गः । उत्पत्तिकालीनसम्बन्धो द्वयमेव, कारणता समवायश्च । तदवच्छिन्नाङ्कुराभावश्च समवायिनि बीजादौ च । द्वयञ्च कारणमेव । न चैवं कारणतागर्भत्वेनात्माश्रयः । सम्बन्धत्वेनैव तज्ज्ञानादिति । अत्र वदन्ति । विषयविषयिभावसम्बन्धस्याऽप्युत्पत्तिकालीनतया तदवच्छिन्नकार्याभावत्वस्येतराभावावच्छेद्यतया वह्न्यादेरनुमितिजनकत्वापत्तिः । चरमकारणे कार्याभावाभावादव्याप्तिश्चेति । बीजादङ्कुर इति प्रतीतिबलादवध्यवधिमद्भावलक्षणः स्वरूपसम्बन्धविशेष एव विलक्षणः । कार्यकारणयोस्तत्सम्बन्धावच्छिन्नकार्याभावश्च कारणे इतराभावावच्छेदेन । स्वरूपायोग्ये च तादृशसम्बन्धाभावात् तदवच्छिन्नकार्याभावः स्वासाधारणशिलात्वादिधर्मावच्छेद्यः । एवञ्च तादृशसम्बन्धावच्छिन्नकार्याभावव्याप्यत्वं यत्र स्वासाधारणधर्मेतरावच्छिन्नं तदवच्छिन्नं कारणमित्यत्र तात्पर्यम् । चरमकारणे च यद्यपीतराभावो नावच्छेदकस्तथाप्युत्पादकाल एव तथा । उत्पादानन्तरमेव कार्योत्पादेन तदा कार्याभावात् । यद्वा, परामर्शादौ चरमकारणेऽपि प्रतिबन्धकाभावविलम्बन कार्योत्पत्तिविलम्बादितराभावावच्छिन्नमेव । यदि च क्वचिन्न तथात्वं, तदा तज्जातीयत्वं लक्षणं बोध्यम् । नचारण्यस्थदण्डे तद्दण्डत्वादिनैव तदवच्छेदादव्याप्तिरिति वाच्यम् । दण्डत्वमादाय लक्षणसत्त्वादिति ॥

अन्यासमवधानावच्छिन्नेति ॥ अन्यासमवधानावच्छिन्नं कार्यानुत्पत्तिव्याप्यत्वं यस्य, तदवच्छिन्नं कारणत्वमित्यर्थः । उत्पत्तिगर्भतया पूर्वस्माद्भेदः । शेषं पूर्ववत् ॥ कारणत्वसहकारीत्यत्र द्वन्द्वः ॥ ६६.

देवदत्ताद्येति ॥ द्वितीयशरीरादेराद्यशरीरजन्यबुद्ध्यादिजन्यत्वेना- ६७. १

ऽर्थान्तरं स्यादित्याद्यपदम् । अन्यशरीरे बाधवारणाय पक्षे देवदत्त-पदम् । जन्मान्तरबुद्धिजन्यत्वेनार्थान्तरवारणाय वर्त्यन्तम् । ईश्वर-ज्ञानादिजन्यत्वेन सिद्धसाधनवारणाय, देवदत्तेति ॥ सङ्ख्यादिजन्य-त्वेनार्थान्तरवारणाय, विशेषेति ॥ मनसा व्यभिचारवारणाय सत्यन्तम् । अन्यशरीरादौ व्यभिचारवारणाय, तदिति ॥ तन्नि-

७. १३. र्मितेति ॥ तद्भोगसाधनेत्यपि द्रष्टव्यम् ॥ तस्येति ॥ यद्यप्येवमपि शरीरजनकत्वे विरोधाभावस्तथापि तद्द्वारा भोगजनकत्वमाश्रित्ये-दमुक्तम् । यद्यपि, धर्मिकल्पनात इति न्यायेन भोगजनकत्वमपि त-स्यैव कल्पनार्हं, तथापि मानान्तरादप्यदृष्टसिद्ध्यवष्टम्भेनेदमुक्तमित्ये-के । संस्कारान्यत्वं गुणविशेषणमित्यन्ये ॥

१. ८. भेदकमिति ॥ भेदकान्तरमित्यर्थः॥अनित्येति ॥ यद्यपि सर्वनित्य-तावादिनस्तस्य नानित्यं, न वा कार्यम् । तथाप्याविर्भावतिरोभावौ उत्पादविनाशाविति भावः ॥ कार्यधर्मेति ॥ कार्यकारणयोस्ता-

१. ३१. दात्म्यादिति भावः ॥ अन्यथेति ॥ आलोचनं व्यापारः, इन्द्रियाणां विकल्पस्तु मनस इत्युपगमादिति भावः ॥

४. ६. पूर्वं नित्यत्वेनेति ॥ यद्यप्यचेतनकार्यत्वादित्यत्र विशेषणासिद्धि-रिति व्याख्यानात् कार्यत्वासिद्धिर्नोक्ता, तथाप्यसिद्धिरित्यादिमूलेन कार्यत्वासिद्धेरप्युक्तत्वात्तदभिप्रायेणेदं मन्तव्यम् ॥सदातनाभावमात्र-वृत्तिधर्मत्वादिति ॥ ननु घटात्यन्ताभावत्वादौ व्यभिचारः । मात्र-पदञ्च व्यर्थम् । प्रमेयत्वादावपि साध्यसत्त्वात् । न च मात्रपदं न व्यवच्छेदार्थकं, किन्तु यावदर्थकम् । अत एव नोक्तव्यभिचारोऽपी ति वाच्यम् । स्वरूपदृष्टान्तासिद्ध्योरापत्तेः । अन्योन्याभावस्यात्य-न्ताभावेऽत्यन्ताभावस्यान्योन्याभावेऽवृत्तेः । सदातनेत्यपि व्यर्थम् । स्वरूपयोग्यप्रागभावध्वंसयोरप्यव्याप्यवृत्तित्वेन प्रागभावप्रध्वंसत्व-योरपि साध्यसत्त्वादिति चेन्मैवम् ।सदातनाभाववृत्त्यभावविभाजको-पाधित्वादिति विवक्षितत्वात् । नचैवमपि दृष्टान्तासिद्धिः । चतुर्द्धा अभावविभागस्य, स पुनश्चतुर्द्धेत्यनेन करणात् । संयोगप्रागभावादे-र्व्याप्यवृत्तित्वाभ्युपगमेन सदातनपदं, तदनभ्युपगमे त्वनादेयमेवेति तत्त्वम् ॥

६. १०. स्थिरपक्ष इति ॥ क्षणिकतापक्षे बाल्ययुवशरीरयोः परमाणुपुञ्जा-त्मकतयोपादानोपादेयभावे तद्वासमासंक्रमः स्यात् । स्थिरपक्षे

तदभावान्न स्यादित्यर्थः ॥ विच्छिन्नेति ॥ तथाच तद्वासनासंक्रमाभावात्तदनुभूतं खण्डशरीरेण न स्मर्येतेत्यर्थः ॥ सदिति ॥ न चान्त्यशब्दांशे सिद्धसाधनमन्यथा साध्याप्रसिद्धेरिति वाच्यम् । सत्त्वावच्छेदेन साध्यसिद्धेरुद्देश्यत्वात् ॥ अर्थक्रियाव्यापकेति ॥ यद्यपि क्रमयौगपद्ययोः प्रत्येकं मिलिततया वा नार्थक्रियाव्यापकत्वं, तथापि तदन्यतरत्वेन व्यापकत्वम् । अर्थक्रियाकारिणि क्रमकारित्वयुगपत्कारित्वान्यतरनियमादिति बोध्यम् ॥ अतिरिच्यत इत्यस्यैव विविच्य न गृह्यत इत्यर्थः । तत्र, न चेति सम्बन्धे विविच्य गृह्यत एवातिशय इत्यर्थपर्यवसाने सातिशयव्यक्त्युत्पादो गृह्येतेत्यत्रेष्टापत्तिरिति भावः ॥ आपातत इति ॥ निश्चायकाभावादिति भावः ॥ सादृश्यस्याग्रेऽपि सत्त्वान्निश्चायकाभावस्तुल्य इत्याशयेनाह ॥ तत्किमिति ॥ ७७.

तदपि तथेति ॥ कुर्वद्रूपत्वमपि योग्यानुपलब्धिबाधितमित्यर्थः ॥ ७८.

न चेष्टापत्तिरिति ॥ उपस्थितबीजत्वाद्येवाङ्कुरादिप्रयोजकमस्त्वित्यर्थः ॥ तेनेति ॥ बीजत्वादिनेत्यर्थः । तथाच तादृशेष्टापत्तौ तवाऽपसिद्धान्त इति भावः । यद्वा कुर्वद्रूपत्वेनेत्यर्थः । तथा चानेन रूपेणार्थक्रियारहितत्वाभ्युपगमात् तव कुर्वद्रूपत्वं प्रामाणिकं न स्यादिति भावः ॥ ननु शालित्वकुर्वद्रूपत्वयोर्विरोध एव नास्ति, सामानाधिकरण्यादित्यत आह ॥ विरोध इति ॥ पर्यायेति॥सर्वत्र प्रवृत्तिनिमित्तभेदसम्भवेनैकप्रवृत्तिनिमित्तकत्वाभावादिति भावः । अनुगतबुद्धिबलात्तेषु नियामकं सिद्धलाघवादेकमेव सिध्यतीति नान्यूनानतिरिक्तव्यक्तिकजातिद्वयस्वीकार इत्यपि द्रष्टव्यम् ॥ विरोध इति ॥ यद्यप्यत्र विरोधो न सामानाधिकरण्याभावो, नापि परस्परात्यन्ताभाववद्वृत्तित्वं, तयोर्व्याप्यव्यापकभावाभ्युपगमात्तथाप्यन्यूनानतिरिक्तव्यक्तिव्यतिरिक्तत्वाभाव एव स इह विवक्षित इति बोध्यम् ॥ नचोपष्टम्भकेति ॥ समाविष्टत्वमेव नानयोरिति भावः ॥ ननु संस्थानवृत्तित्वेऽपि कथं न द्रव्यवृत्तित्वमत आह ॥ संस्थानं हीति ॥ संस्थानवृत्तित्वे युक्तिमाह ॥ युक्तश्चैतदिति ॥ गुणजाताविति ॥ तद्दोषताप्रयोजकस्य बीजस्य तुल्यत्वादिति भावः ॥ तादृशेति ॥ यद्यप्यवयवसंयोगात्मकसंस्थानं नावयविनि, तथापि परम्परासम्बन्धेन तद्वत्त्वं बोध्यम् । अत एव तदेकार्थसमवायिद्रव्यत्वं तत्त्वमिति वक्ष्यतीति भावः । एवञ्च घटपदप्रवृत्तिनिमित्तमपि स एवोपाधिरन्यथा नाना- ८०.

ऽर्थतापत्तेरिति ध्येयम् ॥ नन्वेवं घटत्वस्य जातित्व एव मानाभावः, कुतो नानात्वम् । अनुगतमत्यादिना हि तत् सिद्ध्यति । तद्विषयश्चोपाधिरेवेति कथं तत्सिद्धिः । नचैवं तारत्वादिकमपि नानाजातिर्न स्यादिति वाच्यम् । उत्कर्षादेर्जातित्वनियमे जातिसङ्करादनन्यगत्या नानात्वाभ्युपगमात् । तत्रानुगतोपाधेरपि तज्जातिघटितत्वाच्चेत्यनुशयात्तथैव सिद्धान्तमाह ॥ यद्वेति ॥ संस्थानविशेषवत्त्वं नावयविनीति तदेकार्थसमवायित्वमुक्तम् । कपालरूपादावतिप्रसङ्गवारणाय द्रव्यपदम् । ननु संस्थानविशेषस्याननुगतत्वात् कथं तद्घटितोपाध्यनुगमः ? । तद्विशेषत्वं हि घटावयवसंयोगत्वं वा, कपालद्वयसंयोगत्वं वा, अन्यद्वा ? नाद्यः । घटत्वस्याननुगमात् । उक्तोपाधिनैव तदनुगमेऽन्योन्याश्रयात् । नापि द्वितीयः । घटत्ववत् कपालत्वस्याप्यभावात् । तत्र तत्राप्येवमनुगमकोपाधिगवेषणे घटत्वधीस्तावद्विषयशतभारमन्थरा स्यात् । नान्त्यः । तदनिरुक्तेः । न च जातिविशेष एव तथेति वाच्यम् । अन्यतरकर्मजत्वादिना सङ्करप्रसङ्गात् । एवञ्चाद्यकल्पेऽपि तादृक्संस्थानवत्त्वेन कथमनुगम इति । नचैकव्यक्तिसंस्थानसदृशसंस्थानवत्त्वेनानुगम इति वाच्यम् । कस्याचित् काचिद्व्यक्तिर्बुद्धिविषयः, कस्यचित् काचिदिति सकलानुगतबुद्धिविषयानुगतोपाध्यभावात् । अत एवाद्यकल्पे एकजातीयघटसंस्थानसदृशसंस्थानवत्त्वेनानुगम इत्यपास्तम् । अत्राहुः । आद्यकल्प एव साधुः । अनन्यगत्या घटपदस्य नानार्थत्वम् । अक्षादिपदवत् । उक्तोपाधेरनुगतत्वेऽपि तत्प्रकारकप्रतीतेः शाब्द्याः सन्दिग्धत्वेन नानाऽर्थत्वस्यैवोचितत्वात् । अन्यथा तावदन्यतमत्वाद्यनुगतोपाधिसत्त्वेऽक्षादिपदेऽपि तथात्वं न स्यात् । मार्द्सौवर्णादिसाधारणी यद्यनुगतधीरस्ति, तदा तद्वदेव तत्पदवाच्यतयाऽस्तु । तद्घटजातीयसदृशसंस्थानवत्त्वेनैव वा तस्यानेकस्याप्यनुगतत्वसम्भवात्, विनिगमकाभावात्, तत्प्रकारकप्रतीत्यभावाच्च । तन्न तत्प्रवृत्तिनिमित्तमिति नानार्थत्वमिति । केचित्तु मार्दे एव घटे घटत्वमन्यत्र तथाविधसंस्थानगुणयोगाद्गौणस्तद्व्यवहारः । मुख्यत्वे विनिगमकस्तु निरुपाधिप्रयोग एव, घटमानयेत्युक्ते मार्द्व्यवहारात्, सुवर्णादिपदसमाभिव्याहारात् सौवर्णादिव्यवहारः । अन्यथा प्रयोगस्य शक्याशक्यसाधारणत्वेन मुख्यत्वनिर्णयः क्वापि न स्यात् । अत एव सौवर्णादि-

गवादौ गोपदमसुख्यम् । तदिदमुक्तं, पिष्टकमय्यो गाव इत्यत्र गवाकृतिसदृशाकृतौ, लक्षणेति ॥ ननु शाब्दो व्यवहारो यथा तथाऽस्तु । सौवर्णादिसाधारणी प्रत्यक्षानुगतधीः कथमिति चेन्न । सौवर्णादिगवादावपि तुल्यत्वात् । यदि च तत्र तत्साधारणी गवाकारानुगतप्रतिरसिद्धा, सिद्धौ वा तत्तुल्यसंस्थानवत्त्वोपाधिविषया, तदा प्रकृतेऽपि तुल्यम् । अन्यथा घटं दद्यादित्यत्र वेदे सौवर्णमार्द्दादिविषयतयाऽनध्यवसायः स्यात् । सौवर्णादिसत्त्वे मार्द्दं घटमानयेति तद्व्यावर्त्तकविशेषणोपादानं लाक्षणिकान्वयबोधशङ्कानिरासाय । सौवर्णादिगवादिसत्त्वे गवि तद्व्यावर्त्तकविशेषणोपादानवदिति वदन्ति॥

लिङ्गासङ्गतिमपाकरोति, विरोधस्वरूपमिति ॥ प्रत्युतेति ॥ उभयसामग्र्येकदेशसाधारणकारणकालदिगादेः समावेशेन परस्परसाहित्येनैककार्यजनकत्वेन दृष्टान्तेन तदुभयासाधारणकारणयोरप्येकपशुजनकत्वं स्यात् । तथाच तदुभयसामग्र्या अप्युक्तः समावेशः स्यात् । सामग्र्याः साधारणासाधारणकारणात्मकत्वादित्यर्थः । यद्वा, पशुजनकत्वं पशुजातीयजनकत्वम् । तथाच यथा एकजातीयजनकत्वं तथैककार्यजनकत्वमपि स्यादित्यर्थः ॥ गोत्वाश्वत्वयोरिति ॥ एवमुपाधिसाङ्कर्यमपि न दोषः स्यात् । परस्परात्यन्ताभावसमानाधिकरणोपाध्योः समावेशे विरुद्धोपाध्योरपि सङ्करशङ्कयाऽन्यतरेणान्यतराभावानुमानं न स्यादिति तुल्यत्वादिति प्रत्यक्षप्रकाशे विपश्चितमनुसन्धेयम् ॥

क्षणिकत्वसन्देहेऽपीति ॥ स्थैर्यासिद्ध्या चार्वाकाकाङ्क्षितसिद्धेरित्यर्थः ॥ वादीति ॥ स्वारसिकस्यैवात्र निषेध्यत्वात् । अत एवोक्तं मूले, न स्वरसवाही सन्देह इति ॥

अन्वयव्यतिरेकवज्जातीयत्वमतिप्रसक्तमित्यनुशयादाह ॥ यद्वा, अन्वयव्यतिरेकवतीति ॥ अत एवेति ॥ तथाच ज्ञानं प्रति व्योमादेर्न निरुक्तमन्वयव्यतिरेकवज्जातीयत्वमिति भावः ॥ समवायिकारणवृत्तेरेवेति ॥ स्वस्वाश्रयान्यतरसमवायिकारणवृत्तेरेवेत्यर्थः । तथा चोभयाश्रयान्तर्भाव इति भावः ॥ तथापीति ॥ असमवायिनोऽप्याधारत्वसम्भवादिति भावः ॥

वस्तुत इति ॥ यद्यपि समवायित्वसमानाधिकरणं कारणत्वमेव समवायिकारणत्वम् । तच्च विशिष्टं न ग्राह्यं, किन्तु गोत्वादिसम-

वायित्वसाधारणसमवायित्वग्राहकसमाजात्कारणत्वग्राहकादेवार्थसमाजमहिम्ना विशिष्टसिद्धिः । अन्यथा समवायिकारणत्वस्यापि विशिष्टस्य ग्राह्यत्वे ग्राहकान्तरसम्बन्धमनुस्रियेत । न हि तत्र संसर्गाभावग्रहः प्रयोजको निमित्तसाधारणत्वात् । नाप्यन्योन्याभावग्रहः। तदधिकरणककार्यानुत्पादेन तस्य तत्राभावात् । यदि च कारणत्वमात्रमेव ततो ग्राह्यं तस्य निमित्तसाधारणतया ग्राहकस्य निमित्तसाधारण्यं न दोषस्तदा प्रकृतेऽपि तुल्यम् । किञ्च संसर्गाभावग्रहस्य निमित्तसाधारणतया यदि न तद्ग्राहकत्वं तदा निरुक्तस्यापि तथात्वं न स्यात् । तस्यापि देशकालरूपाधिकरणात्मकनिमित्तसाधारणत्वात् । न च यत् कपालं तत्र समवायसम्बन्धेन घट इति विवक्षितमिति वाच्यम् । तर्हि समवायित्वं प्रथमत एव ग्राह्यमिति कारणत्वमात्रमेव तद् ग्राह्यमिति सिद्धं नः समीहितम् । सम्बन्धान्तरगर्भस्य च तस्य देशादिकारणत्वग्राहकत्वं कल्प्येत । तथापि विशिष्टं न ग्राह्यं, किन्तु समवायिनः कारणत्वमेवमपि ग्राह्यमित्यत्र पूर्वकल्प एव वा तात्पर्यम् ॥

१. २७. नन्वेवं संयोगिनोऽवच्छेदकत्वमेवास्त्वित्यत आह ॥ अन्यथेति ॥ यद्यपि संयोगावच्छेदकत्ववादिनस्तुल्यमिदं, तथापि कारणसंयोगाश्रयस्यावश्यं कारणत्वमिति नियमाभ्युपगमावष्टम्भेनेदम् ॥ व्यधिकरणगुणेति ॥ एतच्च प्रागेव व्याख्यातप्रायम् ॥ न चेति ॥ साधनव्याप्तिवारणाय, मात्रेति ॥ तथाच चेष्टादावेव साधनाव्यापकत्वमिति भावः । न च मात्रपदं विनाऽपीश्वरज्ञानादिरूपव्याधिकरणगुणजन्यशब्दजशब्दे साधनाव्याप्तिरिति वाच्यम् । मूर्त्तवृत्तित्वस्य कार्यविशेषणस्य प्रागेवोक्तत्वात् । अन्यथा तत्रैव व्यभिचारापत्तेरिति ॥

इति श्रीमहामहोपाध्यायदेवदत्तात्मजमहामहोपाध्यायश्रीरुचिदत्तकृतौ कुसुमाञ्जलिमकरन्दे प्रथमः स्तबकः ॥१॥

गफलत को छोड़ दीजिये कुछ काम कीजिये
इल्मो हुनर के नाम का अन्जाम कीजिये
गर कुछ नहीं तो हजरते अकबर का कौल है
मुरदों के साथ कब्र मे आराम कीजिये।